

TARTALOM

- 3 Kiss Benedek: Ha nem is boldogság; Mit is szerettem?; Oltárra fektettek
6 Ablonczy László: Erős várunk...
(Genftől Kolozsvárig – töredékek tegnapi és mai zivataros időkéből)
17 Sárándi József: Népese; Fohász és intuíció; Ezredforduló; Mondatok
20 Jódal Rózsa: A fotó(s)
29 Miklya Zsolt: Kölcsön
30 Konrad SutarSKI: Andrzej Wajda – az alkotó kompromisszum művésze
40 Bohdan Zadura: A Bethlen Gábor-díj
51 André András: Kiscica; Zoli, én s Horváth Imre bácsi
53 Petrik Béla: A lakiteleki találkozó három évtized múltán
62 Falusi Márton: Matematikai fenség
(Ráthay Endre [1928–2011] művészetéről)
68 Sárközy Péter: „Vár állott, most kőhalom...”
(A külföldi egyetemi magyar tanszékek múltja, jelene és...?)
81 Taxner-Tóth Ernő: Az élet más-más ízei
(Bánffy Miklós két drámája)
101 Alexa Károly: A vörös számum – a Kommün mint irodalom
(Kommentár Lázár István regényéhez)
119 Árkossy István: Kövek sorsa
(Bordás Beáta: Erdélyi kastélyépítészet a historizmus korában, 1840–1914)
123 Zalán Márk: Morális dilemmák fáradhatatlan krónikása
(Pörös Géza: Krzysztof Zanussi világa)

Borító: Nagy András. Címlapon: a nürnbergi Szent Márta református templom csúcsdísz (erdélyi mesterek munkája, Mezőtelki református gyülekezetének adománya), az *Erős vár a mi Istenünk* ének Luther Márton kézírásával és az ének 28. sora József Attila fordításában. A színes mellékletben Ráthay Endre festőművész képei láthatók (fotó: Juhász Imre, Vahl Ottó). Az Ady Endrét idéző műalkotásokkal a 140 éve született költőre emlékezünk (fotó: Kónya Kálmán, Kotricz Tünde, Sára Sándor).

HITEL irodalmi, művészeti és társadalmi folyóirat. MAGYAR ÖRÖKSÉG. Örökös tiszteletbeli főszerkesztő: [Csoóri Sándor] Főszerkesztő: Papp Endre; Főmunkatársak: Ágh István, Tornai József; Szerkesztők: Falusi Márton, Nagy Gábor, Tőkéczi László; Képszerkesztő: Nagy András; Nyelvi lektor: Ráthay Ildikó; A szerkesztőség titkára: Kovács Nóra; Tördelőszerkesztő: Bagu László. Felelős kiadó: A Nemzeti Kultúráért és Irodalomért Alapítvány elnöke. Kiadó és szerkesztőség: 1078 Budapest, Hernád utca 56/B, Telefon: (06-1) 237-0294; Fax: (06-1) 237-0293; E-mail: hitel@hitelfolyoirat.hu, honlap: www.hitelfolyoirat.hu; Levelezési cím: 1381 Budapest, Pf. 1324. Lapunk az Emberi Erőforrások Minisztériuma, a Nemzeti Kulturális Alap és a Bethlen Gábor Alapítvány támogatásával jelenik meg. A „Hitel folyóirat és Könyvműhely működéséért” szakmai program megvalósítását 2017. évben a Magyar Művészeti Akadémia támogatta. Előfizethető valamennyi postán, kézbesítőnél; e-mail: hirlapelofizetes@posta.hu; fax: (06-1) 303-3440. Előfizetési díj: egy évre 6840 Ft, fél évre 3420 Ft. Nyomta és kötötte: Gránátalma Otthon Szociális Szövetkezet. HU ISSN 0238–9908.

Kondor Béla: Ady (tus, papír, 1969)

Kiss Benedek

Ha nem is boldogság

Csöppenti nedvét a kaktusz virága,
hús helyén is belekából a nyárba.

A körfolyosó rozsmaringos pírban.
Én Istenem, már mit kibírtam!

Karszékem kelyhében hűsölök.
A szemközti fal hőtől füstölög.

Lábadozóban töltöm a délutánt.
Nézhetek ma is a júniusvég után.

Fecskét még nem láttam, tán nincsenek is már.
Tekintetem a sivatag-égen úszkál.

Volt is, lesz is itt még vígság!
Az ember, ha méléz is, megleli sorsát.

Ez a nyár ellobban megint nélkülem.
De szívem riadoz, valaki hív, üzen,

s ígéri, ha nem is boldogság – elégedettség
várhat még rám, s visszaszállnak a fecskék.

Mit is szerettem?

Szerettem az őszi esőt. S a tavaszt.
S mikor a nyárban vadrózsa virít.

Szerettem a halált, ha nem halálos.
Szerettem a város fölverte káoszt.

Szerettem a rendet, a pohár ásványvizet.
Szerettem a bort, a sört, módjával mindegyiket.

Szerettem kis családom, gubancaival együtt.
Szerettem, ami jött, vártam, ami nem jött.

Ó, mennyi mindent szerettem, a vén bérházat –
ne mondjátok, hogy nem volt bennem alázat.

Szerettem a postást s a muskátli-füzérekét,
az éjszakákat, a négyszögre mért eget,

szerettelek én téged, életem, mi kijutott,
szerettem a madárcsivigós virradatot
e nagy világegyetemben –
hát ti is békén viseljetek el engem.

Oltárra fektettelek

Életedet mint ritka ajándékot fogadtam,
s jaj Istenem, érte mit adtam!

Kisajtoltam sejtjeidből az utolsó csepp olajat is.
Ritkán jutott eszembe, hogy adjak is.

Tündér játékaink után most kifosztottnak érezheted magad.
De nem közös életünk volt az, mi értelmet ad?

Én ösztönlény vagyok, bár vallom a számítástechnika csodáját,
s lényed, mint tintafolt itatóson, úgy jár át.

Szeretném, ha én is így járhatnálak át téged.
Szeretném, ha nap mint nap odaadnád a szüzességed.

Bántanak, tudom, bántások, gyötrelmes feneségek.
De én az oltárra fektettelek, és imádlak téged.

Én megtartottam kettőnk életének szent titkát,
s melled lövedéke mint póruljárt vadászt, úgy üt át.

Szervátiusz Tibor: Ady (andezit, 72×40×40 cm, 1969)

Erős várunk...

Genftől Kolozsvárig – töredékek tegnapi és mai zivataros időkből

A 90 éve született Sütő András emlékére

GENF 20017. június 22. Barátainkkal szokott, múltkutató kedvünket tán soha nem sorvasztotta oly erősen a nyár, mint ezen a napon, amikor Genfbe érkezvén, bolyongásunk iránya fölött tanácskozunk. Nem keressük az egykori Népszövetség székházát, ahonnan 1926-ban küldött látogatott Kolozsvárra, hogy az erdélyi magyarok fogylétét örök hiábavalósággal tanulmányozza. Noha az Amerikából hazatért Tamási Árontól értesülhettek a szétdaraboltatás mindennapi keserveiről. Nem keressük, merre lakott a közgazdászként végzett Cs. Szabó László és zenész barátja, Farkas Ferenc; s csak térképen rajzoljuk magunk elé a Bourg de Four sarkán azt a kávéházat, ahol az ifjú Hubay Miklós naponta jegyzetelt. S otthona is írásos emlék marad, ahol Prudhommeaux-val oly lázasan fordította franciára József Attila verseit. Rousseau nyomába se indulunk, amint Stendhal úr hajózási kedvét se követjük a Genfi-tavon. Ám a Református Világszövetség székházát látni sincs ihletünk. Amelynek hivatalnokai oly megadóan vették tudomásul, hogy a bolsevik terror mint omlasztotta kelet-európai egyházainkat. És olyan elvetemült püspököket hitelesített, mint a hazai ÁVH-hoz, de alighanem KGB-s bekötéssel is működő, később külügyminiszter, Péter János és utódja: Bartha Tibor tiszántúli püspök. Így hát ötszáz esztendő Kálvin- és magunk keresőben egyenest a Saint Pierre székesegyházhoz kaptatunk: Kálvin hitbéli otthona, erős vár a reformáció küzdelmeiben. Semmi meghatottság; mert amint körbetekintünk a templomban, sajátos tárlat nézőivé változunk. Egyik képen férif pár áll a tiszteletes előtt: „Mi melegek vagyunk!” Mire a pap: „Az nem baj.” „De katolikusok!” „Hát az már probléma” – így a kálvini intéstitúció tétéleit idéző karikatúrátárlat szelleme. Új ezredévi modernitás a kálvini megújulás jegyében? Nem tudom, de azt igen, hogy Ady jó évszázada a kálvinista hitélet merev, öntelt voltán füstölgött. Újkori adalékként a tusakodás, a megosztottság tényeit is leltározhatjuk; például 2002-ben a miniszterelnökkel az élen ünneplő seregléssel utazott Genfbe a Kárpát-medence magyar református-

ABLONCZY LÁSZLÓ (1945) a Nemzeti Színház korábbi igazgatója (1991–1999); legutóbbi kötete: „Templom, parlament, kánpad: megannyi színpad” – ÁVH-s (be)súgókkal (2014).

sága, de a Világszövetség vezetősége nem fogadta a delegációt, merthogy a hazai zsinatvezérek nem egyeztek az erdélyi püspöktársakkal.

Széttekintünk a templomi pult körül; galambárusokat és pénzváltókat persze nem látunk; a betérő levelezőlapok, albumok, monográfiák változatosságában válogathat. Kálvin János alighanem a bűnbánó cédulák modern változatát észlelve kipenderítene a butikvilágot. S még inkább a katedrális közelében üzemelő múzeumban a róla elnevezett sört s a megannyi bazári vacakságot kazalba hordatná, és alágyújtatna. Máglyás emlék? Vizslatom a pultokat, de Szervét Mihálynak se könyvben, sem idézetekkel ékes fahasábon, mint emléktárgyon, nyomát nem lelem. Mi az, ami mégis elkísér? Kálvin egyszerű, faragott karfás széke, melynek romboidon szerkesztett négy lába összekötve, támlája sűrű virágmintás faragvány. Karfája íves, ülése előre nyílik: hosszadalmas elmélkedések, viták alkalmával módja volt fészkelődni, egyre sorvadó testét és ülepét lazítani. A tanácsnokok faragott padozata, a stallum fenséges látvány, képzelem, micsoda erő és tekintély sugárzott, amint a huszonkét tanácsnok elfoglalta helyét, s tekintetét a szószékre emelte. Kísért tovább a keserű tény: ahogyan a Michelin-útikönyv, úgy a múzeum tárlata is a francia, olasz, holland és skót protestantizmust említi, de még a mártírok sorába se érdemesült az 56-os forradalom megtorlásában kivégzett Gulyás Lajos, s hiányoznak az erdélyi egyházmegyék üldözöttjei, vértanúi. A nyugati, a brüsszeli pökhendi európaiság protestáns változata.

KONDUL A GOND (1946. december: zimankós szél húzott el a Jura felől, s némi havat is sepert a városba. Művészek társaságában Illyés Gyula ösztöndíjjal időzött Svájcban, s főként barátjával, Cs. Szabó Lászlóval járta a genfi utcákat, kávéházakat, a svájci városokat, s majd Rómáig és Párizsig kalandoztak. Hubay Miklós jóvoltából festők, zenészek, irodalmárok, szellemi emberek, magyar bolyongók tágas társasága; akiknek azért is élmény a svájci vendégeskedés, mert a háború szorító esztendei után először juthattak ki a nagyvilágba. Közöttük Márai Sándor is, aki Naplójába jegyezte Paul Landowski munkája előtti szemlélődését: „Bocskay szobrát és a kassai diétáról készített domborművet nézem az egyetem kertjében, a reformáció emlékművének komor szoborcsoportozatai között; keresem a reliefen ismerős régi kassai arcok lenyomatát...” Pontosítsuk: a Bástyasétány nevű kertben áll a száz méter hosszú emlékfal; feliratához való hűséggel Márai, majd Illyés monumentális versében is y-nal írta az erdélyi fejedelem nevét.

„Mi a jó irodalom, ha nem vallomás?” – írta Illyés ezekben a napokban genfi szállodájában a Válasznak címzett újrólírási üzenetében. S az író és az embert együtt jellemzi, ahogyan Márai magányos sétáján közel hajol az emlékfalhoz, s az Egészből őt igazán a rész, szülővárosa, Kassa érdekli. Tekinteteket, arcvonásokat keres, a maga álmát illesztgeti, s az elsüllyedt múltat ébreszti jelenné. Személyes, már-már családi kötődések ihletésében látja és láttatja „a legkomorabb európai szoborcsoportozat”-ot. Illyés Gyula társiaságban s hosszan az Egészet szemléli. Ahogyan Cs. Szabó László másfél évtized múltán beszámolt róla (Hunok Nyugaton), Illyés „favágó lépteivel” lelépte kétszer a falat”; vagyis: a „Száznegyvenhármat...” – ahogyan a vers indításában a költő tudósít

róla. Majd látószögéről is értesülünk: hátrál, hogy az optikát tágítsa, s ne egyenként, hanem, akár egy hadi alakulatot egészében a protestantizmus harcosait lássa. A Reformáció genfi emlékműve előtt című vers fogantatásának helyszínén időzünk Cs. Szabó társaságában is.

Illyés Gyula versének alapozottsága „hűs tárgyilagosság”, monumentálissá attól emelkedik, hogy a szobrok mögött megelevenedik a múlt, a véres történelem. A hitviták öldöklő kora; a vallásháborúkat vizionáló látomás a közeli világháború rettenetét is aszszociálja. Virtuóz költőiség, ahogyan Illyés a drámai gondolatot visszatérően a megértés és a megbékélés példájával oldja. Írhatna otthonát, szülőföldjét, ám következetes tárgyilagosságának megerősítő jegyeként, „az én hazámra” hivatkozik: a keresztes és a kakasos toronyból kivonuló emberek már közös dolgukról váltanak szót. Majd Az ember tragédiájára utaló egy betűnyi különbséget, a mártíriumig vállaló keresztyén-keresztény háborúskodást a maga kötődésével oldja békévé: „a mindig úrhittű tolnai pásztor / s a csupa-dac sárréti prédikátor” egyszerre szól belőle. S így hiteles és a legmélyebb, sorsos nemzeti drámára utaló kérdés: fegyver, kín, vér, áldozat, vagyis harc nélkül diadalra jutott volna-e az ügy, vagyis a Reformáció? Márai Sándor Európa elrablása című naplójában írta: „Borzalmas volt, amit akartak, de morális erővel és minden következményével akarták.” A történelmi igazságot és a genfi emlékmű esztétikai-kompozíciós összefüggését vizsgálva Cs. Szabó László megjegyezte: a világ súlyos kérdéseit a kard és a buzogány dönti el (Csak tiszta forrásból). Az emlékmű központi alakjai: Kálvin, Farel, Knox és Béza s akik kezében a fegyver, azok a mellékalakok. Fordítva áll a történelmi igazság: a reformációt is a kard segítette diadalra. Cs. Szabó a Hunok Nyugaton utószavában a Bocskaira utaló tévedést említi: Illyés versében eredetileg ez áll: „S bika-fővel / a hadra kelt hit zord hadnagyai, / A Vilmosok! és Coligny és Cromwell! / – ők néztek rám – s a baltás Bocskay.” Ám egy magyarul tudó angol lány észlelte a tévedést a hatvanas évek közepén, s Illyés Gyulának is jelezvén, a költő „szabályás”-ra módosította a fejedelem jelzőjét. Merthogy a szobrász karddal formázta Erdély fejedelmét.

Hatalmas víziójában sorssá magasodó kérdés: „Hiszed, hogy volna olyan-amilyen magyarság, ha nincs – Kálvin? / Nem hiszem.” Illyés Gyula életművének elkövetkezendő évtizedeiben a megmaradás gyötrelmeinek és a zsarnokság szorításában egyik központi tétele a „csupa-dac” magatartás, amely véres harcok, és áldozatok ellenére a Biblia fordításaival, Szenci Molnár Albert zsoldáraival („olajágas galambsereg” – Sütő András) megmaradásunk fundamentális cselekedeteként megteremtette az anyanyelvet, és megalapozta a Reformációt s vele a nemzeti kultúrát. S hogy a történelem Rém-időiben a szabadságért újra és újra fegyvert fogtak, mit sem törődve a bukással, sorukban említi Illyés „a toulouse-i tisztákat” is. A költő képzeletében már Monstségeur hegyén kaptat fölfelé, hogy jó évtizeddel később megírja a Tiszták című drámáját, amely a hadászati vereségnél is súlyosabbnak mondja a pusztulást. Merthogy az albigensek könyvei, írásos emlékei is megsemmisültek.

1946 decemberében a szellem megmaradásának, a nemzet emelkedésének diadalmas, bátorító jelét üzeni a költő nagy genfi látomásában. Vigaszként is, mert a Trianon ismétlődésének sejtelve igazolódott, vele a tanulság is: fegyveres bukásnál is súlyosabb hírrel

*Bocskai István fejedelem. Genf, Reformáció emlékmű
(Paul Landowski és Henri Bouchard, 1917)*

szolgál a béke galambja. 1947. január végén svájci és itáliai napok után Illyés és Cs. Szabó Párizsba utazott, ahol február 10-én a francia külügyminisztérium óratermében aláírták a békediktátumot. Illyés tudósítását a csonkolási hadműveletről, Reformáció-verse záradékos függelékének is tekinthető

Illyés „favágó” lépteit nem követhetem; 143-at számolt, én az emlékfal hosszát mérve, oda és vissza is 153-ig jutottam.

Dél van, s mégis hajnali virradat. Atlantiszi mélyéből szól a harang. A „magánszorgalmú kutyák” csaholnak itthon és a nagyvilágban. Szól a harang, és kondul a Gond Kárpátaljától Marosvásárhelyen át Délvidékig és a híveiből kifogyott kassai dómig...

Végvári voltunk újkori stációja. Örök harangozónk, Illyés Gyula, rendületlenül húzza a kötelet. Egykor Bodroghalász végóráit idézte versében (1948. január), midőn a Bodrog áradása elnyelni készült a falut, s a kis gyülekezet végső reményként a Te benned bízunkat zsoltározta. Most az iszlám tenger fullasztó végveszély óráiba jutottunk. Kondul a harang, s visszhangosan a Gond, remélve, hogy tán még ébresztheti a kontinenst is, mely beleroppant önhittségébe. Európa naponta omlik, ám Párizs, Brüsszel, Berlin, Stockholm harangjai süketnémák.)

BÉZA TÓDORnak családiasítottuk Theodor de Beze-t, akit Szenci Molnár Albert poetikus fordításában a genfi zsoltárok szövegírójaként mindmáig zengünk az istentiszteleten. Kálvint követte a szolgálatban, s annyi későbbi tanulmány forrása az ő Kálvin-életrajza, melyben a reformátor közelében élve és munkálkodva beszéli el a genfi küzdelmeket. Nem az emlékeit meséli, hanem Kálvin életrajzát írta. S mint tudatja, a bolyongó Kálvint Farel, „a hős lelkű férfiú” szigorú evangéliumi szavakkal marasztotta Genfben, így 1536-ban megválasztották lelkipásztornak és a vallástudomány tanárának. A Szent Péter székesegyház is ekkor lett a protestánsok otthona. Kálvin szervezte az egyházat, de azonmód pártoskodás kezdődött. Mint Béza írja: „...bebocsátották ugyan a városba az evangéliumot, és ünnepélyesen elhagyták a pápistaságot, de a legtöbben azzal egyidejűleg nem távolították el azt a sok aljasságot, amely annyi éven át virágzott ebben a kanonokok és tisztátalan életű klérus hatalma alá vetett városban”. A mai világiakat azért ne nyugtassa, hogy a hitbéli rendszerváltás természete sem volt külön, s hiába a „gyöngéd figyelmeztetés”, majd „keményebb dorgálás”, mert „a város polgársága a pártszenvedély hatása alatt különböző részekre szakad, és sokan egyáltalán nem tettek esküt az új állami törvények megtartására” – olvassuk Bézánál. Aztán tusakodás egyházon belül: Genf és a berniek között például a szertartások gyakoriságáról, s hogy kovásztalan kenyér használtassék-e, vagy sem. Isten akaratából történt, mondja Béza, hogy Kálvin elhagyta Genfet, és Strasbourg befogadta, s így tapasztalatokban, tudásban gazdagodhatott. Egyre inkább szenvedték hiányát, s Farel híján, ki már másutt szolgált, a zürichiek közvetítésével 1541. szeptember 13-án Kálvin visszatért Genfbe. Újrakezdte, hogy „talpra állítsa” a gyülekezetet s a város rendjét. Évek folyamában nem követjük Béza krónikáját, mert Kálvin kíméletlen harcok, az önsanyargatásig menő munka és küzdelem és támadások közepette éltette az egyházat és Genfet. Institutiójában olvasható a vezetésről: „...a legnagyobb buzgalommal kell ügyelni a felsőbbségnek is, nehogy eltűnjék, hogy a szabadságot, melynek felügyelőiül rendelték őket, akár csak részbe is kisebbsítsék vagy megsértsék” (IV. 20. 14–16). Ám annyi küzdelem közepette „a Sátán [...] zúdított zavart az egyházra [...] idehozta balvégzete Servet Mihályt, a Szentháromság-nak, tehát az igaz istenségnek régi ellenségét.” Béza nem részletezi Szervét sorsát, de elmondja: Kálvin a tanácsal tudatta Szervét érkezését, mire letartóztatták. S azt is említi a pörre utalóan, hogy „üres hengegésével is nehezítvén a maga helyzetét [...], s miután bűnbánatának legkisebb jelét sem adta, elevenen megégettetett a boldogtalan [1553] október 27-én.” S mint Béza írja: „Servetet teljes joggal sújtotta Genfben a halálbüntetés, nem annyira eretneksége miatt, mint inkább azért, mert ez a szörnyeteg csupa gonoszságot és rettenetes káromlást hintegetett harminc esztendőn át [...] Ki se lehet mondani, hogy mennyire fokozta az általa gyújtott láng a Sátán bőszen dühét, amely megrontotta előbb Lengyelországot, majd Erdélyt és Magyarországot...” Kálvin egészsége egyre gyöngült, a Genfi Köztársaság pedig egyre erősödött. Noha fejedelmek szövetkeztek ellene, Genf „hihetetlenül vakmerő lett [...], éppen akkor rakták le alap-

ját, Kálvin buzdítására, egy főiskolai épületnek, s majd fel is szentelték...” Az 1564-es esztendő elején lelke, szelleme még végzetes éberséggel dolgozott, de a teste egyre sorvadt. „legalább tíz éven keresztül nem reggelizett, a rendes ebéd idején kívül semmi táplálékot nem vett magához [...] Örökölt fejfájásban is szenvedett.” Továbbá hangja meggyengült, „fekélyes aranyeret kapott, majd életének utolsó 5 évében sokszor vért hányt. Mikor elhagyta a váltóláz, köszvény támadta meg...”, Béza még folytatja, de ennyi is sok a szenvedésből, hogy gyakran égre emelt tekintve sóhajtott: „Meddig még Uram? Pünkösdkor még Úrvacsorát vett, s május 27-én „...a nyugovóra szállott nappal együtt ez a fénylő világosság is” – írja Béza, s így összegzi a reformátor életművét: „Élt 54 évet, 10 hónapot és 17 napot, s ennek az időnek felét az evangélium szent szolgálatában töltötte el. Alakjára nézve középtermetű volt, arca kissé halovány, és sötét barnás, szemei egész haláláig átható fénnel ragyogtak, és éles értelmet mutattak. Öltözete se nem cicomás, se el nem hanyagolt, ahogyan illik ez példás szerénységéhez...”

(Spengler sugallatos gondolattal írja: „Egy dolog hiányzott Lutherből – s ez Németország örök végzete –: a tények figyelembevétele és a gyakorlati szervezőerő. Tanításait nem fejlesztette világos rendszerre, a nagy jelentőségű mozgalmat irányítás nélkül hagyta,

*A Reformáció emlékmű főalakjai: Farel, Kálvin, Béza és Knox
(Paul Landowski és Henri Bouchard, 1917)*

sőt meghatározott célt sem adott neki. Mindezt nagy követője, Kálvin tette meg. Miközben a lutheri mozgalom Közép-Európában spontán módon terjed, Kálvin a maga genfi uralmát olyan kiindulópontnak tekinti, ahonnan a világot tereszzerűen a protestantizmus következetesen végiggondolt rendszere alá vetheti. Ezért vált a kálvinizmus és egyedül a kálvinizmus világhatalommá” [A nyugat alkonya].

Áprily Lajos: **Kálvin**

*Acélos új rend, győzelmes tanítás,
világformáló s mégis ősi szó.
S teremtvé hull szomjazó szívekbe;
Igaz tudomány, Intitúció.)*

REFORMÁCIÓ, államhatalom, politika címmel Birkás Antal Luther és Kálvin jog-filozófiai és politikai filozófiai nézeteit tárgyaló munkája (2011) történetisége, s mai tisztázó-világosító igényessége folytán tanulmánymélységű elemzést érdemelne. Itt most annyit, hogy a szerző részletesen feltárja: a lelkiileg és hitéletileg is zaklatott Európa protestánsfordulatának mozdító elemeit. Például a hitújító nyugtalanságot a világrend robbanó voltában az Oszmán Birodalom erősödése rémisztette a földrész jövőjét. Birkás idézi Luther *Himnuszát*, amit Buda elestének hírére írt 1541-ben: „Tarts meg, Urunk, szent igédben! / Végy erőt ellenségeinken, / Kik szent fiadat támadják, Hogy trónodról letaszítsák.” Visszatérő kifejezés Birkás munkájában a „lelki nyugtalanság”. Ami a hitéleti mellett a társadalmi és gazdasági lét mindennapi kérdéseit feszítette és ambicionálta is a polgárságot. Kálvin a lelki és a világi hatalom különbözőségében az egymásra utaltságot is tudatosítja rendszerében, s az isteni küldetés mellett a földi kormányzást is fontos megbízatásnak mondja. S ebben a jelben fontosnak tekintette az emberi nemzet összetartozását. Családi béke – állami béke, ez fontos tétel Kálvin gondolkodásában, melyből következik, hogy az egyént tekintve Kálvin „nem lázadáspárti”. Mégsem élteti a zsarnokot, mert a testületi ellenállás mellett, Lutherrel együtt az Isten által küldött Szabadító lényét is elfogadja. S mint Birkás megjegyzi: „...a hősmotívum a későbbi magyar politikai életre is komoly hatást gyakorolt, elsősorban Bocskaira. Bocskai saját szavatai, melyekben öntudatos, Istentől rendelt szabadítóként tekint önmagára, egyértelműen ezt mutatják. Még akkor is, ha Kálvin magyarra fordított munkáiból rendre kihagyták az Isten által küldött szabadítóra vonatkozó részeket.” Egy más iránti nyitottság, hirdette Kálvin a Korinthusiak ígéje nyomán „...tárjuk ki mindazt, amivel rendelkezünk, hogy így mindenükkel a közösséget szolgáljuk”. Kálvin nem pártolta a lázadást, még a zsarnok ellenében sem. „...inkább Istennek engedelmeskedni, mint embernek” – idézi Birkás munkája. Amelyben a törvénykezés terepét az Institutio VI. kötetének nyomán ismerteti és értelmezi. S ami a legfontosabb a genfi prédikátornak: a törvények értelmét tekintve: társadalmi, pedagógiai és a Krisztusivá alakítható funkció. A gyülekezeti és az

állami demokrácia alapozottsága is Kálvinhoz köthető, amit Birkás „gyöker-demokráciának” nevez, mely „a kis helyi közösségekben megvalósuló lelkiesség és technika, amely erős ösztönzést kap a tiszta krisztusi szeretetközösségtől”. Kálvin a gyülekezeti és az államreform „világformáló” személye az egyenlőségre alapozta törvényeit. Dönt a többség – egyházban a presbitérium s egyre felfelé a zsinatig bezáróan a demokratikus szavazati rend a törvénykezés alapja. Bár a Szervét-ügy nem tárgya Birkás Antal munkájának, egyik jegyzetét köthetjük történetünkhöz: „Az a fajta türelem, amelyet ma a modern demokráciákban teljesen magától értetődőnek tartunk, Kálvintól meglehetősen messze áll. Későbbi követőinél (az Újvilág kálvinista és felvilágosult polgárainál) azonban már egyik legfontosabb elvárásként fogalmazódik meg.”

(1975. egy májusi vasárnap reggelén a vármezői patak partján meredtem Sütő András után, amint horgászbotját fel-felkapva, gumicsizmában egyik kőről a másikra szökkenve haladt szemben a folyó iramlásával. Pisztráng halászatra csábított, s persze szerelés híján se gondolhattam, hogy halásztársának szegődöm, reméltem: végre egy közös alkalom, amikor halra meredve-suttogva is, de átbeszélhetjük a napot. Hároméves ismeretségünk ünnepi érzésével segítettem pecaműszereinek kipakolásában. Négykor feküdtem le, András széles kalapban, zöld halászszerelésben legényes kajánsággal hatkor ébresztett a hotelben, s úgy másfél órai kocsizás után telepedtünk le Vármező erdejében. András horgokat, botokat vizsgált, valami tarisznyafélét vállára akasztott, s közölte: „Magadra hagylak jó időre!” – így értesültem arról, hogy a pisztránghalászat nem helyben ücsörgős, vízre meredő idővesztő foglalkozás, hanem folytonos figyelem és fizikai próbatétel is, mert iramlást igényel. Akkor hát maradok erdei ruhatárosnak, s őrizem a szatyrot, amibe Éva asszony szeretettől áthatottan csomagolta hideg élelmünket. András azért búcsúformán kezembe adott egy csomagot: nyomtatott lapok pakkja: „Hogy ne unatkozz, s ha érdekel, olvasd el, új darabom, a Kálvin-dráma, az Igaz szó közli majd, ez a korrektúrapéldány” – ezzel már lépett is a patakba, s indult fölfelé. „Ne hagyd el, pisztrángtermészet!” – villant elő egy kötetben sose közölt verse, amely Áprily Pisztrángok kara című költeményének ihletésében, az árral szemben való rendíthetetlen haladás képét mint írói hitvallást sugározta. Csillag a máglyán – olvastam az első lap homlokán, s alatta a szereplők sora következett: Kálvin János, Szervét Mihály...; némi hitéleti képzésben volt részem, de utóbbiról nem hallottam! Ugyan ki lehet? Pörgetve a lapokat, bele-belepillantottam; sietősen is kitűnt: kettejük testes disputái a dráma építményének fő boltozatát ígérik. Hitvita volna? Olvasni kezdtem: a párizsi diákszobában indult a játék, de hamarost kihullottam belőle. A patak monoton csobogása, a magasból a madarak dallása álomi varázslatba ejtett: a mélyből riadozó káprázat és az ébrenlét határán imbolyogtam. Fel-felriadtam, s indultam volna a dráma újabb stációja felé, de néhány lap után alábuktam, így Szervétet a máglyára még bódultan se kísérhettem. Délben András ébresztett: iszákjában a pisztrángáldozatokkal; Éva terülj-asztalkámját falatoztuk, kísérrőnek Küküllő-menti borra vágytunk, de a patak vizét kortyoltuk. András óvatosan pendítette: sikerült-e elolvasnom? Némely dicsérrő szót dadogtam, melyből észlelte: a természet hatalmas templomában hitújító viaskodásáról aligha értekezhet velem. Hazai, a naponta zúduló kisebbségi nyomorúságokat beszélte, én az otthoniakat említettem: mi van Czine Miskával, s hogy

távoznom kell a Magyar Hírlaptól, mert Alexát már elparancsolták. Kaposvári Lócsisárja is szóba került, mely Zsámbéki Gábor rendezésében a Csiky Gergely Színház évados nagy sikere, de a varsói világszínházi találkozóra mégsem vihették. Éppen miatta, merthogy provokálnánk a román elotársakat az erdélyi író külföldi előadásával. Bevégezővén a sorsügyeink fölötti értekezést, András nekilódult a pisztrángos folyónak, engem pedig a sajtos, vignyettás finomságok újra álmra kábítottak. Mire hadjáratát bevégezve András visszatért, ébren annyira jutottam, hogy darabjából értesültem: a szerző Szerzéttel is végzett Ory bírósága előtt, de Genfben már nem érkeztem el a doktor úrral. Jókedvvel hazagurultunk, s közben felidézttük első találkozásunkat. Hogy Farkaslakán aszszonykám intésére leállt az autóval, és Rozsnyai bácsival Szováttára fuvarozott, hogy elérjük a segesvári buszjáratot. Éppen Kibéden szaladtunk át, s András kacagva említette: azóta már aligha állna meg. Épp itt, Kibéden egy csinos lányka stoppolt, megállt, s a lebegtető szépség közölte: nem ő jön! Hanem – és hátra intett:– nannjó, aki a bokorból leste a potyakocsit, mert különféle kosarak, szatyrok megpakolva-vásárolni igyekezett Vásárhelyre.

Ezen a vasárnap éjjel Kocsárdra kellett jutnom, hogy majd a hajnali Orienttel hazavonatozzak. Annyi idő még maradt, hogy pisztrángvacsorával búcsúzzunk; Éva sütötte és tálalta. S hogy András megelőzze esetlenségemet, tanevés formán mutatta, miként fordítsam hátára a halat, majd kocogtassam a hasát, és nyissam meg, hogy gerincénél szétváljon. Fogytak a pisztrángok, s vele közeledett az indulás; listáztuk a majd Pesten intézendőket, miközben András megkérdezte: „Elvinnéd-e a Csillag példányát? A Kortárs tervezi a közlését, s juttatnád el a szerkesztőségbe.” Hát persze, mi másért futárkodunk néhányan, ha apró ügyekben is, de segítsünk! Öröndtem a megbízatásnak, már csak azért is, mert reméltem: a pisztrángosmenti kókadt olvasás után a dráma végre kibomlik és megvilágosodik előttem! De azt is tudtam: az Orienten nem olvashatom a darabot. Kevésbé azért, mert gyakran háborús sötétség telepszik a fülkékre, a gond inkább az, hogy Kolozsvárnál már jönnek a szekusok és a vámosok. Régi észlelet, hogy a belügyér kezében a jegyzékkel nézi az útleveleket, s a gyanúsakat a listáról halássza, kinek a csomagját forgassák fel, netán egy üres fülkében megmottozzák. Zöld viaszosvászon szatyromat légszerű kiforgatták, sejtettem, hogy most is leparancsolják a magasból. Abba rejteni? – biztos a lebukás. De hová, máshova? Nyárközelítő meleg, kabátot se hoztam. A legfrissebb Utunkat olvastam Kolozsvárhoz közeledve, s adta az ötletet: a lepedőnyi lap felébe hajtva menedéket adhat a darabnak úgy, hogy ülepem alá helyezem. Félsötét fülkében félelem nem, szorongásos félálomjáték következett, amint a román éberek csörtetése felhangzott a folyosón. Egyik szinte szakította az ajtót, Passport kontroll! – miközben cimborája a tetőt csavarozta. Listáját vizslatta, hogy az útlevél birtokosát azonosítsa – persze, hogy kibökött! Mint évekkel később észrevettem: piros jellel velem kezdődött a szekuslista, Apáti Miklós és Annus József követett a névsorban. Az éber oldalt jelez kísérlőjének, s az már lép is az ajtóhoz, és szólít: csomagot, csomagot! Mutatom. „Le, le!!!” – parancsolja. Az Utunk ülepem gyötréséről szabadulva némiképp sercegett, a táskát levettem, s az újságra helyeztem, majd kezdődött a rámostatás. „Mit visz?” Mondanám, hogy sok keserűséget, de azok vámmmentesek. Szennyes ing, alsógatya, zoknik, néhány Kriterion-újdonság, semmi lelet, ami után szimatolt. Int a vámos, visszagyötörhetem

a szennyest, de a szatyrot csak azután emeltem fel a polcra miután kilépett a fülkéből. Kálvin János és Szervét Mihály ezúttal megúsza az inkvizíciót. Már virradt, amikor nagy ajtócsapkodással Biharpüspökiben leszállt a különítményes társaság, s egyórás ácsorgás után, amikor elindult a vonat Keresztesre, felszabadítottam magam alól az újságot s a lapjai között megbúvó darabot. Pestig a zötykölődő-pihengető nemzetközi vicinálison időm volt elolvasni a drámát. Aztán még egyszer, mielőtt átadtam Szakolczay Lajosnak, aki a Kortárs augusztusi számába közlésre legépelltetette, s előkészítette a Csillag a máglyánt.

Decemberben következett az ősbemutató a Madách Színházban. Tirádás, áriás, szépelgő előadás...! Vitatkoztam a szerzővel, ma már tudom, hogy heves vélekedésemmel sértettem is. Mosolyos hallgatással őrizte magában az ősbemutató örömet; legfeljebb annyit pendített, Huszti Péter és Sztankay István harangzengésű beszéde betöltötte az előadást! Hát ez az! Ádám Ottó színpadán magukat zengették, és nem szenvedték a gondolatok viaskodását. Férfias küzdelem helyett önsajnálát; s némely jelenet díszlete, a börtönfal például, egy műkedvelő előadáson látni hasonlót. És hol volt Fárel tiltó jelenete, miszerint Szervét a templomi vitára nem mehet? 1976 márciusában aztán elkövetkezett a kolozsvári előadás: Harag György rendezte! Szervét: Héjja Sándor, Kálvin: Lohinszky Lóránt Marosvásárhelyről vendégként – az egyetemes magyar színjátszás két hatalmas egyéniségei! Amikor a Hitnyomozó belépett, és Szervét „Tolérance! Tolérance”-szal fogadta, felzúgott a taps, és megállt az előadás. Két változat, ugyan miben különbözött egyik a másiktól? Budapest és Kolozsvár: a bolsevik államok közérzetének változatai? Többségi, immár önismeret-hiányos ernyedtség és a kisebbségi megszenvedettség és éberség a lelkesültségben? Igen, ez is. De a színház hatalma ennél titkosabb lélek- és szellemköröket jár be, és indítja a maga gondolati és érzelmi hullámain.)

IGE-IDŐK – címmel idézi a budapesti Nemzeti Múzeum kiállítása a félévezredes reformáció történelmét. Európa és a Kárpát-medence tágasságában a református-evangélikus-unitárius vallás jegyében arcok, tárgyak, falakon idézett gondolatok, hogy például I. Rákóczi György, kit bibliás fejedelemnek is neveztek a Szentírás anyanyelvi ismeretét vélte a legfontosabbnak. Bethlen Gábor udvarának fényét az is növelte, hogy a Biblia nyomtatását és az iskolaügyet is pártfogolta. Tárlókban, üvegszekrényekben századok hullámverésében különféle fordításban és kötésben a Szentírás változatai. Járva a termeket; egyre inkább hűvös szemlélőként érezzük magunkat; a teremőr hangos magántrécelése helyett szívesebben hallgatnék csöndesen szóló zsoltárokat. Hűlt tárgyak, de hol az ember; de ki az ember; sorsa mint fonódik életté a reformátusságban? Tűnődünk Szabó Magda írógépe előtt: kései éveiben találkozókön, magam Párizsban másokkal együtt döbbenettel hallottam, mint nagy öntudattal hirdette egykori (Nemes Nagy Ágnessel közös) elhatározását: Rákosinak nem szül gyereket. Sajátos aszszonyi és magyar hitvallás, különösen attól, aki főgondnoki magasságban gyakorolta református voltát. Aztán Bibó István magnetofonja, palástok s a *Himnusz*ából „Ozmán vad népének” győzelmi énekét is idéző Kölcsey portréja. Kis cellák sorában tárgyak, olyikhoz idézet is illesztve, mely hiányunkat erősíti.

Vajon a nagyenyedi diákokat vagy a debreceni Kollégiumot is regényesítő Jókai annyit érdemel, hogy a tollára meredjünk? Az *Erdély*-trilógiát író, a debreceni és pataki Kollégium kisdíákja, Móricz Zsigmond egy idézetre érdemesül: „Nekem a kálvinizmus a dolgok gyökeréig menő egyenességet, őszinteséget s a szabad szót jelentette.” Sütő Andrásra, aki annyi vallomásában idézte az enyedi éveket, írta darabjait, egy bokály (?) emlékeztet, Páskándi Gézára még ennyi sem. Csoóri Sándor is néma; családi Bibliája a kis ketrecben. S ugyan hol az őt s annyi más kiválóságot nevelő pápai szellem? Például a zseniális, közösségteremtő tanár, A. Tóth Sándor, akit képzőművészként és a magyar bábművészet jeleseként is számon tartunk. És hol van Németh László, akinek az életműve is protestáns alapozottságú, aki Bethlen Kata, Apáczai, Misztótfalusi életét színpadra is írta. És hiába keressük a magyar művészet és sorsgondolkodás új századát mozdító Ady istenkereső és áhítatért sóhajto szellemét. A XX. századi igeidő, az egyenes beszéd hiányzik, a tárlatot átlengi a történetietlen kegyesség. Semmi hír arról, ami a hazai reformátusság történetében kivételes: bibliai regényeit s nagy Mózes-remekművét (*Égő csipkebokor*) író Kodolányi János a szerzője a Joó Sándor szervezte gyülekezet és templom történetét összefoglaló munkának. Amikor a *Reformátusok Lapjában* (kétezres évek elején) a krónika megjelent, a mai presbitérium, nyilván lelkésze bujtogatására, tiltakozott a közlés ellen. Ilyenképpen mégis igazolódik Kodolányi döntése, miszerint halála előtt rekatolizált. Az Újszászy Kálmán vezette pataki népfőiskolai mozgalom lelkesítő ereje is éppúgy hiányzik, mint újságok, kiadványok, ifjúsági mozgalmak mába is sugárzó példája. A meghurcolt papok, presbiterek sorsa? – miért hiányoljuk a genfi kiállításról, ha Budapesten se érdemesül figyelemre az 1958 januárjában kivégzett Gulyás Lajos? Külön kis teremben gépről lehívható gyengécske emlékszövegek olvashatók a pataki főiskola megsemmisítéséről. Hány teológus élete roppant bele, de az egyik fő áruló még 1990 után is püspök-helyettes lehetett. Az 56-os napok megújulni akaró egyházairól se értesülünk, amint a hitéleti omlás felelőseinek még a nevét se találjuk a tárlaton. S hol az 1945 utáni emigráció hitéleti munkája; hol a Szépfalusi István jegyezte tudományos és szellemi munkálkodás és az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem szellemjele a tárlaton? Amely akár a kései Kádár-korban is szerveződhetett volna. S ha már Genfből érkezünk haza, legyen szabad hiányolni Illyés Gyula *Reformáció* versét is. Ünneprontó akadémikuskodás? Netán ez a tárlat volna az egyházi posztmodern? Avagy vénemberségem vaksága? Mint sorsverseink egyik legnagyobbika mottóként is megérdemelte volna, hogy a kiállítás homlokára kerüljön. Mint ahogy zivatáros protestáns XX. századunknak is alig, a költeménynek nincs híre és helye a Nemzeti Múzeumban...

(Folytatjuk)

Sárándi József

Népmese

*Aki az igazságért harcol,
rájön, hogy nem is létezik.
S. J.*

Amint győz a legkisebb fiú,
s megszerzi a királyságot,
hanyagolni kezdi népét.
Hatalma „csak” arra jó,
hogy hűbéres udvaroncstól
tollassá tegye önmagát,
s leszámoljon
a pusztá létükkel szemrehányó
függetlenekkel.
A tehetséges független:
veszélyforrás,
mert szédelgéseihez
eszközként nem fölhasználható.
Életével ír
egy történelemkönyvet,
melyet ugyan
soha nem fognak tanítani
az iskolákban,
de szájhagyomány útján terjed,
mint a népmese.
(Egyik tesz hozzá,
a másik elvesz belőle.)
Stílusával azonban
lényegre tör.
A csak alkotmányosan
szabad többség
örökös vágyakozását
jeleníti meg
az ehető, iható, ölelhető,
lakható, hihető
és élhető szabadságról
itt a földön!

SÁRÁNDI JÓZSEF (1945) Leányváron élő költő.

Fohász és intuíció

Szeretném belátni a fű alatti tájat
Kik éltek itt mondjuk a középkorban
Mit hagytak maguk után a hódítók
pribékjeik a martalócok
s nyomukban a járvány
Mintha nem lenne mindegy
mikor melyik birodalom
lábkapcája volt az ország
Falum lakóit eltüntették hányszor
Minket mindig letöröltek a föld színéről
hogy újra kezdődjék a népvándorlás
s a kényszerű hit egy kegyesebb jövőben

Ezredforduló

Dolgoznak a szócséplőgépek
Etetni kell a magyar népet

Vegyes rögeszmék kerülnek garatba
rémült a molnár s ujjába harapna

Rémült az is ki e sorokat rója
Szalasztott esélyek futóbolondja

Mutass valamit mi valahol Éden
Pokollá fajul a Kárpát-medencében

Önhit önbecs s akarat nélkül
Don Quijotéknak szélmalom épül

Szélmalomharc derűre-ború
Gyakorlótér s újabb háború

Mondatok

Mindent megírtam már
Abba kéne hagyni
Hallgatni szenvtelen
Porhüvelyek
(ön)élethamisításait
Milyen különös a különös
A személyiség két dátum
Közötti lélekvandorlása
Ki kényszerből szavaz
A szükséglet
kapitalizmusára
Osztodunk le s föl
(akár a birodalmak)
Behódoltak akarnak
hódoltatni
Azt gondolom: –
(Maglehet tévedek)
Rossz az élettechnikánk
(Van egyáltalán jó is?)
Kétlábon járó
Bőrkötéses „bibliája”
Vagyunk semmiségünknek
Aki példámat fejteni kísérli
Hagyjon fel
Reménnyel reménytelenséggel
Csupán a szemembe nézzen
Nem csalog.

A fotó(s)

Apám jó fotós volt. Nem kiváló, de jó. Az iskolában természetrajzot tanított. Lelkiismeretes aprólékossággal, rengeteg szemléltető képpel, tárggyal. Néha én meg az öcsém is segítettünk neki az iskolába cipelni a sok könyvet, amelyeket az osztályokban fellapozva, megmutogathatta tanítványinak az otthon gondosan kiválasztott rajzokat és fotókat. Szabadidejében a kísérleteihez szükséges palántáit pátyolgatta. És fotózott. Egyre gyakrabban és egyre szenvedélyesebben. Amikor az iskolaigazgató példálózni kezdett, hogy az iskolában nagyon elkelne egy fotószakosztály, tűnődve beadta a derekát.

Kis létszámmal kezdte. Az első tagok a nyolcadikosok közül kerültek ki. Később, ahogy egyre nagyobb kedvvel és odaadással kezdett a „jövő fotósaival” foglalkozni, úgy bővült a csoportlétszám is. Híre ment az iskolában, milyen sokszor kirándul a fotószakkör, az Öreg milyen érdekesen magyaráz, s már megszervezte első közös kiállításukat is. Nem invitált, de valahogy természetesnek vettem, hogy én is a csoporthoz tartozzam. Először az egyik saját régi kis gépét „adományozta” nekem, aztán idővel saját fényképezőgépet is kaptam. Sőt, ahogy bővült a tudásom, és tágult a látóköröm, egyre értékesebb darabokhoz juttattott. Az évek folyamán kettesben is el-eljártunk fotózni, s mivel egyre többet kérdeztem, faggattam otthon is, a „terepen”, munka közben is, egyre mélyebb betekintést engedélyezett a munkájába. Valahogy mintha szenvedélyes érdeklődésem őt is inspirálta volna. Számos elismerő oklevelet, díjat is besöpörtem már akkoriban, amelyeknek persze örültem. „Műveimet” néhány társammal együtt az iskola folyosóján rendszeresen kiállították. A lányok is felfigyeltek rám, habár nem voltam valami hódító típus. Ráadásul elkapart pattanásoktól viritott még kialakulatlan kamaszarcom. Anyám kezdetben berámáztatta, később egy nagy mappában gyűjtögette az „alkotásaimat”. Kezdtém elbizni, művésznek érezni magamat. A csoporttársaim, hogy apám kegyeibe férközzenek, nekem is gázsuláltak. Leereszkedő kegyességgel fogadtam. Nagyon zöld voltam én még akkor.

JÓDAL RÓZSA (1939) Újvidéken élő író, újságíró, dramaturg. Regényt, novellát, mesét, hangjátékot, kritikát ír.

Amikor apám filmezni is kezdett, természetes volt, hogy abban is kövessem. „Műhelyünkben” rövidfilmek készültek, elsősorban – ez mindkettőnk számára logikus volt – természetfilmek. Követni egy csiga ébredését például – számomra felejthetetlennek bizonyult. Ott van mindjárt a csigahéj, amelyről még nem tudni, üres-e, avagy valakinek a „háza”. Megmutatni oldalról, majd felülnézetből, messziről, kicsínységében szinte elveszetten az udvar zsúfolt zöld bujaságában. Várni, amíg végre rászánja magát, és óvatosan kidugja a tapogatóit. Körbenéz. Pihen. Gondolkozik? Lassan bújik elő, fodros szélű, nyálkás teste egyre hosszabbra nyúlik. Ráhullik egy kósza falevél, erre összerezzen, és nyomban visszavonul. Első csigafilmünk igen kurtára sikeredett, de engem annyira érdekelt a téma, illetve az alany, hogy kérlelni kezdtem apámat, készítsünk róla egy hosszabbat is.

Érdeklődésem felcsigázta, és felébresztette benne a tanárembert. Magyarázni kezdte nekem a csigák „természetrajzát”:

- Latinul Gastropoda a nevük. A puhatestűek (Mollusca) legnépesebb fajsza-
mú osztályához tartoznak. Fajaik száma meghaladja a 110 ezret.

- A 110 ezret? Te jó isten! És nézd, ezeknek szemük is van. Apa, ezek látnak!

- Igen. A fejükön látható tapogatók végein a fényérzékelő sejtek csoportosul-
lásából kialakult a csésze-, illetve gödörszem... Hasládbúak néven is ismertek.

- Persze, mert mindig hason csúsznak. Nem fáj nekik?

- Á! Hasi oldaluk ellaposodott, erőteljes bőrízomtömlővel rendelkező testű,
segítségével helyváltoztató mozgást végez.

Elröhögtem magam.

- Még hogy helyváltoztató mozgást végez. Mondd egyszerűen úgy, hogy –
jár!

Viharászva ugrálni kezdtem.

- Apa, nézd: most én is helyváltoztató mozgást végzek!

- Az éti csiga (Hélix pomatia) a tüdőscsigák (Pulmonata) rendjébe, ezen
belül a főcsigák (Helicidae) családjába tartozó faj... – ő csak fújta tovább a magáét.

Imádtam a csigáimat megörökíteni. Fotózni is, filmezni is. Olyan kis cukik!

Vicces például az ezüstösen fénylő, nyálkás csík, melyet maga után húz. Apa szerint hivatalos neve: járatnyom. Követni a csíkot csiga nélkül is. Kacsaringós utak, apró kitérők, megpihenések. Csigalassúsággal, de célratörően. Aztán: ebéd. A kiválasztott levélre való akcamétos rátelepedés, majd a falatozás. Hasra feküdtem. Megpróbáltam megtalálni a megfelelő szöveget ahhoz, hogy minél közelebből örökíthessem meg a műveletet. Nem ment. Teljes kudarc. Más kamera kellett volna hozzá. Mérgemben anyám virágoskertjének pázsitját kezdtem rugdosni.

- Ezzel a krumplival semmire sem megy az ember! Hogy nem tudsz már
végre egy rendesebb kamerát beszerezni?

- Rátapostál egy margarétára. Az előbb meg, fotózás közben, végigtehén-
kedtél egy csomó frissen elültetett paprikavirág palántán. Önző vagy, tudod?
Nem vagy tekintettel mások munkájára.

– Azt akarom, hogy tökéletes legyen. Ilyenkor nem tudok másra gondolni.
– Egy új kamerához pénz kell, fiam. Karcsi lakodalmakba is elmegy filmezni. Azt mondja, jó pénz van bennük. Elmehetnénk mi is.

Elvörösödő fejjel, hitetlenkedve meredtem rá. Az én tudományos érdeklődésű, művészi ambíciókkal felvértezett apám!

– Lagzi Lajcsi akarsz lenni? Gratulálok. Pár év múlva neked is lehet majd egy kacsalábon forgó kastélyod.

Ahelyett, hogy lekevert volna egy pofont, megfordult, és szótlánul bement a házba.

Később elég sokat jártunk lakodalmakba. Nem is kerestünk rosszul. Meglepetésemre egy új világ nyílt meg ott a számomra. Nem is egy. Megismertem a szerelmet, tanulgattam a tánclépések és az udvarlás fortélyait – és nemcsak a zsánerfilmezéssel ismerkedtem, hanem felismertem a karakteres portrékészítés varázsát is. Óriási, meghatározó találkozás volt. Idővel már mindig vittem magammal egy érzékeny fényképezőgépet is, s azzal, amikor alkalom adódott rá, megfelelő modell is akadt, igyekeztem különleges arcokat különleges szögekből és megközelítésekből megörökíteni. Nem csak a menyasszonyét és a vőlegényét. Sőt! Amikor szerencsém volt, olyan mélyen barázdált, idegzsába torzította, foghíjas, táskás szemű vagy leereszkedett szemhéjú, bibircsókosra deformálódott, hatalmas orrú arcokra bukkantam, amilyeneket csak egy megkínzott élet, a depresszió vagy betegségek sokasága tud „művészire” kifaragni magának.

A csigafilmelés és fotózás különben a mániámmá vált, később is vissza-visszatértem hozzá. A májustól augusztusig tartó párizsi időszakban egész sorozatot készítettem például a csigaudvarlás, csigaszerelem különböző állomásairól. Egy ilyen fotóm különösen a kedvemre való volt: házacskaikat egymáshoz közel tolt két himnős csiga haslábaik „szenvédélyesen” egymáshoz szorítva, tapasztva úgy helyezkedik el rajta, mintha két lábon állna, s egymás felé fordított fejüket a hosszan, „vágyakozón” kinyújtott tapogatókkal egymás felé fordítva mintha csak csókolóznának... Egy ilyen „udvarlós” sorozatomat egy folyóirat is leköszölte. De voltak képeim összetört, eltaposott, földbe döngölt csigaházakról is, szadista módon kettévágott, megpörkölt, hamuval, sóval, műtrágyával, apróra tört tojáshéjjal megolvasztott meztelen csigákról is. Sőt lemészárolt, egymás „ölelésében” elkapott csigaszerelmesekről is, akikből megtaposásuk vagy kapával való kettészelésük után csak úgy csorgott, bugyogott ki az aznap elfogyasztott növények hánypadékra hasonlító sárgája, zöldje, barnája, feketéje. Volt, aki megkérdezte, nem sajnáltam-e ezeket a megcsonkított, elpusztított állatkat. Megint csak azt válaszoltam:

– Azt akarom, hogy tökéletes legyen a fotó vagy a film. Ilyenkor nem tudok másra gondolni. Nem szabad! Különben lőttek az egésznek. Ez Művészet!... Legalább is megpróbál az lenni.

Ugyanis tisztában voltam vele, hogy a felfelé vezető lépcsősornak még eléggé az alján lépegetek.

Egy időben érdekelni kezdett az aktfotózás. Kezdetben némi félsszel próbáltam lányismerőseimet vagy alkalmi ismerősöket rávenni arra, hogy ruhátlanul álljanak modellt. Meglepett, milyen ritkán utasítottak vissza. Többszörre azonnal ráálltak, s a minél sikeresebb megörökítés reményében hajlandók voltak a leghetetlenebb pózokat is felvenni. Még akkor is, ha a valamelyest kicsavart testtartás, a kerevetről, lépcsőkről, szikláról, miegyéből, gyakran elhúzódo, avagy többször megismételtetett fejjel lefelé lógás – például hogy a hajzuhata-guk, leplük minél festőibben omoljon le – kényelmetlen volt, fárasztó, megerőltető, esetleg fájdalmas. Sőt, hogy ebben a műfajban kezdtem egy kis nevet is szerezni, már maguk ajánlkoztak. Kedvemre válogathattam közöttük. Szinte megbabonázott, milyen gyönyörű, milyen – majdnem – tökéletes is lehet egy-egy emberi test. A pici, lány, szinte még alig sejlő kis almácskák. A dús, barokkosan nagy keblek aprócska, vidám, rózsaszín bimbócskákkal vagy széles udvarúan sötétlő, a vágytól felágaskodó, hatalmas mellbimbókkal. S azok a hosszú, finom vonalú karok, sima lábszárak és a kemény, gömbölyű, feszes kis hátsók. Az ember legszívesebben beléjük harapna. S haraptam is. Feszes bőrűt és lágyan, fehéren elomlót is. Néha értek meglepetések is. Például amikor a nádszálvékony-ságáról híres színésznőcskéről kiderült, hogy szoknyáját levéve már cseppet sem nádszálvékony, s meglehetősen széles tomporát titkon bizony egy igen-csak szűk korzett alakítja ideálisra. Talán ez adta az ötletet, hogy a „hibás gyártmányút”, a csúfat, sőt a torzat is lencsevégre kapjam. Egyre több elhízott, sebhelyes, hiányosságát dacos, szinte hivalkodó daccal vállaló vagy üvegszem-mel, kötéssel elrejtő féleszeműt, rokkantat, torzszülöttet örökítettem meg. Ezek a képek sokáig csak belső használatra készültek, nem mutattam meg őket senkinek. Még apámnak sem. Anyám egyszer takarítás, fiókredezés közben rájuk bukkant. Zokogva győzködött:

– Kisfiam, könyörgöm: ne hozd őket nyilvánosságra! A test szent, Isten ajándéka. Nem szabad megszenteltségteníteni, megszegyeníteni, gúny tárgyává tenni. Aki ezekre csak rápillant, nem csak a gyermekvállalástól megy el örökre a kedve, hanem az élettől is.

Goya, Delacroix és mások rám nagy hatást gyakorolt vonatkozó festményei jutottak az eszembe, de nem vitatkoztam az anyámmal. Vele soha. Bizonytalan időre csakugyan kulcsra zártam az őket rejtő fiókomat.

Kezdett rám figyelni a szakma. Váratlanul egy nagy tirázsú pornóújság hívott meg vendégfotósna. Szép összegeket ajánlottak. S mert számomra újdonság volt, és kecsegtető, hiúságomra is apelláló ajánlat, nagy nekibuzdulással vettem bele magamat a munkába. Akkor figyeltem fel először saját nemem testi „kvalitásaira”. Sose hittem volna, milyen kifejező, mennyi erőt sugárzó lehet egy szépen formált férfikéz, inas férfiláb, milyen festői szépségű egy izmos, kisportolt test. Legjobban mégis, továbbra is az érzelmeket kifejező arcok érdekeltek. Akármilyen vágykeltő pózokba igazítottam ugyanis az alkalmi párokat, akármennyire ügyeltem arra, hogy a (megrendelt, s jól fizetett) vágytól feszülő keblek, a gondosan rájuk kent olajtól csábosan fénylő fenekek, az erek-

ciójuk teljében levő hatalmas, vérbő férfi és dús fanszörzetű vagy leborotvált női nemi szervek, amelyeknek megduzzadt csiklója sokszor szinte megkétszereződött, valósággal kifordult a hirtelen vérbőségtől, minél festőibb, jól megkomponált, ugyanakkor, a célnak megfelelően minél vágykeltőbb, nyálcsorgatóbb legyen – elsősorban az arckifejezésekre összpontosítottam. A maga kelletően csücsörítő, az elnyíló vagy az erős koncentrációtól olykor dacosan, keményen összeszorított ajkakra, az ellazuló, tehetetlen állakra, amelyeken sokszor ondó csorog végig, egészen a hasig, a mindent felívó szőnyegig, a kitágult orrlyukakra, a szinte már önálló életre kelően kihegyesedő, kivörösödő fülcimpákra, a megfeszülő arccsontokra, a pillanatokra behorpadó arcizmokra, a verejtéktől kigyöngyöző, izgalomtól kipirult bőrre, a lehunytt, összeszűkülte vagy tágra nyílt szemekre, amelyek néha elrettentő ürességről, óriási várakozásról, rosszul titkolt undorról, elveszettségről, keménységről, dühös akarásról, vagy a szenvedély önkívületében kifordulva valami megfoghatatlanról regélnek.

Annyira rabul ejtettek ezek a tekintetek, hogy később, amikor már felhagytam ezzel a jól jövedelmező, jómagamat azonban az önmagamban felfedezett betegesen torz gerjedelmekkel megijesztő munkával – szemeket kezdtem fotózni. Igyekeztem minél sokfélébb, kifejező szempárokat felkutatni. Külön figyelmet szenteltem a szemöldökök ívének, sűrűségének, egymást megközelítésének, ritka esetben összenőttségének (lásd Frida Kahlo önarcképeit), a kihullott szempillák riasztó hiányának vagy a dús, söprűs pillák elbűvölő hosszának, ami bizonyos titokzatosságot kölcsönöz legüresfejűbb tulajdonosuknak is, a szem formájának, színének, az alatta megképződött duzzanatoknak, sokszor aszimmetrikus „táskáknak”, a szemtávolságoknak (nagyon érdekelnek az egymástól igen távol, és a nagyon közel álló szemek, ezek „üzenetéről” külön elméleteket olvastam össze, sőt gyártottam, megfigyelések alapján, magam is), a szemhéjaknak, amelyek elszíneződésükkel, szigorú pengevékonyságukkal, avagy lomha duzzadtságukkal, félárbocra ereszkedésükkel rendszeres, elfojtott éjszakai sírásokról regélnek, és oly sok lelki bajról árulkodnak, s a csodálatos szembogár, a pupilla nagyságának, amely néha riasztóan óriásira tud tágulni. Olyan gazdag lett a gyűjteményem, hogy Szemek címmel kiállítást rendeztem belőlük, amelyet több helységben is bemutattam. Kapott néhány dicsérő értékelést, de, őszintén szólva, nem igazán látogatták. A nagyközönséget nem érdeklik a szemek.

Mi érdekli hát őket? És mi érdekel engem?

Minden lehető, elérhető fotókiállítást megnéztem. Aminek csak a közelébe jutottam. Sőt, a kedvükért időt és pénzt nem sajnálva, célirányosan még utazgattam is. Tanulmányozni kezdtem neves fotósok életrajzeit. Fotóalbumokat vásároltam rakoncára. Az interneten lógtam, s kutattam a különös fotókat.

Amikor megismertem Robert Capa *A milicista halála* című fényképét, mintha villám csapott volna belém! Azta! Azt a pillanatot elkapni! Amikor golyó éri, a test dőlni kezd, jobb kezéből kiejti... mit kiejti?: ejteni kezdi! a puskát, lábai térdben megroggyannak... Hogy tudta csak elkapni?! Ott lenni! Ott lenni a dolgok, a történések sűrűjében! Ez kell. Erre lenne szükség.

Aztán Bernie Boston *Flower Power* című fotója. Baráték! Köröskörül állig fölfegyverzett sisakos katonák, mindnek a kezében csőre töltött fegyver, mind előreszegezve, lövésre készen, a főalak meg – pulcsis fiatalember szemébe lógó zsíros, loboncos hajjal, ott áll a többi, a vietnami háború ellen tüntető között, bal kezében valami őszirózsa-féle csokrocskát szorongat, a jobbal meg egy már, a markában agyonnyomorgatott szálat beletűz az egyik katona puskacsővébe. Ezt a bátorságot! Akár szitává is lőhették volna. És a fotóst is, ha a katonák tűzparancsot kapnak. Ezt nevezem!

Egyre vadabb iramban kezdtem kutatni a hasonló fotók után.

Amikor Kevin Carter *Éhező gyermek és keselyű* című képét megláttam, szinte elállt a szívverésem. Talán százszor is újra meg újra végigvizslattam centiről centire. Azt a kiégett talajt láttatni, amelyről már a gyom is kipusztult! S a kicsi. Apró fekete, göndör üstökű göngyöleg. Ahogy csontsovány jobb karocskájára támaszkodva ott kuporog, fejcskéje szinte a földet érinti. Kilátszanak a bordái. Jobb lába furcsán kifordulva. El lenne törve? Teljesen mezítelen, csak a nyakán fehérlik (micsoda kontraszt a fekete bőrhöz viszonyítva!) valami fehér kagylófüzér vagy hamis gyöngysor, a csuklóján meg egy ugyancsak fehér karperecféle. A háttérben, elmosódottan, borzas szalmabálák, az előtérben szélhordta, tépett papír fecnik. Megint: fekete – fehér! S az ereje végén járó kiéhezett szudáni kislánytól alig pár lépésnyire – ott a keselyű! Nem is látszik félelmesnek. Hatalmas szárnyait, mint holmi sátrat, leeresztve, görnyedten üldögél, apró fejében a pici fekete dinnyemag-szemek kifejezéstelenek, látszólag érdektelenek, hosszú, hegyes, fehér csőre rezzenetlenül előrenyújtva. S mégis. Ő maga a Halál. A Végzet. Ezt azonnal érzékeljük, mielőtt meglátjuk. A biztos pusztulás, amely csak a megfelelő pillanatra vár, hogy lecsaphasson. Türelmesen és magabiztosan, mint aki tudja, így rendeltetett: ez a zsákmány már az övé. *Mindent* elolvastam a képről és a kép történetéről. Azt is, hogy az afrikai éhezés valóságát mutatta meg az emberek millióinak. Azt is, hogy publikálásának napján több százan bombázták meg a *New York Times* a kérdéssel, hogy mi van a gyerekkel. Azok meg, mi mást tehettek volna (?), külön üzenetben nyugtatták meg a kíváncsi, szenzációra éhes tömeget: a szudáni kislánynak sikerült magát elvoncsolnia az ENSZ táboráig, utána azonban nyoma veszett... Tudtam már, hogy Kevin Cartert Pulitzer-díjjal tüntették ki ezért a képért. S azt is, hogy három hónap elmúltával öngyilkos lett...

Elhatároztam, hogy én is haditudósító leszek, és ilyen fotókkal öregbítem majd a még meg sem szerzett hírnevemet. Afrikába meg Ázsiába vágytam, vad, kalandos terveket szőttem, de közben nálunk is kitört a háború, és egyszerűen besoroztak. Természetesen vittem magammal a fényképezőgépet. Az én Kedvesemet.

Amikor már másnap ellopták, azt hittem, sokkot kapok. Rohantam a közvetlen feljebbvalómhoz, és hadarni kezdtem a panaszomat. Azt hiszem, dühömben még sírva is fakadtam. Mindenesetre ordítottam, ami ugye, teljesen szabályellenes, tudom. Csak legyintett.

– Ugyan! Ne röhögtesse már meg. Egy vacak kis gép? Ki bassza meg? Itt fontosabb dolgokról van szó, hát nem érted? A Hazádról. A Nemzetedről. Az Igazságról.

Félőrrülten, a belső láztól vacogva kezdtem neki magyarázni, hogy hisz éppen arról van szó: hős katonáink nagy tetteit szeretném megörökíteni. Élő bizonyíték lesz minden képem.

Erre végigbotoztatta egy csomó emberét, meg mit tudom én, és harmadnapra előkerült a gép.

A Gép!

Nagyon féltem, hogy megtorolják rajtam a dolgot, de a tiszt figyeltetett. S időnként számon kérte rajtam az új képeket. Tippeket is adott. Helyszíneket nevezett meg. Később, hogy biztosabb legyen a dolgában, mindenüvé magával cipelt. Úgy látszik, őt is kezdte érdekelni a dolog.

– Azt akarom, hogy ott légy az események sűrűjében. Hogy első kézből értesülj minden megörökítésre váró hőstetről.

S én ott voltam.

Családokra gyújtották rá a házukat, s én lefényképeztem a tüzet fogó, a szikrázva lángoló, majd összeroskadó épületeket. A magát még sokáig meg nem adó, messze világító zsarátnokot. Micsoda „tájképek” voltak! Valósággal éltek! Egy gyerek az ablakon át próbált menekülni, s én megörökítettem a pillanatot, amikor már tüzet fogott kis ködmönében leterítette egy golyó. Megdobbant a szívem. Ez – talán – Robert Capa világot bejárt alkotásával is vetekedhet? Majd. Majd otthon. Ha összegezem a munkám, akkor jobban megnézem magamnak. Most nincs idő. Nincs idő felmérni. Az események – a munka – forgatagában kavargok magam is. Minden olyan zavaros, kapkodó, állandóan változó. Újabbnál újabb benyomások. Lehetőségek. Csak megyünk és megyünk. Egyre beljebb. Egyre távolabb. Mitől is?

Katonaszökevényeket fogtak el. Majd árulókat. Egyre több katonaszökevényt és egyre több árulót, kémet, gyanús egyént, kollaboránst, titkos szervezkedőt, ellenállót. Ellenséget. Rengeteg volt az ellenség. Egyre több. Ott voltam a vallatásuknál. A nyomozó „előjátékként” olcsó cigarettáját oltogatta el a bőrükön. Az a bőr – füstölt! És utána egészen megváltozott az állaga. Lefényképezve, közelképen olyan volt, mint a megrepedezett, itt-ott felpúposodó kiszikkadt, immár élettelen anyaföld. A parancsnok ideges lett, rám szólt, mi a fenének bíbelődök ilyesmivel. Örökítsek meg látványosabb, nagyobb horderejű dolgokat, eseményeket. Még hogy egy közönséges emberi bőr elváltozásának fázisai! Magyarázni próbáltam neki, hogy ez Művészet, s hogy én ebből egy egész összefüggő sorozatot képzeltem el.

Aztán pofonok csattantak el, levágódott az egyik fül, majd a másik, ököllel, puskatussal, bármi kéznél levő tárggyal roncsoltak össze orrokat, kétségbeesett és megátalkodott tekintetű arcokat, jellegzetes fejeket, konok, kemény koponyákat. Micsoda homlokok! Szöget vertek kézfejekbe, homlokokba, körmök alá, amelyeket később harapófogóval betéptek, leszaggattak. Ugráltak asztalokról nagy, puffadt hasakra. S én fényképeztem, fényképeztem. Csodálatos arcokra emlékszem. Kigúvadt, kifolyt szemű, csomókban kitépkedett hajú, törött orrső-

vényű karakteres fejekre. Egyik-másik akár egy remekbe szabott festmény. Hatalmasra – talán kiáltásra – tátott, kivert fogú, beszakadt ínyű, roncsolt szélű, megkékült, belilult, feketedett, nagy-nagy, formátlan szájfélékre, óriási véres, mélységesen mély, üres torkokra. Mint a Pokol kapui! Én beléjük meredtem, és megörökítettem őket. S micsoda szemek! Ezek voltak ám a tekintetek! Mintha egész életük a szembogarukban összpontosult, tükröződött volna, miután nyelvüket már kitepték. Hasukat égették. Mellkasukat átdöfték. Torkukat elvágták. Ezek a szemek – beszéltek! A Fájdalomról. A Rettenetről. Segítségváráról? Könyörgésről? Eltemetett vágyakról? Az élet lassú kihunyásáról. A kezdeti értetlenségük. A fokozatos színvesztésük. Megtöretésük. Igyekeztem minden jellegzetes pillanatot „elkapni”.

S most itt egy, az alvadt vértől megfeketedett nyelv, a padlóra hajítva, duzzadtra, dagadtra rángatva, ütlegetve, árván. Árvaságában, magára hagyottságában is sokatmondóan. Micsoda fotó! A Magányos Nyelv.

Egy lőporfüstös zászló kitűzése valamelyik frissen elfoglalt helység tanácsházára. Egy diadalittas, jól megtermett harcos magasba emelt géppisztolyával hadonászva. Katonák vidám ivászat közben. Összedrótozott kezű, hajlott hátú foglyok végtelen menete a csapkodó esőben. Mintegy esőködben úsznak. Valahogy valószerűtlennek tűnnek. Álomlovagok a nagy, áttetsző kékségben. Az egész olyan megfoghatatlan, meseszerű. Mert Én így akarom. Álomszerűnek ábrázolom, mert most ezzel kísérletezem. Foglyok árokásás közben, szikrázó hóesésben. Minden hófehér. Olyan tiszta, áttetsző! Egyikük az égre tekint, sűrű, bozontos szemöldökén zúzmara. Az arca is fehér, a hólepte rongyos kabátja is. A kiásott árok kietlen, kavicsos, várakozó üressége, miközben az alján heverő üvegcserepen megcsillan a napfény. Egy lelőtt fogoly árokba zuhanás közben. Nem akármilyen fotó! Sikerült úgy megörökítenem, hogy esés közben még szinte a levegőben lebeg. A fogoly az árok fenekén. Nyitva a szeme, mintha élne még. Talán él is. Egynek – ő lett volna az? – az éj folyamán sikerült kimásznia, de elfogták. Lefényképeztem az arcát, amikor megragadták. Olyan talányos. Egyszerre rémült és reménykedő. Kérlelő? Talán azt hitte, aki rábukkant, elengedi? Hiszen „halottaiból” éledt fel... Összeterelt asszonyok. Együtt, egy csoportban, mint egy loncsos, rémült, bamba libafalka. Külön-külön mindegyik más karakter. Amikor letépi a gönceiket, az aktfotóimat juttatják az eszembe. Vének is, lógó mellűek, ferde csípejűek, szutykos, bütykös lábúak, torzak is akadnak köztük, vagy silány tucatáru, de egyik-másik akár egy szépségversenyre is benevezhetne. Micsoda darázsderekak, rózsás köldökök, hattyúnyakak, kibontva a feneküket verő hajzuhatagok! Lencsevégre kapok egy puhán félrehajtott hattyúnyakat. Királyi! Az egyik önkéntes megkér, fényképezzem le néhányuknak a nemi szervét. Előtte és – utána. Minek, kérdezem. Hogy eltegyem emlékébe, röhög kihívóan s egyben megvetően az arcomba.

Kezdek elteltődni. Szeretném már számba venni a képeimet. Elbírálni. Összegezni. Már a számukat sem tudom. Mintha néhány elveszett volna... Ebben az örökös menetelésben. Csak megyünk és megyünk. Kezdek elfáradni.

Nyitott hasak, gőzölgő belek. Még lüktető szív. Sok. Sok már.

Megint egy újabb falu. Romokban. Ezt mintha már fényképeztem volna. Valahogy ismétlődnek a dolgok. Örömujjongások, részeg tivornya, vér, hó, könny. Jajkiáltások minden mennyiségben. Mindig ugyanaz. Nem érdekel! Elég volt! Eltompultam volna?

Kitisztul az ég. Minden csupa napfény, csupa tavaszi ragyogás, de valahogy ennek sem tudok már örülni. Mi van velem? Ma este megint leiszom magam.

Kezdek megundorodni a látottaktól, de nem merem még bevallani. Nekik se, magamnak se. Ez valami új. Minek vállaltam? Eddig sem kényszerített rá senki. Vagy igen?

Félek.

A parancsnokomat megvádolták valamivel. Védekezett, tanúkra hivatkozott, aztán egyszer csak eltűnt. Már nincs, aki megvédjen. Aki higgyen a művészetben. Mindenki csak parancsolni akar. Ha a Szépségre hivatkozom, a fotós szabályokra, kísérletezésekre, újításokra, különleges beállításokra, összevihognak. Kezdenek furcsán nézni rám. Vagy csak én érzem úgy? Egyre több az új arc. A régiiek eltűnnek, újabbak jönnek. Már alig ismerek valakit.

Mintha magamat... magamat sem ismerném már. Tulajdonképpen mit is akarok? Haza akarok menni! Igen, igen, ezt szeretném. Előhívni a képeimet, lassan átnézegetni, szortírozni őket. Egyik-másikat megnagyítani. Én itt – befejeztem.

Beszéltem az új parancsnokkal. Nem értette, mit akarok.

– Ha nem akarsz tovább fényképezni, ne fényképezz. Kapsz egy puskát, harcolj. Okosabban is tennéd.

Gondolkozom, egyre csak gondolkozom.

Ma egy kivégzést fényképeztem. A tizedik puffanásánál csődöt mondtam. Leeresztettem a fényképezőgépet.

– Mi van? – kérdezte az egyik önkéntes.

– A gép... valami baja eshetett – dadogtam.

Láttam, hogy ő is észrevette: könnyes a szemem.

– Mutasd csak! – Kivette a kezemből és teljes erejéből földhöz vágta.

– Most már nincs semmi baja!

Minden leállt, engem bámultak.

Kandi kíváncsisággal, kajánul és valami furcsa elégtétellel a vigyorgó pofájukban.

A Kivételezett végre horogra akadt. Megtört a varázsom.

A falhoz állítottak közül néhányan futásnak eredtek, a többiek lövöldözve utánuk, ez megzavarta a Nagy Pillanatot. A Fotós Halálát. Mert ez az volt.

Várok. Már csak idő kérdése, hogy engem is falhoz állítsanak. Lehet, hogy arra sem lesz szükség. Egy reggel majd nem ébredek fel.

Rólam nem készül majd fotó.

MI LESZ A KÉPEIMMEL?!

Miklya Zsolt

Kölcsön

Raktáron elmúlt életünk minden szorongó dallama,
még nem tudjuk, mi kell nekünk, mit kínál ostobán a ma,

még nem tudjuk, mit tár elénk az új kölcsönhatás-modell,
miről nincs sejtésünk se és miről sejtjük, hogy tudni kell,

mit hordoz minden lüktetés, minek a monoton zene,
miért nincs háttérzaj, zöreje nélkül a csend, a hang sose,

miért a rések fókuszán áttűnő máslett vákuuma,
mi végre onnan lüktetés, ha innen fáj a sok csoda,

ha unalmassá válik és a könnyünkön távozik,
miközben gajdoljuk, hogy minden, minden, minden változik,

miért az újat szomjazó, régimellett szenvedély,
miért nyit újra ablakot zárt otthonunkon át az éj,

a minden is, e pusztaság szó, miért tör örökké elő,
a fel-feldobott néma kő miért nem marad múlt idő,

honnán az ének éneke, mért gravitál két nem között,
mitől lesz raktárkészletünk kifogyhatatlan és örök.

MIKLYA ZSOLT (1960) Kiskunfélegyházán élő pedagógus, költő, a Parakletos Kiadó szerkesztője. Legutóbbi verseskötete felnőtteknek: *Cérnatánc* (Parnasszus Könyvek, 2008); gyerekeknek: *Végtelen sál* (Móra Kiadó, 2015).

Andrzej Wajda – az alkotó kompromisszum művésze

Ha olyan valaki távozik közülünk, aki annyi szolgálatot tett a kultúrának, mint Andrzej Wajda – életművéért megkapta a legjelentősebbnek számító Oscar-díjat (2000-ben), ismerte, értékelte és csodálta őt a XX. század második felének és a XXI. század elejének egész civilizált világa –, ez szomorú alkalom, egyúttal azonban rendkívül fontos pillanat is, amely arra készítet, hogy megfogalmazzuk az első összefoglaló reflexiókat: mi valójában az életmű, a hagyaték, amelyet a művész ránk hagyott, mennyire épül be az emberiség hatalmas kulturális vívmányaiba, amelyek szemünk láttára változnak.

Ennek a természetes szükségletnek a keretében jelen tanulmányomban előbb egy beszélgetést idézek fel, amelyet a film- és színházi rendezővel folytattam 1993-ban Varsóban, amikor a „Duna TV” megbízásából 27 perces filmet készítettem róla (*Andrzej Wajda portréja*). Ez a beszélgetés-interjú (mindaddig még nem jelent meg a sajtóban) azért érdekes ma is, mert alig négy évvel a lengyelországi rendszerváltozás után készült – Lengyelországban az első szabadnak nevezhető parlamenti választásokra 1989 júniusában került sor. Olyan időszak volt ez tehát, amikor Wajda már maga mögött tudta filmekben és színházi rendezésekben leggazdagabb korszakát, de a legkevésbé sem volt ez még karrierjének alkonya. Egyúttal ekkor, a kommunizmus bukása után definiálhatta szabadon a művész az előző korszakról kialakult véleményét, s e mellett arra is ráérezett, hogy milyen esztétikai ízlésváltozások történnek a társadalomban a politikai természetű változások hatására. Ezért mondhatjuk, hogy akkori, a filmről és a kultúra állapotáról, jelentőségéről vallott nézetei ma is rendkívül aktuálisak.

KONRAD SUTARSKI (1939) mérnök, költő, publicista, Poznańban született, 1965 óta él Budapesten. A Magyarországi Lengyelség Múzeuma és Levéltára nyugalmazott igazgatója.

Konrad Sutarski: *Már első filmjei: A mi nemzedékünk (1954), a Csatorna (1956), valamint a Hamu és gyémánt (1958) is megmutatták, hogy mennyire érzékeny ön a politikai és történelmi eseményekre. Emellett fontosak voltak a társadalmi ciklonok „szemei”. Honnan származik ez az elhivatottság?*

Andrzej Wajda: A szabadságától megfosztott társadalomban a tudatos művésznek – és úgy vélem, én elég hamar szert tettem ilyen tudatosságra – kötelessége, hogy a társadalom hangjává váljék, más emberek hangját is képviseljek, mivel ők nyilvánosan nem nyilatkozhatnak meg. Igaz, hogy a művész nagyobb mértékben van kitéve a cenzúrának, mint mások, de éppen az ő feladata olyan megoldásokat keresni, amelyek lehetővé teszik, hogy a cenzúra feje fölött, mindenféle korlátozás ellenére szóljon a társadalomhoz. A nyelv, amely ezt lehetővé teszi, a szimbólumok nyelve: a nemzeti szimbólumoké, bizonyos fogalmaké... Köztudomású, hogy a cenzúra elsősorban a szavakat üldözi. Nos ha az én filmjeim forgatókönyveit, párbeszédeit olvassuk, azokban nincs semmi olyasmi, amibe a kommunista cenzúra ne egyezhetne bele. Ezzel ellentétben a nézőkhöz főleg a képek szólnak – méghozzá a cenzúra feje fölött, mert a cenzor szabályzatában nem találni arra vonatkozó utasítást, hogy milyen képeket kell kívágni. Az a benyomásom, hogy a magyar film is nagymértékben kihasználta a művésznek ezt a privilégiumát. Maga a művész természetesen nem hoz létre politikai eseményt. Csak a filmjét megtekintő közönség emeli a művet politikai esemény rangjára. A közönség az, amely azzal, hogy elmegy a moziba, és követeli a film vetítését vagy műsoron tartását, ha a cenzúra le akarja venni, nos, a közönség ad a filmnek politikai jelleget. Ez volt az, ami engem a gdański hajógyárba vitt 1980-ban a sztrájk idején, aztán az 1989-es parlamenti választásokon való részvételbe. (Andrzej Wajda szenátor lett a szabad Lengyelország első parlamentjében, 1989–1991 – K. S. megj.) Művészetem elvezetett az aktív politikai tevékenységhez.

– Manapság gyakran hallani, hogy az irodalomból kihalnak a neoromantikus minták, miközben önnél éppen irodalmi alkotások képeztek nagyon gyakran ürügyet, kiindulópontot egy-egy film megalkotásához. A már említett műveken kívül, mint a Hamu és gyémánt (amely Jerzy Andrzejewskinek közvetlenül a II. világháború után írt világhírű regényére támaszkodott), megemlíthetjük A légió című filmet (1965-ben rendezte Stefan Żeromskinak, a XIX. és XX. század fordulóján alkotó, kiemelkedő írónak a Fiala Lengyelország nevű irányzatra jellemző, romantizáló eposza alapján); aztán jött Az ígéret földje (1974, amelynek irodalmi előképe a Nobel-díjas Władysław Reymont regénye volt, és a XIX. század végén iparosodott városok rabló, kapzsi fejlődéséről szólt), valamint a már szabad Lengyelországban készült Gyűrű koronás sassal (1992), amely a nemrég elhunyt Aleksander Ścibor-Rylski regénye alapján készült (Ścibor-Rylski, 1928–1983, egy sor Wajda-film forgatókönyvének szerzője, mint amilyen például a Márványember 1976, Vasember (1981), s jóllehet Ścibor-Rylski nem volt a kortárs lengyel irodalomban újra megjelenő romantizmus mérföldköve, nem lehet-e a közeli munkatárs halálát szimbólumnak felfogni? Beszélhetünk-e egy korszak elmúlásáról? Hiszen most is sokat halla-

ni a lengyel filmiskola elmúlásáról, amelynek romantikus változatát ön oly nagyszerűen képviselte?

– A kérdés a dolog lényegét érinti. Az, hogy az irodalmi alkotásoknak a lengyel filmekben történő felhasználásának hagyománya véget ért – természetesen az én esetemben is –, nincs kapcsolatban Ścibor-Rylski halálával, hanem bizonyos nézőközönség, az én nézőközönségem halálából következik. A lengyel társadalom a kommunizmus idején többek között úgy védekezett a kommunizálás ellen, hogy irodalmi hagyományokból táplálkozó lengyel filmeket nézett. Az a nézőközönség teljességgel érzéketlen volt a szovjet filmekkel szemben, amelyek a Vörös Hadsereg szuronyainak védelme alatt érkeztek ide, és kulturális szempontból idegenek voltak. Ma egészen más a helyzet. Most amerikai filmet szeretnek látni a nézők, ez tetszik nekik, ez mozgatja meg a fiatalok érzeit. Amikor a *Hamu és gyémánton* dolgoztam, a lengyel mozikban Bergman, Kuroszava, Fellini, Antonioni, Bardem filmjeit vetítették. Ilyen társaságban próbáltam én megtalálni a magam helyét Lengyelországban. Most a legújabb filmemet a *Gyűrű koronás sassal* című Coppola *Drakulájával*, Spielberg játékaival együtt futurista filmek között játsszák. Az új helyzetben ez a film nem „apropó” született, és a mai nézők már nem is érzik annyira szükségét az én filmemnek. Ebben a kontextusban utat kell keresnem, vagy a filmet egyszerűen abbahagyni, és valami egészen mással foglalkozni. Az a tény, hogy a romantikus irodalom ma már nem szólítja meg a nézőt – nemcsak a moziban, de a színházban sem –, számomra teljesen világos. Egyedül csak azt a kérdést kell magamnak megválaszolnom, hogy föl tudok-e ajánlani valami mást?!

– Egy sor kiváló színésszel dolgozott együtt, olyanokkal, mint Zbigniew Cybulski, Zbigniew Zapasiewicz, Daniel Olbrychski, Krystyna Janda. Néhányan közülük éppen az ön filmjei által kerültek a nemzetközi nagy filmek világába. Ez annál is inkább lehetséges volt, mert ön a saját maga rendezte színházi darabokat később filmre vitte, ilyen volt például Stanisław Wyspiańskitól a *Menyegző*, Fjodor Dosztojevszkijtől az *Ördögök*, Stanisław Przybyszewskától a *Danton*. Hogyan sikerült felfedeznie ilyen sok tehetséget? És mi a helyzet ma? Rafał Królikowski például a *Gyűrű...-ben* nem hasonlítható ahhoz, amit Cybulski vagy Olbrychski nyújtott első filmjeiben.

– Ma is vannak ugyanolyan tehetséges színészek, mint azok a régiek, csak hogy nekik én és kollégáim – színházi- és filmrendezők – sokkal jobb anyagot ajánlhattunk. Ezen kívül azok a színészek – különösen az olyanok, mint Olbrychski, Janda, mint Radziwiłowicz, akit ön nem említett – tudatában voltak annak, hogy bizonyos küldetés hordozói, nem csak ilyen vagy olyan szerepre kiválasztott színészek. Ma a színészeknek nincs olyan fantasztikus szövegük, mint Cybulskinak volt a *Hamu és gyémántban*, Olbrychskinek a *Tájkép csata utánban*, Jandának vagy Radziwiłowicznak a *Márványemberben*.

– Az ön egyik életrajzírója és munkatársa, Maciej Karpiński az egyik könyvében egy anekdotát említ annak bemutatására, milyen jellegzetes munkamódszert alkalmazott a színészekkel. Az eset a *Danton* első próbáján történt Varsóban, a *Teatr Powszechnyben*. A próbát ön a következő, meghökkentő szavakkal kezdte: „Szeretném most mindjárt

megmondani, hogy nincs semmiféle ötletem, még azt sem tudom, hogyan végződik a darab, mert nagyon hosszú a szöveg, és nem értem rá végig elolvasni, de ahogy így magukra nézek, éled bennem a meggyőződés, hogy ilyen csapattal biztosan sikerül ebből valamit kihozni.” Egy másik alkalommal viszont ezt mondta: Igyekszem „úgy összeforrasztani az egyes színészeket az általuk játszott szerepekben, hogy ne tudjanak szétválni, és minden este ugyanazt a folyamatot ismételjék, hogy... minden este újra létrehozzák saját drámájukat.” Honnan származik tehát az ön különleges képessége, amellyel kiemelkedően tehetséges embereket tud maga köré gyűjteni?

– Kiemelkedően tehetséges emberekből azokban az időkben – az utóbbi negyvenöt évben – a művészet világában több volt, mint normálisan szokott lenni. Mindez azért történt, mert az olyan területek, mint a vállalkozás, az iparban, a kereskedelemben, a bankszektorban, főleg pedig a politikában való tevékenykedés előttünk teljesen zárva volt. Ahhoz, hogy ilyesmit csináljunk, be kellett volna iratkozni a pártba. Aki ezt nem akarta, művésszé kellett válnia, ha egyáltalán tevékenykedni szándékozott. Van egy másik ok is: kétféle módon lehet az emberekkel bánni. Vagy meg tudja őket fizetni, s akkor nem kell meghallania, mit mondanak, vagy ha nincs elég pénze, akkor meg kell őket nyernie magának. Ez a második módszer más okból is jobb. Ha nem nyeri meg magának az önnel dolgozó művészeket, akkor ők 10-20 százalékot adnak ki lehetőségeikből, nekem viszont arra van szükségem, hogy ne is 100-150 százalékot adjanak, hanem mindent. Ezért kell, hogy a barátaimmá váljanak, meg kell érteniük, hogy én nélkülük nem tudok élni, hogy csak együtt érhetünk el valamit. Ez a felfogás mindig közel állt hozzám: a film, a színház közösségi, társadalmi tevékenység.

– A II. világháború utolsó évei, amikor az ön felnőtt élete kezdődött, és a háborút követő évek a társadalmi hangulat gyakori változásával „hintázásával” jártak: a halál várásától a jobb jövőbe vetett reményig. A Hamu és gyémántban a spanyol harcokra emlékező párttitkár, Szczuka az ideális szocialista társadalom gondolatának hordozója. Pedig az ötvenes évek második felében, amikor a film keletkezett, már ismertük Lengyelországban a visszaéléseket és a szocialista hatalom kegyetlenségeit. Vajon a rendező rokonszenve ez iránt a szereplő iránt kompromisszumot fejezett ki? Ugyanígy a Márványemberben annak az újjáépülő Katowicének a látványa, amelyet arra kényszerítettek, hogy a kommunista Stalinogród nevet viselje? Rendezői munkájával összefüggésben hogyan látja a kompromisszum szükségét, amelyet néhányan megengedhetetlen magatartásnak tartottak, pedig – bizonyos esetekben – az eszme megmentését lehetővé tevő védekezési ösztön volt?

– Az ember biológiai élete, minden napja szintén valamiféle kompromisszum mai erőfeszítésünk és a között a szükségszerűség között, hogy holnapra is megőrizzük energiánkat. Kompromisszum nélkül nem létezik semmiféle valóság, egyébként meg kell mondanom, hogy azt a „hintázást”, a helyzet állandó változását, amelyről ön beszélt, igyekeztem a magam módján kihasználni. Amikor a hinta megfelelő irányba lendült ki, próbáltam politikai filmet csinálni. Ilyen volt a Márványember, amelynek forgatókönyvével tizenkét évet vártam, viszont

a Vasembert alig néhány kedvező hónap alatt fejeztem be 1981-ben. Az a korszak, amelyet valóban elveszítettnek, eltékozoltnak tartok életemben, az a hadiállapot. Miután 1981. december 12-éről 13-ára virradó éjszaka bevezették, még el tudtam készíteni Párizsban (1982-ben) a *Danton* című filmemet. Azután tulajdonképpen semmit...

– ...mert sem a Szerelmi krónika, amelyet 1985-ben rendezett *Tadeusz Konwicki* regénye alapján, de még a *Dosztojevszkij-műből* 1988-ban filmre vitt *Ördögök* sem részesültek olyan kedvező fogadtatásban, mint korábbi filmjei, pedig az ön által 1971-ben a krakkói *Teatr Stary* színpadára adaptált *Ördögök* óriási sikert arattak tizenhárom éven át Lengyelországban is, külföldi bemutatókon is...

– Az, hogy a hadiállapot idején képtelen voltam magamból kihámozni valamiféle új értékeket, nem abból származott, hogy valamilyen sérelem vagy megtorlás ért volna. Nem, semmi ilyesmi – de a kommunizmus azokban az években egyszerűen már rothadó állapotban volt, ilyen volt a légkör.

– Nehéz időszakokban az ön kompromisszumai nemegyszer segítettek más alkotóknak, különösen az 1972-ben létrehozott „Zespót X” nevű filmstúdióban, amely 1983-ig, politikai likvidálásáig működött. Fiatal művészek tömörültek ön köré, akik nagyszerű filmeket készítettek, amelyeket később a „morális nyugtalanság” mozijának nevezték el. Olyanok voltak köztük, mint *Radosław Piwowarski*, *Janusz Zaorski*...

– *Agnieszka Holland*, *Ryszard Bugajski*...

– Mégis, mit gondol a kompromisszumról, összehasonlítva azt a makacs, szembenálló magatartással?

– Azt mondja az Evangélium, hogy „Tetteikről ismeritek meg őket”. Az említett rendezők, akik a mai napig a barátaim, sok érdekes filmet csináltak a csoportunkban. Meg kell egyúttal mondanom, hogy szélsőséges, a kommunista valóságot teljesen elutasító magatartás nélkül nem értük volna el mindazt, amit létrehoztunk. Ha nem lettek volna olyan emberek, akikben volt annyi bátorság, hogy mindent elvessenek, börtönben üljenek – mint *Jacek Kuroń* vagy *Adam Michnik* –, nem lett volna, aki ösztönözzön bennünket a további cselekvésre, a szabadság határainak tágítására. Tevékenységünk közben lélektanilag nem éreztük magunkat túlságosan kényelmesen, ugyanis természetesen ők mondták ki az igazságot, ők kockáztatták az életüket, miközben mi annyit mondtunk, nos, amennyit lehetett. Ennek ellenére úgy gondolom, hogy Lengyelországban szerencsés helyzet alakult ki egymás magatartásának kölcsönös megértésével, és érdemes volt megélni azt a pillanatot, amikor azok, akik kommunista börtönökben ültek, amikor kijöttek, munkánkat értékesnek ismerték el, mi pedig értjük, hogy az ő következetességük, kitartásuk nélkül nem válhattunk volna azokká, akik lettünk, függetlenül attól, hogy – már a szabadság idején – hogyan bonyolódott össze újra minden.

Szeretnék ehhez hozzáfűzni még néhány szót tevékenységem módszerével kapcsolatban. Nos én soha nem akartam a politikai film fanatikus művelője lenni – és ezt tanítottam a már említett fiataloknak is. Országunk politikai valósága a politikai film felé hajtott bennünket, de nem lett volna természetes, ha semmi

mást nem vettem volna észre, és csak politikai filmeket csináltam volna. Ezért jött létre a *Nyírfaliget*, *A wilkói kisasszonyok* a *Szerelmi krónika* és még néhány film...

– Jóllehet ezek a filmek érzékiséggel teli szerelmes elbeszélések, egyúttal azonban mélyen filozofikusak és nagyon festőiek (látszik, hogy képzőművészeti tanulmányai mély nyomokat hagytak rendezői képzetében). E filmek némelyikéről egyenesen azt mondják, hogy remekművek, hiszen például *A wilkói kisasszonyok*at Oscar-díjra is jelölték.

– Igen, igen, és mélyen meg vagyok győződve arról, hogy nem követtem el ezzel hibát. Egyébként, miközben ezeket a filmeket rendeztem, egyúttal állandó készenlétben vártam az idő kihívására, hogy létrehozhasak újra valamilyen új politikai filmet. Nem ülhettem és várakozhattam otthon. Kénytelen voltam más-fajta filmeket csinálni, várva, hogy ha megfelelő pillanat következik be a politikában, azonnal munkához láthassak. Így született meg a *Vasember*. Ha korábban nem forgattam volna egy sor filmet a nyolcvanas éveket megelőző nehéz időkben, nem mertem volna elkészíteni, mert szembetalálkoztam volna a következő kérdéssel: hogyan rendezek filmet olyan történelmi dimenziókról, amelyek éppen most vannak kialakulóban.

– A politikai filmek kapcsán beszélt a másfajta, művészi filmek szükségességéről is. Ugyanakkor a politikai töltetű filmjeiben is lépten-nyomon találkozunk szépen, tisztán esztétikai szekvenciákkal, mint például a *Hamu* és gyémánt halottak napi jelenetében, vagy a *Danton* beteljesületlen lakomájában, s ezek a jelenetek – művészi eszközökkel mélyebb értelmet adva a politikai természetű eseményeknek – az általános vízió lényeges elemeivé válnak. Ez azonban csak rövid kitérő volt. A következő kérdés a művészek emigrációjának kérdéséhez kapcsolódik. Egy sor filmet és színházi előadást is rendezett külföldön, mégsem emigrált Lengyelországból, mint Roman Polański vagy a nyolcvanas években Krzysztof Zanussi és Agnieszka Holland. Miért?

– A kommunista rendszer számos gyöngeségének egyike a sznobizmus volt, amely abban jutott kifejezésre, hogy az ország kommunista vezetői engedélyezték külföldi útjainkat, amivel azt akarták bizonyítani, hogy Lengyelországban demokrácia van, vagyis ezáltal büszkéek lehettek, hiszen „a mi művészeink bárhova utazhatnak, s ott dolgozhatnak is”. Részemről ugyanakkor az ilyen utak megmutatták azoknak, akiktől Lengyelországban függtem, hogy bár az ő rab-ságukban élek, mégis csinálhatok valamit az ő hatáskörükön kívül is. Mindenek ellenére ugyan mit alkothattam én Nyugaton?! Hát természetesen legszívesebben politikai filmeket, csak hogy ott nem volt semmiféle olyan közönség, amely érdeklődött volna az ilyen témák iránt. A paradoxon abból fakadt, hogy politikai filmeket Lengyelországban kellett csinálnom, művészi filmeket pedig Nyugaton. Művészi filmeket természetesen Lengyelországban is forgathattam volna, ráadásul mindazon nehézségek nélkül, amelyekkel külföldön találkoztam, mindenesetre azért az időnkénti filmkészítés Franciaországban vagy Nyugat-Németországban növelte presztízsemet otthon. Számos tervből, sajnos, tulajdonképpen csak két külföldön rendezett filmet tartok értékesnek. Az első biztosan a *Pilátus és a többiek* Bulgakovtól. Az az érzésem, hogy ilyen filmet Lengyelországban sosem forgathattam volna – egyszerűen civilizációs, kulturális okok-

ból. A mi katolikus államunkban úgy fogadták volna, mintha részt vennék vele a vallás körüli vitákban, egyszerűen politikai manipuláció tárgyává vált volna.

– *A Lengyel Népköztársaság akkori cenzúrája így is betiltotta a film otthoni nyilvános terjesztését...*

– Függetlenül a politikai beavatkozás tényétől, ezt a filmet csak ott, a protesztáns Németországban mutathattam be teljes szabadsággal mint művészfilmet. A másik film, amelyről úgy érzem, hogy jól sikerült, a *Danton*. Miért? Azért, mert a francia forradalom képét a francia kommunisták alakították ki, akik sem a forradalmat, sem a kommunista valóságot nem ismerték, én viszont kommunista világból jöttem. Így aztán jól ismertem a lenini-sztálini megvalósítás görbe tükrében ábrázolt forradalmat. Ezért alkothattam meg – teljes iróniával és keménységgel – a francia forradalom egészen új képét. Azt gondolom, hogy az ok, amiért kiutaztam és létrehoztam ezt a két filmet, művészi és politikai szempontból egyaránt érthető volt. Ezért sikerült mindkettő. Összehasonlítva velük a többi kinti filmet, nos, azok inkább véletlen események voltak.

– *A nyolcvanas és kilencvenes évek fordulóján nagyokat kortyoltunk a szabadságból, abból, amelyre fél évszázadon át törekedtünk, viszont a szabadságot különféle célokra lehet kihasználni – a nemzet javára, az emberek – a jók és a rosszak – javára is. Nem egészen két éve nyilatkozott ön erről a lengyel Kino hasábjain a Wolni od czego? (Mitől szabadok?) című interjúban. A kritikától, a tekintélyektől, a kritériumoktól vagy talán az eszmétől? Önnél akkor ezek inkább kérdőjelek voltak. Vajon így van-e most is, négy évvel a függetlenségünk visszaszerzése után?*

– Az, hogy öregkoromra ilyen helyzetbe kerültem, amilyenben vagyok: szabad, de közönségét elvesztett rendező a moziban, megtizedelt közönséggel a színházban, ez paradoxon, oka pedig az, hogy a változásokban az én kezem is benne volt. Filmeket csináltam, mert művészként akartam megvalósítani magam, egyúttal azonban azért is, hogy filmjeim váljanak részévé egy egésznek, a másnilyen, jobb világért folytatott harcunknak. Ez az új világ létrejött. Ezzel kapcsolatban boldog vagyok, hogy a szabadságot – az egész társadalom számára – kiharcoltuk. És hogy ez a szabadság egyúttal egy sereg sikertelenséget is hozott nekem, főleg pedig azt, hogy nehéz választ adnom a kérdésre: kinek kell lennem az új helyzetben? Egész életemben olyan művész voltam, aki függött országa politikai helyzetétől, és attól, hogy mit csinálhat külföldön – aztán hirtelen szabad, független művész lettem. Fel tudom-e emelni ennek a szabadságnak a terhét?! És kezdhetem-e az életet még egyszer előlről? – azt mondani magamnak: hát ez fantasztikus, folyton arra törekedtem, hogy ebben a helyzetben találjam magam – most megmutatom az embereknek életem legjobb filmjét. Nos, ha őszinte akarok lenni, erre a kérdésre nem tudok egyértelmű választ adni. Lehet, hogy az eddig elkészített harmincöt film volt minden, amit el kellett mondanom?

– *Lehet, hogy éppen az ilyen, életutunk éles kanyarjaiban feltett kérdések, amelyekre jelenleg még nem tudunk válaszolni, ezek az élet legnagyobb rejtélyei közé tartoznak, mélyebb értelmet adva mindannak, amit teszünk, és további erőfeszítésre készítenek. Említette azonban a közönség reakcióiban bekövetkező változásokat. Milyen a mai kö-*

zönség? És lehet-e tenni valamit azért, hogy újra afféle szövetségessé, további aktivitás készítőjévé, mecénássá válják – pusztá jelenlétével, azzal, hogy bizonyos műveket elfogad, és nem utasít vissza?

– Az a művész, aki panaszkodik a közönségre, rosszat mond róla, egyszerűen nevetségessé teszi magát. A közönség olyan, amilyen, és a művésznak csak két lehetősége van: vagy olyasmit alkot, amit elképzelt, és nem törődik semmiféle közönséggel, vagy pedig kénytelen tekintetbe venni a közönséget. Ha verset írnék, írhatnék olyan verset, amelyet a fiókba hajtanék, számítva arra, hogy valaki ötven vagy száz év múlva fölfedezze, és azt mondja majd: ez nagyszerű költemény, bekerül hazám irodalmának történetébe. Ha festő volnék, festhetnék néhány képet, befalaznám őket, ahogyan az *A szép bajkeverő* című francia-svájci filmben történik; egy nap valaki szétbontja a falat, és kiderül, hogy ott remekművek rejtőznek, amelyek aztán múzeumokba kerülnek a művészet nagyságáról tanúskodva. A filmmel ezt nem lehet megtenni. Film nem jöhet létre közönség nélkül. Úgy jelenik meg, mint egy újság, és a közönség reakciója dönti el, hogy lesz-e bátorságom újabb filmet csinálni, no és hogy milyen legyen az a film, hogy szót értsen azzal a közönséggel. Manapság sok művész, filmes nem veszi tekintetbe ezt a közönségnek tartozó kötelezettséget, s filmjeit a televíziónak adja. A televíziónak megvannak a maga nézettséget mérő irodái, és a rendező ott megtudhatja, hogy, mondjuk, „jó nézettsége” volt, ezzel szemben az, hogy ki is nézte meg a filmet, mit is gondol valójában a közönség, amely a tévében, otthon nézi a filmet, az számomra irreális kérdés. Számomra a mozivásznnon hordozza a film az igazságot. A moziban látom, hogy a közönség velem együtt halad-e, társamul szegődik-e, vagy egyszerűen ül közönyösen.

– *Hasonló a helyzet a színházban is.*

– Igen, mert az igazi próbakő a közönség lélegzete, amelyet a színpadon játszó színészek éreznek, s amelyet én érzek a közönséggel együtt a moziban ülve. Egész életemben azt tanultam: először a filmiskolában, aztán filmjeimen keresztül, hogy konkrét moziterem rendezőjének kell lennem. Ha filmem ott nem válik be, akkor nem nagyon maradhatok rendező – de remélem, hogy sikerül még létrehoznom olyan filmet, amely újra képes lesz megmozdítani a közönséget, nem gondolom ugyanis, hogy az a közönség rossz, míg az a korábbi jó volt. Ez most egyszerűen másmilyen. Most nekem kell úgy alakítanom a nézőhöz filmem nyelvét, hogy meghassa és megindítsa őt. Ellenkező esetben, amint már mondtam, valami más foglalkozást kell keresnem. Én már öregember vagyok, és vénségére az ember sok érdekes foglalatosságot talál magának. Emlékszem, amikor évekkel ezelőtt – akkor már utoljára – találkoztam a híres lengyel zongoraművésszel, Artur Rubinsteinnel. Ő akkor már nem jól látott, és teljesen abbahagyta a koncertezést. Ezt mondta nekem: „Tudja, én egész életemben örökké utaztam és zongoráztam, és sosem volt időm arra, hogy zenét hallgassak, pedig tudja, mennyi szép zenei alkotást írtak hegedűre is?”

A most szerkesztésre benyújtott interjú – amint írásom elején közöltem – huszonnégy évvel ezelőtt készült, amikor Wajda érezte, hogy művészi választást előtt áll, és azon töprengett, hogy miután Lengyelország megszabadult a kommunizmus bilincseitől, fog-e még az új, alapjaiban megváltozott politikai és kulturális viszonyok között értékes filmeket rendezni, amelyek emellett képek lesznek továbbra is megszólítani és vonzani a nézőket. Észrevette, hogy az ország által megszerzett politikai szabadság új, Nyugatról érkező veszélyeket hoz magával: a szabadpiac brutalitását és a társadalom esztétikai ízlésének elsekélyesedését. Wajda ezeket a veszélyeket még nem úgy fogta föl, mint egy harmadik – a náciizmust és kommunizmust követő – totalitárius rendszer fenyegetését, amilyen rendszerré, különösen már a XXI. században az a globalizmus vált, amely a nemzetközi, sőt valójában interkontinentális gazdasági-pénzügyi elit egoista tevékenységének a mechanizmusa. Ez az elit Európa népeinek, de valójában a világ egyre nagyobb részének meghódítására törekszik, pusztítva azokat az értékeket, amelyek eddigi történelmi, kulturális, erkölcsi és etnikai egységét és erejét képezték. Ettől függetlenül Wajda élete későbbi szakaszában sem esett semmiféle új kulturális divat, olcsó siker csapdájába. Önmaga maradt, s történhetett ez annál is inkább, mivel a lengyel társadalomban – miként más népek társadalmában – továbbra is létezik azoknak az embereknek a széles köre, akiket nem elégít ki az akármennyire is propagált és látványos fércmű, akik intellektuálisan ambiciózus, hazai, erkölcsi és hazafias elemeket is tartalmazó kulturális termékeket keresnek, amelyeket a tágan értelmezett Nyugat idegen kultúrája legfeljebb kiegészít, de nem helyettesít.

Az interjú után készült filmek nem mindegyike hozott Wajdának egyértelmű sikert, születtek azonban felejthetetlen művek is. Utóbbiak közé tartozik a *Pan Tadeusz*, amely 1998-ban készült a lengyel romantika prófétájának, Adam Mickiewicznek az eposza alapján. 2007-ben született a megrázó, Oscar-díjra is jelölt *Katyn* című film a szovjetek által a II. világháború idején lengyel tisztek ezrein végrehajtott genocidiumról. 2009-ben rendezte a finom hangvétellű lélektani filmet *Tatarak* címmel egy rákbeteg nőről – némely részeiben Márai Sándor *Rendelés előtt* című elbeszéléséből is merített. A film megkapta többek között a FIPRESCI (Európai Filmakadémia kritikusainak díja) díját. 2013-ban – a *Wałęsa, a remény embere* című film rendezésével – visszatért Lech Wałęsának, a Szolidaritás vezérének és a lengyel nemzeti felszabadítás szimbólumának alakjához, akinek már 2005-ben szentelt egy filmnovellát *A remény embere* címmel egy többszerzős *Solidarność, Solidarność* című filmben (az első és egyetlen, a kommunista hatalomtól független szakszervezet megalakulásának huszonötödik évfordulójára készült). Ennek eredményeként – a *Márványember* és a *Vasember* című filmekkel együtt – létrejött egy sajátos filmtrilógia a lengyel népnek a XX. század hetvenes és nyolcvanas éveiben játszódó függetlenségi erőfeszítéseiről.

Számomra Andrzej Wajda filmjei közül legszemélyesebb az édesapja emlékére rendezett sajátos rekviem, a *Katyn*. Ennek az a magyarázata, hogy édesapja, aki a lengyel hadsereg tisztje volt, és 1939-ben részt vett a Lengyelországra

támadó hitlerista és a bolsevik agresszorok ellen vívott harcokban, a bolsevikok fogságába esett. A sztarobjelszki fogolytáborba került, majd az NKVD Harkovban meggyilkolta, és ott, a közeli erdőben temették el névtelen tömegsírba. Pontosan úgy, mint az én édesapámat, aki ugyanannak a tábornak volt a foglya. Lehetőséges, hogy Jakub Wajda százados és Bogumił Sutarski hadnagy Sztarobjelszkben személyesen ismerték egymást. Még az is lehetséges, hogy priccseik közvetlenül egymás mellett voltak. Sőt az is elképzelhető, hogy ugyanazzal a vasúti szállítmánnyal, ugyanabban a vagonban vitték őket a kivégzőhelyre 1940 tavaszán.

Amikor 1993 júliusában Varsóban interjút forgattunk Andrzej Wajdával, még nem voltak publikusak a katinyi vérengzéssel való kapcsolatai, és még én sem tudtam, hogy egy évvel később lehetőségem nyílik arra, hogy a Duna TV-nek dokumentumfilmet készíthetek Katinyról *Az embertelen földön* címmel, amelyet még ugyanabban az évben, 1994-ben bemutattak a tv-filmek magyarországi szemlájén, majd Németországban, Lipcsében a tv-filmek nemzetközi szemlájén. Ezért nem beszéltem Wajdával a katinyi ügyről sem akkor, sem 1994 februárjában és márciusában, amikor a művész a Nemzeti Színház igazgatójának, Ablonczy Lászlónak a meghívására Budapestre jött, hogy megrendezze a lengyel nemzet egyik alapvető színművét, Stanisław Wyspiański (1869–1907) színpadi alkotását, amelyet 1901-ben írt még a megszállt Lengyelországban – én pedig az előadás előkészítése során együttműködtem a színházzal (a budapesti premierre 1994. március 31-én került sor). Az én filmem csak egyszer került kapcsolatba Wajda filmjével: 2008-ban, amikor a Duna TV-ben a *Katyn* c. játékfilm magyar premierje előtt, ugyanabban a programban, a film történetének jobb megértése érdekében előbb az én dokumentumfilmemet vetítették le.

Most, amikor Wajda többé már semmilyen új filmet, új színházi előadást nem rendez, és amikor összegezzük művészi életének útját, alkotóművészetét tömören Tadeusz Lubelski filmkritikus szavaival határozhatjuk meg: „A napóleoni hadjáratokban való lengyel részvételtől kezdve, a varsói felkelésen át, egészen az 1980-as augusztusi hajógyári sztrájkig – az utóbbi 200 év nemzeti történetének legjelentősebb szálai az ő filmjeiben életre hívott elképzelések formáját vetették fel.” Más filmtörténészek pedig arra hívják fel a figyelmet, hogy a lengyel rendező alkotóművészete valójában az ő szerzői mozija volt, Olga Katafiasz például Andrzej Wajdát a „filmművészet egyik legkiválóbb szerzőjének” tartotta művei üzenetének tömörsége, következetessége alapján. Én kiegészítésként még feltétlenül szükségesnek tartom hangsúlyozni, hogy bár Wajda a kompromisszum emberének tartotta magát, alkotásai bölcse kompromisszumok gyümölcsei, amelyeknek révén sokkal többet érhetett el, mintha makacsul kitartott volna. Lengyel hazafi volt, és a lehetőségek jó felismerése által a kommunista rendszer ellenállásának falait egyre jobban tágíthatta. Műveiben ezért nem érződik sem politikai, sem művészi engedmény, egyedül csak a művészi kompozíciók természetes szépsége.

Fordította Szenyán Erzsébet

A Bethlen Gábor-díj

Ülök a repülőtéren, és nézem, mint készítenek elő a felszálláshoz egy jókora gépet, ami talán Torontóba megy. Pakolják a cateringet, aztán a cargót, hatalmas, önjáró szerkezetek, emelőkkal, gördítő sínekkel. Esős Okęcie légikikötő. Benéztem a vámmentes üzletekbe – vettem Kovácséknak nałęczówi csokis szilvát, fémdobozost –, 69 złoty volt. Mit is beszélek? Szilvát vettem? Egyet? Úgy mondom, ahogyan írva van a csomagoláson. Voltak ott csokis szilvák, többes számban is, waweli termék. Ha nincsenek ezek a legutóbbi kalandjaim, talán vettem volna még valamit (magamnak), egy literes francia abszintot.

Nem engedtem a self checkingnek – noha odatereltek mindenkit, hogy dugja az útlevelét vagy a személyijét a leolvasó alá, pötyögje be a foglalási számát, és a szerkezet által kiköpött beszálló kártyával már mehet is földadni a csomagját. Elkaptam valakit a kiszolgáló személyzetből, ugyan tenné meg helyettem. A folyosó felől szeretném, vagy inkább az ablaknál? Tőlem aztán... 5 C°.

A gépekhez kijáró busz intézménye már a múlté. ATR – két ülés jobbról, kettő balról, karcsú gép, mint egy manöken. Mellettem egy barna nő az ablaknál.

BOHDAN ZADURA (1945, Puławy, régi magyar neve: Pulava, Lengyelország) – lengyel költő, prózaíró, esszéista, irodalomkritikus, műfordító. 1962-ben debütált a *Kamena* havilap hasábjain. Hosszú éveken át a számos magyar kapcsolattal rendelkező lublini országos művészeti folyóirat, a rangos *Akcent* egyik szerkesztője, 2004 óta a Lengyel Írószövetség lapja, a *Twórczość* főszerkesztője. Az 1970-es évek derekától angol, ukrán és magyar alkotók műveit fordítja lengyelre. Számos hazai és külföldi irodalmi díj kitüntette. A magyar költészetet a lengyel olvasók számára bemutató több gyűjteményes kötetben közreműködött, de önálló műfordítói kötetek szerzője is, egyik legnagyobb lélegzetű munkája Madách Imre *Az ember tragédiája* című drámájának fordítása volt. Magyarul *Éles határok* címmel jelentek meg válogatott versei 2005-ben, a *Magyar Napló* kiadásában. 2001-ben a Magyar Köztársasági Érdemrend Lovagkeresztje kitüntetésben részesült. A Bethlen Gábor-díjat 2013-ban kapta.

Korábban Zbigniew Herbert lengyel költő (1987) és a Magyarországon élő Konrad Sutarski lengyel költő, műfordító (1992), valamint Krzysztof Czyżewski, a nemzeti és etnikai lengyel kisebbségekkel foglalkozó szociológus (1998) részesülhettek a Bethlen Gábor Alapítvány rangos kitüntetésében.

Bohdan Zadura itt közölt írása az *Akcent* 2017/3. számában jelent meg.

Indulunk. Idén májusban a Spartańska utcáról nézegettem a fel- és leszálló repülőgépeket, most meg úgy gondolom, az emelkedő gépről megláthatom a kórház épületét. Persze szart se látni, köd van, és felhők, aztán kivilágosodik, de alattunk felhőpaplan, sehol egy rés, és így is marad Ferihegyig.

„Barbara Łuczak és személyzete” – először utazom nő vezette gépen. Mióta meghallottam a bejelentkezést, más szemmel nézem a stewardesseket. Nőnemű a főnökük.

Kiszálláskor magam elé engedem az ablaknál ülő utastársnőmet, kiveszi a csomagtartóból a ridiküljét, a bőröndjét meg ott felejtí. Bal kézzel rántom ki a bőröndjét a rekeszből. Hiba volt, belenyilall a vállam. Lehet, hogy nem is magyar, mert angolul köszöni meg.

Már a folyosón haladunk, a nő előttem lépeget. Mostanában olvastam vagy hallottam valahol, hogy milyen kapcsolat van a nagy fenék s tulajdonosának egészségi és értelmi állapota között. Ez itt alighanem a legegészségesebb és legbölcsebb nő, akivel csak találkoztam. Nem is értem, hogyan férhetett be az ülésbe a gépen.

Rövid várakozás a csomagokra – az én bőröndöm az első. Szalai A. vár rám, hogy elvigyen a lengyel nagyköveti rezidencia körüli zárt lakótelepre a Rózsadombon, a Pusztaszeri és a Törökvész utca találkozásánál. Útközben megpróbálom felhívni a *Magyar Nemzet* újságírónőjét, aki interjút akar készíteni velem. Az üzenetrögzítője jelentkezik. Megérkezünk, parkolóhely nincs. Nemrégiben vezették be a közeli utcákban a fizetős parkolást, így aztán sokan átszoktak ide az autóikkal. A. becsönget ennek a lengyel kolhoznak a portájára. Beletelik vagy tíz perc, míg előkerül a recepciós hölgy, messze van az irodája – fiatal, Agatának hívják, kelepel, mint akit felhúztak. Nem tudod, hol lehet kikapcsolni? – kérdezi aztán A.

14 órakor landoltam – most 16 óra van. A. hívja Zsille Gábort. Gábor azt mondja, pillanatnyilag nem tud beszélni, majd öt perc múlva. Jelentkezik is – nem, most nem megy, nyakig ül a munkában. Holnap a Lengyel Intézetbe sem tud eljönni, csak majd pénteken az Urániába. Biztosan nem ebédeltél – állapítja meg A., és mondja, hogy meghív. Csak nem ismeri a környék etetőit. Megcsörgeti a recepciós Agatát, ugyan javasoljon egy intézményt a közelben.

Pár száz méterrel odébb van egy szupermarket, benne valami McDonaldsra hajazó étterem. Üres és rideg. A. más után érdeklődik. A szomszédban ott egy olasz étterem, az is teljesen üres. Azért leülünk. Közepes élmény, hogy Magyarországon az első étel pizza legyen, de hát nem mindegy, hogy pizza, tialielle vagy ravioli? Neki még vezetnie kell, úgy hogy szolidárisan buborékos ásványvizet rendelék én is.

A Terror Háza Múzeum díjat akar adni Wałęsának, 10 ezer euróval jár. 5 ezer dollár fölött bárhová elmegy előadást tartani. Itt meg elkezdett nyavalyogni, hogy hát nem is tudja, ráér-e eljönni. A. a múzeum igazgató asszonyával egyeztetí a dolgot. Nekem lehet, hogy még jól is jöhet, ha nem ér rá, tudod, itt senki-

nek sincs fogalma holmi Bolekról,¹ s hogy mi a gáz vele. Ha eljön, biztosan nekem kell majd gardíroznom, én leszek a tolmácsa, aztán egyik tévé, másik rádió, satöbbi, és le se tagadhatom. Aztán hallgathatok Bronek Wildstein,² Ziemkiewicz³ vagy Lisicki⁴ előtt.

Esszük a pizzát a csípős paprikaszósszal, amit A. rendelt hozzá. Meséli, hogy jó pár évvel ezelőtt, amikor Wałęsa magánlátogatáson járt Budapesten, a volt elnök kérésére megszervezett egy találkozót 56-os veteránokkal, szerény kis székházuk volt Kispesten, amelynek udvarán tyúkok szaladgáltak. Összetolt, viaszosvászonnal borított asztalok, gulyásleves. És erős paprika. Az egyik öregúr elővette a bicskáját, és belekarikázta a tányérjába. Az meg mi? – kérdezte Wałęsa. A. figyelmeztette, hogy pokoli erős. Wałęsa erre előkapta a saját bicskáját, képzeld, volt nála. Ő is belekarikázta a levesébe a paprikát. Kivörösödött, szuszmákol, de megette.

Hatkor elindulunk. A-nak családi programja van. Nekem meg be kell vásárolnom, kérdezi, megbirkózom-e a feladattal. Mondom, hogy meg. Holnap 8.30-ra jön. 9-kor találkoznia kell az egykori rádió és tévébizottság mai megfelelőjének a főnökével. A kommunizmus bukásának 25. évfordulója alkalmából nagy, nemzetközi rendezvényt szerveznek, egy vonat járja be Európának a kommunista rendszer alól felszabadult részét, sok zseton van rá, és sok az egyeztetés. Veszek kenyeret, egy kocka Delmát, szőlőlevet, szőlőt, egy flaska fehér bort. Megyek vissza a vendégszobába.

Az előszoba és a főzőfülke ajtaján agresszív piktogram tiltja a dohányzást, hozzá kevésbé agresszív kérés, hogy mellőzzük a dohányzást a belső térben. A szobából ajtó nyílik egy nagy teraszra. Két aranyat érő gondolat jut eszembe. „A magány mélységeit csak az tapasztalhatja meg, aki leszokott a dohányzásról.” „Oda jutottunk, hogy a díjakat valami isteni elrendeltetésként kezdte fogadni.”

A fűtőtest örülten árasztja a meleget, nem úgy fest, mint amit ki lehet kapcsolni. Nyitott balkonajtó mellett alszunk. A. telefonál – a holnapi találkozájának

- 1 Lech Wałęsáról a lengyel Nemzeti Emlékezet Bizottságának történész munkatársai kiderítették, hogy egy időben Bolek fedőnéven jelentett a politikai rendőrségnek. Az érintett ezt tagadja, a mai napig viták és bírósági perek övezik az ügyet.
- 2 Bronisław Wildstein (1952–) lengyel publicista, újságíró, író, jobboldali politikai filozófus, az egykori kommunizmus ellenes ellenzék egyik vezető egyénisége, a legmagasabb lengyel állami kitüntetés, a Fehér Sas Érdemrend tulajdonosa.
- 3 Rafał A. Ziemkiewicz (1964–) lengyel újságíró, publicista, politikai és gazdaságpolitikai kommentátor, író, nemzeti demokrata gondolkodó.
- 4 Paweł Lisicki (1966–) lengyel újságíró, publicista, esszéíró, műfordító. A *Rzeczpospolita* című, jobbközép országos politikai napilap főszerkesztője, majd az *Uważam Rze*, ezt követően a *Do Rzeczy* véleményformáló jobboldali társadalmi-politikai hetilap alapító főszerkesztője. 2017-ben magyarul is megjelent egy könyve a Rézbong kiadónál *A dzsihád és a Nyugat öngyilkossága* címmel Pálfalvi Lajos fordításában.

megváltozott az időpontja, 8.20-ra tették, úgy hogy csak utána tud értem jönni, úgy 10 óra körül. 11-kor az Urániában sajtótájékoztató, amin jó lenne, ha ott lennék.

Bekapcsolom a tévét, ami némiképp problematikus. Polónia TV és TVN – slussz, több csatorna nincs. Azon mélázom, hogy a hozzá nem értésem miatt, vagy egyszerűen ilyen a tájékoztatáspolitiká. (Mikor leadom a kulcsokat, Agata azt mondja, az utóbbi, hozzátéve, hogy még jó, hogy ez a kettő is van.)

A Polónia TV-n valami film az Olzán túli területről,⁵ melyben kijelentik, nincs miért szégyenkezünk. De még ennél is jobban szórakoztat a „Keret és Promóciós Osztály” felirat, amely némelyik programjuknál szerepel. Kerettévé, ez igen! Beveszem a gyógyszereimet, kortyintok rá egy kis bort (a főzőfülkében találok hat poharat – mind pezsgős), és gond nélkül elszenderedem.

A repülőtérről befelé jövet A. arról beszélt, hogy hosszú évek pangása után, amikor Budapestet a balliberálisok irányították, most, hogy a jobboldal van hatalmon, végre történik valami a városban. Nehéz felhajtani a Margit-hídra; a Kossuth tér és az Országház környéke totálisan feltúrva, szétzilálva. A villamosvonal egy szakaszán az egyszerű oszlopokat levelüket vesztett fákra emlékeztető konstrukciókra cserélték – egészen jó benyomást kelt, de a felújított Margit-híd, amelynek visszaállították történelmi formáját, nekem nem tetszik; túl sok az öntöttvas burjángzás, túldíszítettek a lámpatestek, túltengnek az egyéb fémművészeti cirkalmasságok.

Ülök egy padon a Gyulai Pál utcánál, mögöttem a Szent Rókus kórház, amelyről eleinte azt hittem, rákbetegek klinikája, mert a „rókus” engem a rákosra emlékeztetett, és ha rákos, akkor kétségtelenül rákkórház, mert a lengyel „rak” magyarul is ugyanazt jelenti, vagyis rák, de hogy a Rókus az Roch, ezt egyszerűen tudni kell, mint ahogyan semmiféle dedukció nem vezet rá az embert, hogy a lengyel Wiedeń az a magyaroknak Bécs, a cseheknek meg Ausztria Rakousko. Bal felől kis templom tapad hozzá, rajta tábla, mintha temetkezési vállalaté lenne. Mégis hol legyen, ha nem itt? Egy stadionnál? Egy mozi vagy egy színház hátsó bejáratánál? Mint valami repülőgép, amelyik kényszerleszáll-

5 Zaolzie (csehül *Zaolší* vagy *Zaolží*, ritkábban használt neve *Těšínsko*, németül Olsa-Gebiet) – a Cieszyni Hercegség területe. Székvárosa Cieszyn (csehül Těšín; németül: *Teschen*; régi magyar neve Tessény). A város az Olza folyó (mely egyben államhatár Lengyelország és Csehország között) jobb partján fekszik. Az egykori egységes város bal parti része Český Těšín, ma Csehországhoz tartozik. A XIII. század végétől a cieszyni fejedelemség központja lett, mely formálisan 1918-ig állt fenn, uralkodói pedig először a lengyel Piast, majd a Habsburg-dinasztia tagjai voltak. A város kettéosztása 1920 júliusában következett be az Osztrák-Magyar Monarchia romjain megalakuló Lengyelország és Csehszlovákia két évig tartó vitája után. Az 1938-as müncheni egyezményben Hitler nyomás alá helyezte Csehszlovákiát, és a helyzetet kihasználva Varsó bevonult a területre, és Lengyelországhoz csatolta azt. 1945 után le kellett mondania a régióról. 1918 előtt a terület lakosságának négyötöde lengyel volt, ez az arány napjainkra már 15% alá csökkent.

lásra készülve köröz a repülőtér fölött, kiengedve a fölös üzemanyagot, keringek a Rákóczi úton. Az Uránia Nemzeti Filmszínháztól, ahol az ünnepség lesz, a Szent Rókus Kórház és Intézményei között. És vissza. Komótosan, meg-megállva a kirakatok előtt, eljátszva, hogy érdekelnek. Hogy időt nyerjek. Ezek már nem azok a kirakatok. Ezek már nem azok az idők, amikor mindenhol minden más volt. Manapság mindenütt minden csaknem ugyanolyan. Két órát kellett elmorzsolgatnom. Jó, hogy nem esik. Úgy tehetek, mintha a kibomlott cipőfűzőmet köt-ném újra, ezzel is nyerek tizenöt másodpercet. A kórháznál van egy sor pad az utca mentén. Leülök, és úgy teszek, mintha várnék valakire. Valakire, aki most jön ki a kórházból, vagy valakire, akivel itt beszéltem meg találkozót. A vára-kozás cigarettával könnyebb, sok minden könnyebb volt cigarettával. Soha nem éreztem magam olyan jól, mint amikor még dohányoztam. A cigarettának kö-zsönhetően el lehetett szökni a tétlenség elől, vagy megelőzni azt. Valami híres magyar írók ebben a kórházban haltak meg, valami költők, akiket fordítottam. Talán Babits? Gégerákja volt. Ezt tudom. De hogy itt? Ha rágyújtának, eszembe jutna. De május 7-e óta nem dohányzom. Több mint hat hónapja.

Külföldre utazva mindig vittem magammal lengyel cigarettát, még Ukraj-nába is. Magyarországra ugyancsak, de amikor 1986-ban ide jöttem három hó-napra, amiből négy lett, kifogytam a Carmenből. Így aztán a helyieket szívtam, végig próbálva szinte mindegyiket. Fecske (a madár sziluettjével a dobozán), Kossuth és Munkás (füstszűrő nélkül, karcos íz és illat, leginkább a mi Spor-tunkra hajazott), Symphonia (lanttal a dobozán, puha csomagolásban, az ere-jének megfelelően különböző színekben, volt kék, sárga, piros és sötétkék). Ro-mánc, Sopianae, Helikon, Délibáb, Filtol – mind kicsit fojtogató, kicsit semmilyen, mint a lengyel Silesia. Sopianae-t a szép lányok szívtak, például a színésznő Kati, Csordás Gábor felesége.

Pista nem dohányzott. Pálfalvi Lajos inkább Munkást szívott, mint Sopia-nae-t, de hát ők nem voltak szép lányok, Sopianae-t Kovács anyukája szívott, egyáltalán nem dohányzott Gedeon Márta, Snopek felesége, Rosonczy Ildikó (Kovács neje), úgy emlékszem, néha rágyújtott. És Marzena Grzegorczyk? Hosz-szú órákat üldögéltünk a szobámban a Ménesi úti kollégiumban Pilinszky esz-széinek fordítása fölött, kicsit kevesebbet presszóknak s még kevesebbet für-dőkben, pontosan emlékszem a virágos nadrágjára és a blúza színére, ami rajta volt, amikor megismerkedtünk az Eötvös Collegium Kecskemétre tartó kirán-dulóbuszán, de képtelen vagyok felidézni, hogy dohányzott-e, vagy sem.

Nemzeti dohánybolt? Magyar barátaim bocsánatát kérem, de itt valakit fej-re ejtettek.

Ablaktalan dohányáru boltok vagy lefestett, lefüggönyözött kirakatüvegek, ugyanilyen ajtók, amelyeken s amelyek fölött a mindennemű forgalom tilos közlekedésrendészeti táblát idéző kerek jel pöffeszkedik, benne tizennyolcas szám, fiatalabbaknak tiltva a belépést. Akár a szex-shopokba. Hát persze, egy doboz cigaretta látványa kikezdi a tizenhat vagy tizenhét éves fiatal erkölcséit, ne adj' isten, egy négyéves, ha meglátja azt a celofánba csomagolt izét „A do-

hányzás öl” felirattal, megkérdezi a szüleit, hogy mi az, amivel rettentő zavarba hozza őket. A mama és a papa elpirul, és elkezd habogni valamit a virágokról és pillangókról. És mi van a ferihegyi duty free shopokban, ott is paravánok mögé rejtik a dohányárus pultot? Ha következetesek akarnak lenni, akkor majd a dohányzó szülő jogait korlátozzák, s ha mindketten bagósok, elveszik tőlük a gyerekeket?

A. dohányzik. A. a kormánytábor híve. De még ő is azt mondja, hogy ezekkel a húsz évre szóló koncessziókkal túllóttek a célon, hogy a Fidesz állítólag a holdudvarába tartozóknak juttatta az engedélyeket, utat nyitva vele a korrupciónak. Én meg úgy gondolom, hogy ha valaki nagyon, de nagyon nemzeti, akkor hajlamos elveszíteni a nyelvi valóságérzékét, s hogy észrevegye, mikortól nevetséges: Nemzeti dohánybolt. Csak megváltozott szellemi képességű ember képes kitalálni ilyesmit. Május 7-e óta nem dohányzom, azaz fél éve nem vásárolok cigarettát, de nem szeretném, ha Varsóban Budapest lenne.⁶

Orbán verse az *Élet és Irodalomban* volt az egyik első, amit önállóan elolvastam és meg is értettem; egy elhunyt barátját búcsúztatta benne, leírva a hamvasztás előtti ünnepséget, muzsika szűrődött ki a versből, de nem gyászinduló, hanem inkább halottkísérő kamarazene; nem tudom, miért nem fordítottam le ezt a verset, aztán a napilap formátumú hetilap valahogyan felszívódott... Százéves ügy. Maga Orbán 2002 májusában távozott ebből a világból, Szigligeten halt meg, gondolom, a Magyar Írószövetség alkotóházában, ahol Kovács Istvánval jártam először 1986-ban. Orbán Ottó, Ottó Orbán. Éveken át összekevertem a vezetéknevét a keresztnévvel: mindig elbizonytalanodtam, hogy melyik a keresztnéve, az Ottó vagy az Orbán. Egy fenomenológus, *A Szent* szerzője, akinek a művét még diákként olvastam a hatvanas években, Leszek Kołakowski, vagy Krzysztof Pomian adta fel, s akinek az esetében az Otto kétségtelenül vezeték-név volt, a keresztnéve meg Rudolf; de például a Biztonsági Rendőrség, és a megszállt Lengyelországban létesített német telepekért felelős, az SS Faji és Települési Hivatalának főnöke, Hoffman esetében az Otto keresztnév volt. Ami pedig Orbánt illeti, az is lehet keresztnév, a francia Urban megfelelője. Hanem igazából az egész katyvasz abból ered, hogy a magyaroknál a vezeték-név áll elől, és néhányszor Orbán Ottót olvas az ember, aztán párszor Ottó Orbánt lengyel rend szerint, Orbán Ottó Ottó Orbán, torta tartó, tartó torta – és már el is vesztél. Orbán Viktor esetében hasonló tévedés nem jöhet szóba. Amúgy egy bizonyos Jarosław⁷ vajon nem orrol a szüleire, amiért nem Viktornak keresztelték? Ha nem került volna napirendre a *Magyar nyár*⁸ költészeti antológia kiadása, és

6 Utalás Jarosław Kaczyński, a Jog és Igazságosság (PiS) elnökének 2011-ben elhíresült kijelentésére – „lesz még Budapest Varsóban!” –, amivel az Orbán-kormányéhoz hasonló politika lengyelországi meghonosítására célzott.

7 A szerző Jarosław Kaczyńskire gondol.

8 Węgierskie lato, Biuro Literackie, Wrocław, 2010. XX. századi magyar költők antológiája, Bohdan Zadura válogatásában és fordításában. A 356 oldalas kötetben 13 magyar költő szerepel: Ady

ezzel kapcsolatban nem lett volna szükséges a szerzők adatainak aktualizálása, a mai napig abban a hitben élnek, hogy Orbán Ottó még él. Hiszen csak hetvenhét éves lenne.

Ha Orbán Ottó, akkor mindjárt Bethlen Gábor is, mert őt idézik Orbán „A kancellista ablakából nézve” című versének záró sorai:

*Az érett férfikor? Fényes rögeszme:
a tizenhetedik századi Erdély,
kis ütközőállam a valóság s az utópia közt.
S egy gyertyaárnyas zugolyban a Nagy Fejedelem,
barázdált arc, keserű ráncok,
a janicsárszartól búzló mező kockáit járva képzeletben,
utánozhatatlan stratégiával,
de vesztő állásban és lépéslehetőség nélkül sakkozik.*

Vajon 1975 júliusában, késő este, mi több, talán már éjszaka, mert már sötét volt, örülten koncerteztek a kabócák, amikor életemben először átléptem a magyar-román határt, tudatában voltam-e annak, hogy Oradeát egykor Nagyváradnak hívták? És ha tudtam volna is, az Oradea jobban hangzott a fülemnek, mintegy költőibben, egzotikusabban – Oradea, mint orchidea. És más városok neveivel is így volt: Cluj-Napoca és Kolozsvár, Tirgu Mures és Marosvásárhely, Sighisoara és Segesvár, Sibiu és Nagyszeben, Alba Julia és Gyulafehérvár. Na, nem, én Romániába utaztam be akkor, és nem Erdélybe, a román Kárpátokon keltem át, amelyek szépsége és óriás mivolta csak a visszaúton bontakozott ki, amikor napközben jöttünk, mert most a sűrű ködben az úttest felezővonala is alig látszott, a csúcokat és szakadékokat tejfehér paplan borította. Előbb az álmoság, aztán az álom kikapcsolták az általam szállított család éberségét, senki sem mondta, merre és hogyan menjek. Kávét ittam termoszból, cigarettáztam, kifújva a füstöt a 125-ös Polski Fiat háromszögletű szellőzőablakán. Pirkadatkor megálltunk egy kis parkolóban a szerpentin mellett, a sziklában volt egy csap, a víz hideg volt, petróleum és gázolaj szagú; később egy versben fel is használtam a régi kifejezést, nafta. Amint kivilágosodott, és elhagytuk a hegyeket, nem láttam mezők négyszögeit, kis réteket láttam templomok körül, csupa libafos pocsolyákat, libák tapicskoltak bennük. Lovas szekerek még a nagyvárosok utcáin is, hozzájuk kötve jól nevelt kiscsikók, ott szaporázták a lépést lazán a befogott kancák mellett, a kocsik mögött meg sovány kutyák kocogtak. Kiszáradt folyómedrek, bennük csupa fehér kő, aztán pár nap múlva felhőszakadás, árvíz, kiöntés, hektárok ezrei víz alatt.

Esterházy kastély – Irodalmi Alkotóház és arborétum – akkor, 86-ban kisebbek voltak a vár romjai, az elmúlt harminc-egynéhány évben jelentősen ki-

Endre, Babits Mihály, Juhász Gyula, Szabó Lőrinc, Illyés Gyula, Benjámin László, Pilinszky János, Nagy László, Orbán Ottó, Csiki László, Kovács István, Balla Zsófia, Kántor Péter.

építették, legalábbis ez derül ki az emlékeim és az interneten talált kép összevetéséből, az Esterházy kastély olyan, amilyen volt: a középső része emeletes, az oldalszárnyak földszintesek, az udvar felől nézve baloldalt, hátul szögletes torony. Az épület mögött is park van, amelyben otthon éreztem magam, mert a pulavaira emlékeztetett. A szobák ablakainak kerete barna, barnák az ajtók is, ódon kilincsek, muskátlik voltak a párkányokon? Pingpongasztal az alagsorban, játszottam is rajta, de kivel? Pistával biztosan nem, az ő kapcsolatai a sporttal kimerültek abban, hogy nagyon szenvedett a magyar foci siralmas állapota miatt. Eljáráskáltunk a szigligeti vár romjaihoz, és sétálgattunk itt, a parkban, megmutatta nekem a földközélszobában kivágott hatalmas platánok tönkjeit, és fordította nekem a verseit. „Az én terülj-terülj asztalkám”, egy prózavers, épp ilyen tönk leírásával kezdődik, Szigligeten írta, miként az „Álmatlanság” címűt is – rács az ablakon – megoldatlan keresztretjvény, függöny, éjjeli lámpa, csend, szűnyog, át akar törni rajta – mindez az én szobámban is megvolt az Esterházy palotában.

Ha Szigliget, akkor Hajagos Imre, egy szakállas grafikus, aki Budafok brandyt fizetett nekem a Balaton-parti bódében, és aki oroszul beszélgetett velem. „Hocses, nye hocses, mnye nye intyereszno” – mondta, értésemre adva, hogy gyengi u nyevo jeszty, hogy a vendége vagyok, és hogy nem sértődik meg, ha nem fogadom el, amit akár úgy is lehetett érteni, hogy tulajdonképpen leszarja az embert. Természetesen nem foszthattam meg magamat attól, hogy legálisan alkoholizálhatok a strandon, Lengyelországban ez elképzelhetetlen lett volna, mert senkinek sem jutott eszébe, hogy aki fuldoklik, az a saját piájától rúgott be itt kint, vagy már akkor is volt benne pár légkör, amikor lejött a part-ra. És attól a gyönyörtől sem foszthattam meg magamat, hogy bemerészkedjek a vízbe, mert május elején – a fürdőkádat kivéve – még soha nem fürdőztem. A rokonszenves Imre és a nem kevésbé rokonszenves neje, a műkritikus Krunák Emese. Puławyban, otthon lóg a falon pár grafikája, szerveztem neki egy kiállítást a városi kultúrházban, vajon az asszony tud róla? Imre nem jött el a megnyitóra, de a munkái? Hát lehetséges az, hogy volt egy kiállítás, aminek nyoma sem maradt, még egy kis plakát vagy akár csak egy négyoldalas katalógus sem? Aztán a 90-es években, amikor Budapesten jártam, valakitől hallottam, hogy kimentek Svédországba. Keresem Imrét az interneten, szinte nyoma sincs – a lengyel Allegrónak megfelelő magyar csencselő portálon valaki eladásra kínálja az ősidőkből, a 70-es évek végéről egy kiállításának a katalógusát. Fogalmam sincs, hol lakott Svédországban, s hogy mit csinált. Azt sem tudom, él-e még. De jól van ez így. Nem tudom, hogy ne élne.

Ülök egy padon a Szent Rókus kórház előtt, és olyan jól játszom, hogy várok valakire, hogy meg is jelenik. Odaslattyog hozzám egy negyven körüli – vagy romos harmincas – ember, széthulló félben levő sportcipőben, a jobb nagylábujja kikandikál, részint levált már a cipő talpa is. A lábbelijére mutat, mondja, hogy mindjárt itt a tél, elkelve némi segítség. Határozott, elszánt, tréfa egy szál se. Én meg öltönyben, ugyan nem fehér, hanem kék ing rajtam, de nyakkendő-

sen. Cipőben, igazából ez az egy van, bármely évszakra és bármely alkalomra, hétköznapiakra, kerti munkákhoz, temetésekre meg nagykövetségi fogadásokra, fekete cipő, de legalább egyik sem lyukas. Mondom neki, hogy „nem tudom” és „nem értem”, és hogy „vidéki vagyok”, s attól tartok, nehogy begerjedjen, mert hát hogyan is lehet nem érteni a lyukas sportcipő látványát, az elnyűtt zakót, a rongyos sálát a nyaka körül, és azt, hogy október derekán járunk, a tél lényegében mindjárt befordul a sarkon, ni, már itt is van a küszöbön. Magyar aprópénz húzza a zsebemet, 10, 20, 50 forintos érmék, különböző évekből, ki tudja, forgalomban vannak-e még – itt nem volt pénzreform, csak infláció, és igen, ezeken az újabbakon valami gémek és egyéb madarak vannak, a régieken meg... nem érdekes, vannak nagyobbak meg nehezebbek. 1986-ban 100 forintos és 200 forintos érme elképzelhetetlen volt, hiszen akkoriban az 500 forintos bankjegy volt a legnagyobb címlet – kék vagy piszkos lila, a költő Ady Endre portréjával, aki többek között a bankárokat simfelte, a Rotschildok palotáját, lényeg, hogy 100 forint akkor rendes lóvé volt. A nagyobb címletű érmékből nincs a zsebemben, egyforintosaim sincsenek, filléreim meg aztán végképp nem, se alumíniumból, se nikkelötvözetből. A fillér bizonyára fennmarad az irodalomnak köszönhetően, mint ahogyan a pengő is annak köszönhetően maradt fenn, 1926-ban váltotta fel a koronát, hogy aztán a forint elődje legyen. A sors iróniája és paradoxon, akár csak a költő a bankjegyen, a pengő (magyarul hangutánzó szó), mely pengő hangot kiadó érmet jelent, már ez maga is paradoxon, ezúttal nyelvi, tiszta anakronizmus, mert hiszen a mi időnkben, ha valamely érme még peng, az aprópénz, nem holmi tallér vagy dénár, amelyek múzeumok csendjében pihennek. A forintot 1946-ban vezették be, amikor a hiperinfláció napi 400 percenttel tetőzött, vagyis a mértani haladvány figyelembevételével havi szinten elérte az 50 billiárd százalékot. Egy ilyen kis ország – Trianon után, 1920-ban egyharmada maradt meg – és ilyen kolosszális infláció! Egy forint akkor négyszáz kvadrilliárd pengőt ért, ami azt jelenti, hogy a 400-hoz huszonhét nullát kellett hozzáírni. Mik voltak ehhez képest a lengyelországi pénzcserék, előbb a kommunista, épp ötéves voltam akkor, egy palotához tartozó telepen laktunk, apám negyvenötezret keresett, 1950 őszén már csak háromszázötvenet hozott haza, a szüleim örültek, hogy semmilyen megtakarításuk sincs, mert a cihában tartott régi pénzt már más árfolyamon váltották be, nem 100 a 3-hoz, hanem 100 az 1-hez arányban, közbüntény, nyílt színi rablás fényes nappal, aztán meg az 1995-ös pénzcseré, amikor a ZŁ-t felváltotta a PLN, leértékelésnek nevezték, minek következtében 10 000 régi zlotyért 1 újat adtak, és az az ország, amely tele volt milliomosokkal – köztük voltam én is –, egy csapásra vissza kellett szokjon a kis számok világába.

Szombat este az egész falunak a kocsmában a helye – bemutatkozik az újbó, és malacpecsenye is lesz. Kétszer egy évben van ilyen integrációs találkozó, amelyet a falu leggazdagabb embere szervez, és hív meg rá mindenkit, azaz állja a malacot és a bort, ami olaszrizling, az ő termése. Egy gyógyszeripari konszern képviselője, van pénze és gesztusa. Előtte Ildikó és István templomba

készülődnek. Mi a fene? Nősül valaki? Temetnek valakit? Nem, misére mennek. Kiderül, hogy ez a szombati mise a vasárnapi helyett van, a pap valahonnét máshonnan jár Salföldre, vasárnap másutt miséznek. Otthon is maradhatok, viszszafele értem jönnek, de ha van kedvem, velük tarthatok. Nemigen fűlik a fogam egyedül maradni ebben a gyönyörű, öreg házban az őszi szürkéségben, nagy ügy, meghallgatom, hogyan szól a Miatyánk magyarul... A templom a falu szélén áll, nem a közepén, kicsi és régi, mint itt minden. A szomszédságában egy beton borzadály a szocializmus idejéből, tulajdonképpen földszintes barakk – ilyen iskolát építettek ide. Ötven ember elég, hogy megteljen a szentély. Mindenki ismeri egymást, útközben üdvözlötet váltanak, sok a fiatal, gyermekekkel. Pista ellát egy 20 forintos érmével, hogy legyen mit a perselybe dobnom. Kiderül, hogy nincs is persely, helyette egy hosszú bot végére erősített zsákocskába gyűjtik a pénzt, s nem templomszolga vagy vikárius járja vele végig a padokat, hanem az egyik asszony a hívők közül. Csirr, cserr, csörr – csupa aprópénz, senki sem lóg ki a sorból. Úgy félórát tartott a mise, felolvasták a magyar püspöki kar körlevelét, melyben a szegények megsegítésére szólítanak fel, legalábbis ennyit értettem belőle, a mise után üdvözlök egymást azok, akik előtte nem jutottak hozzá, elmondták, kinél mi újság, és mindannyian elindultak a kocsmára irányába, a falu túlsó végére. Kétszintes, emeletes ház, inkább kávézóra, mintsem kocsmára hajaz, inkább művészi hangulatú, mintsem falusi, mert a tulajdonos az egyik legkitűnőbb kortárs magyar fotóművész, a felvételei díszítik a termet, a falak menti padokon fotós témájú folyóiratok halmái, albumok rakásszám, fekete-fehérek és színesek. És az a képe, amivel még a szocializmus idején díjat nyert Velencében. Ilyen falu ez a Salföld, amelyről Pista azt mondja, nincs még egy hasonló a világon, ahol százalékosan annyian laktának a Művészeti Akadémia és a Tudományos Akadémia tagjai közül, mint itt.

Pista elmesélt egy kis anekdotát, igazából szomorú történetet, noha az ilyen történetek szórakoztatóak; egy részeg pasas áll a piszoárnál, bajban van, alig találja a fütyülőjét, és így szól hozzá: na, öcsi, ne félj, nem baszni kell, csak pisilünk.

A kocsmából megtérve kimegyünk az udvarra vizelni, megállunk egy diófa vagy birs alatt, ebben a ködben nem látszik, mi az, s úgy mondom, hogy Pista is meghallja: „Ne reménykedj, kisöreg, ma csak pisilünk.” Pistát olyan röhögés fogja el, hogy szinte belecsavarodik, nevetése köhögésbe vált, összegörnyed, a hasát fogja, egyszerűen nem bírja abbahagyni.

Postscriptum

Úgy két évvel később, 2015-ben még egyszer beírtam a keresőbe Hajagos Imrét, de ezúttal nem magyar vagy svéd oldalakon kutakodtam, semmi site.hu, site.sw. És meglett, Kanadában leltem rá, az Artoronto.ca portálon, előbb egy absztrakt kép szerzőjeként, ami olyan színes volt, hogy fekete-fehér grafikáiból kiindulva nem voltam biztos benne, hogy ez ugyanaz a Hajagos. Ennek a művészeti folyóiratnak a munkatársai között volt.

Ott volt egy gyűjteményes, 50. alkalommal megrendezett outdoor kiállítás résztvevői között és a City Hallban, mint felvételek szerzője. Krunák Emese is meglett, művészetről írt cikkek szerzőjeként, többek között a fotózásról értekezett, a mamájának az 50-es és 60-as években stúdiója volt Budapesten, ennek emlékével kezdte az esszéjét – kétségtelen, hogy ő az, Szwedko művészetének jó ismerete is igazolta, hogy ő az az Emese. Képet is találtam róla, és másutt Imréről is. Egykor jókötésű, gesztenyebarna fickó volt, aki kiszőkült és megmacisodott, Emese pedig törekeny és karcsú barna nőből sötét hajú nagyivá lett – de mindketten megőriztek valamit, amit jobb híján jóságosságnak neveznék –, meleg tekintet, emberi mivoltában társasági lény, barátságos nyitottság, amit fiatalon sokkal könnyebb megtartani, és Kanadában is talán könnyebb, mint Budapesten vagy Varsóban. S megtaláltam a neten majdnem minden grafikáját, ami megvan nekem otthon.

És az a Toronto ennek a szövegnek az első mondatában egyszer csak további értelmet kapott.

Szalai Attila fordítása

Csorba Géza: Ady Endre síremléke. Fiumei úti sírkert (részlet, mészkő, 1930)

André András

Kiscica

Tevepúp-buckák közt a homokozóban
egy nyikorgó, fekete gombócot leltem.
Fejét emelve, vaksin is bízva nézett...
és mancsát nyújtotta – véle lekezeltem.

Rózsaszín szirmokként rezegtek fülei,
csontjain átderengett még az anyatej.
Az újszülött világ sürgette már,
bizsergett érte sóváran e hely –

hát rajta!; kushadt játék-dzsungelében,
zsinóron kúszott, nyomkövetők ásza.
Áldozat legyen a talpán nyúlcipőben,
ki vadász-szenvedélyét elcsigázza.

Reszketve falt. A csöppnyi itatóban
nyelvét zsenge lángként oltogatta,
s máris gurult a konyha-alagútban,
fejét a kredencláb rendre leporolta.

Felőle kérdezgettük, hát egyszer megjelent...
Meredten nézte kölykét – s képen nyalta:
ő hátrálva ijedten, bután visszánézett,
és *furcsa szavakat ejtve* fogát mutatta...

Eleven bölcsőjét remegve nézte,
síró nyávgásra s karmolásra kész,
köd-telt buksijában napsütésre vágyva
meg-megcsillant az emlékezés.

Zoli, én s Horváth Imre bácsi

A fészér! Téridőtől édes napfényt ropogtattunk,
mint a szomszéd istállóban szénát a tehenek.
Por szállt, egy porszemen mi. Istenek figyeltek,
s a száműzött résekből ránk tűző szemek.

Hol tegnap még vitézúr-kakas nyakaskodott;
egy traktor nyergében virítottak kofás kislibák.
De liba dolga rosszul járni. Árnyék esett rá? –
aligha, inkább valami lomha rumli-tárgy,

s a sértett selypítve sápított-sipoltozott.
A disznó, a tyúkok, ellenünk vallott élő és holt.
Jött már a *biró*, Zoli veres lett, én mehettem.
Valakit megnyestek, hát hogyne; gallyas március volt.

A lakiteleki találkozó három évtized múltán

Egy előadásban említettem, ha a magyarság XX. századi történelmét tablószerűen kellene valamely új-guineai egyetem diákjainak bemutatnom, alig tucatnyi, földrengésszerű eseményt ragadnék ki. Nem a világháborúkat, a régió vagy Európa sorsát, a világot megrengető gazdasági és politikai válságokat, hanem elsősorban olyanokat említenék, amelyek a nemzet belső életét, a politika és a társadalom szerkezetét, kultúráját és identitását határozták meg, mint amilyen például a háromnegyed évszázadra visszatekintő Szárszói Találkozó vagy az 1956-os forradalom és szabadságharc néhány napja és ebben a sorban, a század talán utolsó, mélyről felszakadó kitörése, a három évtizeddel ezelőtti Lakiteleki Találkozó volt. S ha az időhatárt a nyolcvanas évekbeli népi-nemzeti mozgalomra kellene szűkítenem, ugyanígy tennék a Bethlen Gábor Alapítvánnyal, a lakiteleki Antológia-esttel, az Írószövetség 1981-es és 1986-os közgyűlési csatáival, a felrúgott második monori találkozóval, Nagy Gáspárral és a *Tiszatáj*, a *Forrás* és a *Mozgó Világ* folyóiratokkal, Csoórral, Kiss Ferencsel, Für Lajossal, Csúrkával, Lezsákkal, Csengeyvel, Kiss Gy. Csabával és a többiekkel.

Azt ma már tudjuk, hogy a népi-nemzeti mozgalom a hetvenes évek végétől, az 1959-es Állásfoglalás taglózását követően történetének egy új szakaszát élte, ha kitérőkkel is, de elindult Lakitelek felé. Ezért az MSZMP Politikai Bizottságnak 1986-ban elfogadott harmadik ellenzéki párthatározata, úgy gondolom, téves diagnózist állított fel – amelyet a liberális, baloldali történetírás, például Csizmadia Ervin monográfiája vagy Ripp Zoltán rendszerváltozás története ismét napjainkban –, amikor is a pártállami vezetés önmagát nyugtatva úgy értékelte a belpolitikai helyzetet, hogy nincs nagyobb baj, mert a nemzeti radikális ellenzék, bár társadalmi tömegbázisát tekintve a párt hegemon uralmát is veszélyeztethetné, de nem rendelkezik szervezettel és politikai programmal, nem lépett az illegalitás útjára, lényegében kis potenciájú eszmei irányzat. Közbevetőleg jegyezzük meg, e határozatnak szinte azonnali cáfolatát adta az alig egy évvel később megrendezett Lakiteleki Találkozó. A határozat sze-

rint ezzel szemben állt a demokratikus ellenzék, amelynek van ugyan programja, illegális tevékenységet is kifejt, de ők meg éppen a társadalmi támogatottságuk hiányában nem jelentenek veszélyt a hatalomra. A párt kulturális és szellemi állapotáért felelős vezetés, elsősorban Aczél György és köre ezért a két irányzat közötti árok ásását és mélyítését tartotta elsődleges feladatának, az egyiket antiszemitának, a másikat sznob belvárosi úrifüűknek bélyegezve egymás előtt.

A pártvezetés legfelső köreinek szánt nyugtató hatású összefoglalónak azonban élesen ellentmondott az állambiztonsági szervek mindennapos tevékenységének tapasztalata. Az elhárítás ugyanis ekkor már pontosan érzékelte, hogy a népi-nemzeti mozgalom minőségileg túljutott az ellenzéki határozatban írt állapoton, és a figyelme középpontjában álló „Subásokról” tudta, hogy a szervezettség sokkal magasabb szintjén állnak, ha nem is a hagyományos politikatörténeti fogalmak szerint, és ha nem is pontokba szedett, de jól körülhatárolható szellemi-politikai programjuk van. Az ő ellenzékről alkotott képük tehát sokkal közelebb állt a „lakiteleki” valósághoz.

Némi kitérével említsük meg azt is, hogy ez a nyolcvanas évek közepén lendületet kapó folyamat a hetvenes évek elején is lezajlott egyszer a Kiss Ferenc vezette szellemi kör működése kapcsán. A népi-nemzeti ellenzék akkori generációja – Für Lajos és Czine Mihály mellett Kiss. Gy. Csaba, Bíró Zoltán, Bakos István és sokan mások – kiszorulva a főváros, az országos kulturális és szellemi élet, Pándi Pál, Király István, Szerdahelyi István, E. Fehér Pál fémjelezte, Aczél György által irányított és meghatározott fórumairól. Az Ilia Mihály által szerkesztett *Tiszatáj*on keresztül – ha csupán egy-két évre is – korlátozott országos nyilvánossághoz jutott, és egy markáns, a nemzeti hagyományokra, az elszakított magyarság helyzetére és jogfosztottságára, a magyar társadalom legfontosabb problémáira – így például a népesedési kérdésre – összpontosító program alapján fenyegette a pártállami ideológia hegemoniáját. Az állambiztonság akkor a pártvezetéssel együtt elég erős volt ahhoz, hogy Ilia lemondatásával és sorozatos retorziókkal, letiltásokkal ezt a szerveződést a víz színe alá nyomja. A nyolcvanas évekre azonban a belügyi szervek azzal szembesültek, hogy a népi-nemzeti ellenzék mögött már olyan társadalmi támogatottság áll, amely nem az illegalitás és így a betilthatóság világában mozog, hanem a nyilvánosság egy olyan mezsgyéjén, mely kikerülte a pártállam által felügyelt és engedélyezett színtereket, de mégsem mozdult a betilthatóság irányába.

A szervezetszerűség felé tett első lépést a nemzeti mozgalom – Bakos István ötlete alapján – 1979-ben tette meg: s bár a Bethlen Gábor Alapítványt csak 1985-ben jegyezték be hivatalosan, a nyolcvanas évek elejétől egy jól meghatározható körben már szellemi műhelyként folytatta tevékenységét, koordinálta és szervezte a nemzeti ellenzéket, s a rendszerváltás előtti társadalomban egyedülállóan biztosította egy majdani politikai mozgalom háttérát, a lengyel-országi példából is merítve. Az Alapítvány által létrehozott és működtetett fórumok, Kiss Gy. Csaba szavaival élve: „Hajszálcsövekké váltak a diktatúra

szerkezetében, más értékrendszert, gondolkodás- és magatartásmódot közvetítő hajszalcsövekké...”. A nyomásgyakorlás új szervezeti formáját honosította meg „civiltársadalmi műhelyek”, a „szabadság kis köreinek” létrehozásával, az autonómiára törekvés igényével, teret biztosítva olyan társadalmi mozgásoknak, amelyek a pártállam által meghatározott színterekről kiszorultak – ha szabad így fogalmaznunk –, s a kultúra, a politikai és a szellemi élet egy új dimenzióját hozva létre. A kommunista diktatúrában az Alapítvány gondolata azért keltett riadalmat és tanácstalanságot – s a Kádár-rendszer ezért folytatott fél évtizedes küzdelmet az alapítvány legalizálása ellen –, mert ezzel a nemzeti radikális csoport a szervezettség egy magasabb fokára lépett, s a közösségi célokat szolgáló, nagy magyar és európai hagyományokkal rendelkező, majd Révai József által betiltott alapítványi forma újra élesztésével olyan független szellemi és szervezeti keretet hozott létre, amely alternatívát jelentett az egységes és homogén, központilag irányított és felügyelt államhatalommal és szervezetrendszerrel szemben. Az Alapítvány egyszerre volt kulturális autonómia központ, segélyszervezet, ösztöndíj-tanács, díjkiosztó bizottság, a határokon túl élők érdekképviselői szerve úgy, hogy felette az államhatalomnak nem lehetett tényleges irányító és beleszólási lehetősége. Mindez pedig indokolta az állambiztonság kiemelt figyelmét, amelyet legalább száz belügyi napi operatív jelentés igazol.

Talán elegendő, ha még egy példát említünk a Lakiteleki Találkozóhoz vezető útról és az ellenzéki határozat téves helyzetértékelésre. Az 1985. októberi ellenzéki megmozdulások közül talán a legkisebb visszhangot és a legcsekélyebb nemzetközi érdeklődést a Lakiteleken, október 22-én megrendezett *Antológia-est* váltotta ki. Ez a némaság méltatlan volt az esemény jelentőségéhez.¹ Ezen est előtt ugyanis nem került sor jelentős, hazai, az 1956-os forradalomra emlékező és azt méltató, így a fennálló rendszerrel szemben demonstráló nyilvános fellépésre, amelyen közel félezer, az ország minden pontjáról érkező érdeklődő vett részt, szellemi és érzelmi egységet teremtve az anyaország és az elszakított országrészek, továbbá a nyugati emigrációba szétszórt magyarság között a magyar forradalom gondolatának – nemzeti szuverenitás, szabadságjogok, demokrácia és parlamentarizmus – égisze alatt. Az est az 1956-os forradalomra történő emlékezésével tiltakozást jelentett a kádári rendszer forradalom leveréséből származtatott véres legitimációja ellen. Jelentőségét nem radikális hangvétele adta, hanem annak tömegeket mozgató hatása, a vidék Magyarországnak megakadályozhatatlan nyilvánossága. Az esemény ezzel ki is vált az egyéb ellenzéki megmozdulások sorából, hiszen rendszertanilag hozott teljesen

1 Csizmadia Ervin ötszáz oldalas, a korszakkal, a demokratikus ellenzékkel foglalkozó monográfiája (Cs. E.: *A magyar demokratikus ellenzék*. T-TWINS Kiadó, 1995) zárójelben, két sorban említi az eseményt, abból is inkább Lezsák Sándor elbocsátását emelve ki. Pintér M. Lajos igen avatott, a népi-nemzeti ellenzékéről szóló könyvében is csak négy sornyi és egy lábjegyzetnyi szöveget szentelt az eseménynek (P. M. L.: *Ellenzékben, 1968–1987*. Antológia Kiadó, 2007).

új megoldást: nem a hatalom és az ellenzékiesség, a földalattiság és a konspiráció mezején szerveződött, hanem új teret nyitott a nem kért és nem engedélyezett civil nyilvánosság és a közös emlékezet megteremtésével. Ez a nem kért és nem engedélyezett civil nyilvánosság volt Lakitelek előszobája, vagy ha úgy tetszik, a Lakiteleki Találkozó főpróbája.

A fentiek tükrében talán nem tekinthető véletlennek, hogy – túl Kádár János személyes érintettségén – a nyolcvanas évek elejétől egyre szaporodó hatalmi erődemonstrációk a párthatározat ellenére miért éppen a nemzeti ellenzék, személy szerint például Nagy Gáspár, Csurka István, Csoóri Sándor vagy éppen Lezsák Sándor ellen irányultak, s miért helyeztek oly nagy hangsúlyt ennek az alakuló közösségnek a szétverésére. Csak ebből a nézőpontból érthető a *Mozgó Világ* 1983-as betiltása, Kulin Ferenc menesztése és ennek következtében az egész szerkesztőség lemondása, az 1984-es *Új Forrásban* és az 1986-os *Tisztújban* megjelent Nagy Gáspár-versekkel szembeni, első pillanatban talán túlzón radikális fellépés is. A demokratikus ellenzék illegalitása rendszertanilag ugyanis sokkal közelebb állt a kommunista rendszer kiválasztott, az illegalitásban és konspirációban megszervezett élcsapatának ideájához, ha tetszik, házon belül könnyebben irányíthatónak és kezelhetőnek tűnhetett, mint a népi-nemzeti mozgalom földalatti ellenzékiességet meghaladni tudó fellépése, egy demokrácia nélküli társadalomban demokrataként való viselkedése. A párton kívül szerveződő legális, „föld feletti” ellenzék legális fórumokkal,² így például az Írószövetség „elfoglalása”, nyilvános alapítvány létrehozása és működtetése már csak egyetlen lépésre volt a többpárti berendezkedéstől. „Mi, nemzeti demokraták, földalatti politizálás helyett, a *föld felettit* vállaltuk – írta Csoóri Sándor. Azt vallottuk, hogy a magyar irodalom ne vonuljon a föld alá, joga van ahhoz, hogy olyan folyóiratokat adjon ki nyilvánosan, mint amilyenek a Horthy-rendszerben is megjelenhettek. [...] Ezzel [...] azt szerettem volna megerősíteni, hogy ha mi nem voltunk is olyan *legendások*, mint Konrádek, Kis Jánosék, Radnóti Sándorék, Haraszti Miklósek és még sokan mások, *föld feletti* politizálásunkkal legalább annyit elértünk, mint ők. Mi szemtől szembe politizáltunk a hatalmon levőkkel, ami semmivel sem volt könnyebb, mint a *Beszélőben* üzenni nekik.”³ Hogy ezt a másik oldalról is hitelesítsük, amikor Kádár János 1986-ban párhuzamot vont az 56-os eseményekkel,⁴ akkor is megállapította, hogy a jelen levő ellenséges csoportosulások közül, ahogyan 1956 után, úgy 1986-ban is egyértelműen a népi-nemzeti radikális mozgalom, ahogyan fogalmazott, a nacionalisták a veszélyesebbek, hiszen ők számíthattak a legszörnyesebb társadalmi bázisra és támogatottságra.

2 Lásd erről Kádár János 1986. november 4-i beszédét. Idézi: M. Pintér Lajos: *Ellenzékben, 1968–1987*. Lakitelek, 2007, Antológia Kiadó, 157.

3 Csoóri Sándor 2006.

4 Kádár János 1986. július 1-jei beszédét közli Csizmadia Ervin: *A magyar demokratikus ellenzék*. Dokumentumok. T-TWINS, 1995, 292–295.

A Lakiteleki Találkozó értékelésekor egyetlen szempontot szeretnék még kiemelni, amely választ adhat nemcsak a népi-nemzeti mozgalommal szembeni nyolcvanas évekbeli hatalmi fellépésekre, hanem e harmadik utas, sajátos nemzeti megoldás mai napig tartó negligálására is, például a magyar történelem ikonikus fordító napja 30. évfordulójának némaságára. Ahogyan az 1943-as Szárszói Találkozó, úgy az 1987-es Lakiteleki Találkozó legfőbb bűne ugyanis az értékelések során az volt a politikai vezetés szemében, hogy a kíváncsú és egyedül üdvöztető politikai és kulturális berendezkedéssel szemben alternatívát kínált, ha tetszik, nem állt bele az idő diktálta fősodorba. A népi írók és a harmadik utas mozgalom képviselői 1943-ban, két évvel a vesztes világháború befejezése előtt, a hatalomba készülőkommunistákkal szemben, a balra kilendülő inga mozgásával ellentétesen, a paraszti-polgári demokrácia ideáját ajánlották egy feltétlen szovjet orientáció helyett, a Nyugat és Kelet között egyensúlyozó, a belső értékekre alapozó semlegesség lehetőségét. Az 1945-ös választások eredménye igazolta, hogy sikerrel. A lakiteleki népi-nemzeti ellenzék 1987-ben, két-három évvel a rendszerváltás előtt egy parlamentáris nemzeti-demokrata társadalom eszményét villantotta fel, egy feltétlen észak-atlanti dominanciájú, a globális pénzügyi világnak felajánlkozó orientációval szemben, a nemzeti adottságokra és a kétezer éves keresztény európai értékekre és hagyományokra építő modellét. Az 1990-es választás eredménye igazolta, hogy sikerrel. Előbbi kezdeményezést a szovjet csapatok és a kommunista párt erőszakszervezetei fegyverrel, utóbbit a baloldali-liberális pártok által átvett globális gazdasági hatalom intézményrendszere tarolta le. S tegyük hozzá, mindkettő felkészületlenül érte a belső politikai, szellemi elitet.

A harmadik utas népi mozgalom, majd a népi-nemzeti ellenzék e két találkózón az egyedül üdvöztető, korábban a kommunizmus, később a globális kormányzás eszméjének állított versenytársat. Akárcsak a marxizmus, a kommunista diktatúrát váltani akaró globális gazdaság és politikai berendezkedés eszméje is – bár ez utóbbiból hiányzik az az „elrettentő nyíltság, amellyel a marxizmus, a nácizmus és a dzsihadizmus szemrebbenés nélkül kifejezésre juttatja, hogy uralma nem tűr alapvető ellenkezést” – azt a képzetet igyekezett kelteni, hogy az igazi demokratáknak nincs más választásuk, mint a globális kormányzáson alapuló liberális piacgazdaság működési modelljének feltétel nélküli átvétele. A nemzeti ellenzék a *Tiszatájtól, Mozgó Világtól* Lakitelekig, vagy ha tetszik, Szárszótól Lakitelekig, ezzel szemben annak a szuverenitásnak a gondolatát ápolta, amely a társadalom belső életére egy európai értelemben vett parlamentáris demokráciát, kifelé pedig egy szuverén nemzetállamiságot kívánt⁵ létrehozni.

A népi-nemzeti mozgalom és annak hetvenes-nyolcvanas évekbeli tevékenysége megtörte az ellenzékiesség monopóliumát, a Lakiteleki Találkozó megkérdőjelezte a baloldali marxizmus és a globális liberális kormányzás váltógazdálkodásának egyedüli lehetséges forgatókönyvét, az átalakulás folyamatára

5 Lásd erről John O' Sullivan: Szuverenitás vagy behódolás. *Magyar Szemle*, 2012, 7-8. szám.

alternatív megoldást rajzolt. Mindez talán öntudatlanul, valamiféle belső késztetés hatására alakult, hiszen a népi-nemzeti ellenzék akkor még nem sejtette – s ezért okozott számukra a monori szakítás hetekig tartó lelkiismereti válságot –, hogy a tervezett második monori találkozó és a demokratikus ellenzék által összeállított *Társadalmi Szerződés* című programtervezet értelme a demokratikus ellenzék vezető szerepének biztosítása egy limitált hatalmváltásban. A demokratikus ellenzék és az állampárti hatalmi struktúrán belül különböző szinteken elhelyezkedő személyek, csoportok és műhelyek közötti összjátékot érte váratlanul a népi-nemzeti mozgalom nyolcvanas évek közepére kialakított újfajta stratégiája, a második monori találkozó felrúgása, az Írószövetségben véghez vitt vezetőváltás, a Csurka–Csoóri-Nagy Gáspár által vállalt nyílt konfrontációk, egy új nyilvánosság megteremtése, a civil kisközösségek bekapcsolása mindezen folyamatokba, az önmeghatározás, végső soron a tényleges átalakulás igényének a megfogalmazása. Mindez azon irányzatok és programok kudarcát is jelentette, akik és amelyek abban minden bizonnyal egyetértettek, hogy a hatalomgyakorlók körében csak egy korlátozott váltást kell végbevenni, mely egyfelől lehetőséget teremtett volna arra, hogy az alkalmatlannak tartott és korát túlélő vezetőgárda egy részének helyébe új élcsapatot ültessenek, lehetőség szerint nagyobb és élesebb társadalmi megmozdulások nélkül, mert azok beláthatatlan és kontrollálhatatlan következményekkel járhatnak együtt, ahogyan jártak is, ha mással nem is, de az általuk megérdemelten megnyerendőnek tartott első választás elvesztésével. „...nem a rendszert gondolták lerombolni – írta Tellér Gyula, hanem a rendszernek a hatalomhoz és a hatalom adott formáihoz görcsösen ragaszkodó, a reformokat akadályozó, Rákositól és gárdájától 56-ban a hatalmat elvevő irányítóit, a plebejus 'múmiákat' (Kádár Jánost, Kis Károlyt, Biszku Bélát, Németh Károlyt, Gáspár Sándort, Pap Jánost, Czinege Lajost stb.) akarták leváltani, kiszorítani, eltávolítani.”⁶

Lakitelekkel – a második monori találkozó lemondásával – vált világossá, hogy a népi-nemzeti ellenzék nem fog segédcsapatként felzárkózni a demokratikus ellenzékhez. Ellenkezőleg, lehetséges forgatókönyvként tűnt fel, hogy a részleges hatalmváltást egy valódi rendszerváltásig is elviszi a népi-nemzeti ellenzék, a hiányzó társadalmi szerződés megkötéséig. S részt fog kérni az átalakulás hogyanjának és tartalmának meghatározásában is, egy olyan filozófiai, gazdasági, politikai-hatalmi intézményi felfogással, amely alapvetően eltért a liberális piacgazdaság eszméivel beoltott baloldali eszmerendszertől. Az átalakulás folyamatában szerepet kért egy alternatív erő, mely ezt a politikai irányzatot végül is ellökte az első szabad választások megnyeréséig. Sajnos nem sokkal tovább. Utólag mindezt megfogalmazhatjuk pontosan is: a népi-nemzeti ellenzék az évszázadok óta hiányzó, a társadalmi átalakulás biztosítékaként szolgáló társadalmi szerződést kívánt körvonalazni, amely meghatározta volna a társadalmi együttélés legfontosabb szabályait, a jogok és köteleességek, a javak

6 Tellér, i. m. 778.

és az esélyek, az anyagi, szellemi, kulturális és politikai erőforrások méltányos és igazságos elosztásának rendjét.

A demokratikus ellenzék Monorra előkészített *Társadalmi Szerződése* azért jelentett elfogadhatatlan alternatívát a népi-nemzeti ellenzék számára, mert éppen hogy nem ezt a közösen megalkotandó társadalmi szerződést kívánta elősegíteni. A *Társadalmi Szerződés* egy jól körülhatárolható politikai irányzat elitjének alapvetése volt, felhívás a hatalomgyakorlók közötti lehetséges paktumra, amely aztán néhány év múlva meg is kötöttetett. A *Társadalmi Szerződés* programtervezet politikatörténeti helye ezért nem értelmezhető másként, mint az Ellenzéki Kerekasztal tárgyalások első szakaszát lezáró megállapodás alá nem írásának előzményeként. Mindkét lépés, előbb egy privilegizált, egyoldalú szerződés asztalra tétele, később egy kölcsönösen, jól-rosszul kialakult megállapodás elutasítása, ennek az írott/íratlan közösen létrehozott társadalmi szerződés megakadályozását jelentette.

Bár 1987-ben még szó sem eshetett többpártrendszerrel, Lakiteleken kimondatlanul is a koalíciós időkre emlékeztető, a Nemzeti Parasztpárt jobbszárnyától, a Kovács Béla Kiszgazdapártján keresztül, a Demokrata Néppártig húzódó, a nyolcvanas évek nyugat-európai kereszténydemokrata pártjainak ideológiai világképére hasonlító középpárt képe körvonalazódott, összefoglalóan, egy olyan centrális erőter, amely egy stabil kormányzás alapját jelentette. Az MDF választási sikerét és a kormányalakítást ez az egy-két évvel korábban „összeállt” erőter szolgálta, amely nem egy „kultúrvilágtól” elrugaszzkodott ideológiával, hanem alapjaiban az európai és a magyar történelmi hagyományokra, a görög-római filozófiára és a kereszténységre építkező, a kisközösségeket – a családot, az iskolát, a vidéki kisközösségeket – szem előtt tartó, a szolidaritásra támaszkodó eszme. Kevés gazdasági, jogi és társadalomtudományi szakmaisággal és fiatalsággal ugyan. Mindezt valóban nem foglalták pontokba, de kétség kívül létezett egy koherens gondolati-érzelmi egység, amelyet a harmincas évekbeli népi írók, Németh László, Illyés Gyula, Szabó Zoltán és Kovács Imre munkái alapoztak meg, s amelyet az 1945–46-os időkben a Nagy Ferenc, Kovács Béla vezette kiszgazdapárt ültetett át egy modern államiság keretei közé Bibó, Kovács Imre és Farkas Ferenc parasztpárti támogatásával. Ebbe épült bele a hetvenes évekbeli, közép-európai, a csehszlovák és lengyelországi mozgalmak tapasztalatai, a hatvanas évektől az erdélyi és felvidéki kisebbségi és később a nyugati magyarság gondolatvilága. S bár Lakiteleken egy nagyon sokszínű társaság jött össze, amelynek tagjai később sok irányba tájékozódtak, de mégis körvonalazódott a XX. századi modern európai politikai élet nemzeti-konzervatív, jobb-közép oldala. A kísérlet gyengeségét nem a világkép hiánya jelentette akkor sem, hanem annak feldolgozottsági, tudatossági szintje, bizonytalan, határozatlan képvisellete. Talán az, hogy bár együtt állt a tudás, a felkészülés lehetősége, mégsem sikerült egységes világképpé rendezni mindezt, s hogy maga a mozgalom és később a párt sem állt bele ebbe a maga körvonalazta, alapvetően harmadik utas, ugyanakkor a modern kori kihívásokra is választ kínáló esz-

merendszer megvalósításába, ha úgy tetszik, feladta a társadalmi szerződés megkötésének igényét.

A népi-nemzeti ellenzékben a Lakiteleki Találkozón egy olyan átalakulási folyamat körvonalazódott, amely az 1947-ben megszakított történelmi folytonosságot felvéve, a magyarság történelmi és közjogi tradícióját felidézve a társadalmat vissza kívánta vezetni a magyar történelem és így az európai történelem főáramába. Ezzel a jogfolytonosságra törekvő állásponttal azonban nemcsak a kommunista párt és így az együttműködésre kész népi baloldal állt szemben, hanem az a demokratikus ellenzék is, amely maga is a marxista ideológiákban gyökerezett, a Kádári-időben szocializálódott, s amelynek a hatvanas-hetvenes évek baloldali nyugat-európai mozgalmait jelentették az igazodást és a mértéket. Számukra nemhogy 1848 vagy az 1945–1947-es koalíciós idők – nem azok páto-sza, sokkal inkább államjogi megoldásai – nem jelentettek semmit, de még az 1956-os forradalom hagyománya is csak életszakaszuk egy későbbi fázisában vált viszonyítási ponttá. Mindez előre vetítette az 1990-es első szabad választás egyik legfontosabb kérdését, nevezetesen, hogy annak tétje nem csupán az MSZMP pártállami hatalmának megbuktatása, s nem is feltétlenül az, amit a baloldali-liberális körök oly erősen sulykoltak, hogy most egy demokratikus európai berendezkedés és az elmaradott, „fehérlovas”, „mucsai” világ között kell választani, hanem sokkal inkább az, hogy egy nemzet életstratégiáját kell hosszú távra meghatározni. Lakiteleken vált világossá, hogy a nemzeti (népi) ellenzék és a demokratikus ellenzék a „törésvonal” két oldalán állnak, és a törésvonalat meghatározó nemzeti értékek és kérdésekre adott válaszok tekintetében a választóvonal nem az akkor hatalomban levők és az ellenzék között van feltétlenül.

Nem tudjuk mi lett volna az első szabad választás végeredménye, ha a második monori találkozó is létre jött volna a *Társadalmi Szerződés* alapvetésén, ha 1987 szeptemberében nem a Lakiteleki Találkozó valósult volna meg, s ha a nemzeti radikális ellenzék az utolsó pillanatban nem rúgja fel az egyoldalú és előre meghatározott együttműködést, ha az útkeresés nyolcvanas évekbeli folyamata nem fordul a lakiteleki önmeghatározás felé. Bár egy integráns és egy a történelmi jogfolytonosságra épülő szuverén nemzeti politikai berendezkedés kísérlete, egy széles körű társadalmi szerződés „megkötése” akkor megghiúsult, annyit azonban ennek a találkozásnak mindenképpen köszönhetünk, hogy legalább egy pillanatra – ahogyan 1945–1946-ban vagy az 1956-os forradalom napjaiban – felvillant az együvé tartozás élménye, a magyarság nemzeti identitás igénye és a parlamentáris demokrácia, egy szociális és szolidáris piacgazdaság intézményrendszerébe vetett hit és bizalom. A Lakiteleki Találkozó áttörést jelentett, a megállíthatatlan társadalmi szerveződések gyújtópontjává vált, tehát a többpártrendszer kialakulásának biztosan közvetlen előidézője és eredője, a rendszerváltás közvetlen előzménye. Három évtized múltán nagyon fontos kimondanunk, ha egy eseményhez kell a rendszerváltást kapcsolnunk, egy szimbolikus mozzanatot kell felidézzünk, akkor az kétségtől és bizonyosan a Lakiteleki Találkozó.

Visszatekintve a három évtizeddel korábban lejátszódó eseményekre, úgy tűnik, mintha történelmi léptékben is mérhető átejtésre készült volna egy kommunikációjában radikálisan kommunistaellenes ellenzék a hátszágukban tovább élő pártelit közreműködésével, akik valójában csupán hatalmi elitet kívántak váltani. Ez az új generáció megőrizte volna a rendszer alapvetően baloldali jellegét, hozzáigazítva azt a globális, liberális piacgazdaság működési keretéhez, korlátozva a konzervatív, keresztény és nemzeti elveket is ötvöző parlamentáris demokrácia intézményrendszerét, az emberi jogoknak az emberi méltóság megtartásához szükséges elemeit és törekvéseit. Az, hogy ma szervezett, kormányzó erőként nem baloldali-liberális eszmerendszeren alapuló erő irányítja Magyarországot, hogy ma szervezett, kormányzó erőként a világnormaként hirdetett globális kormányzással szemben a szuverén nemzetállamok együttműködésének gondolata, a hagyományos európai kereszténység értékrendje, egyáltalán a nemzetállami szuverenitás ideája politikai rendezőelv lehet, azt az utolsó pillanatban, talán más mozgalmak mellett, a népi-nemzeti mozgalom önmeghatározásának, a Lakiteleki Találkozó és a harmadik utas ellenzék új dimenziókat és tereket nyitó, a civil társadalomra épülő, legális ellenzéki politizálásának is köszönhetjük. Végül hadd idézzem talán a Lakiteleki Találkozó értelmét is meghatározó, Németh László 1943-ban mondott, de ma is érvényes szavait: „A végső cél ez lett volna: olyan radikális tábort állítani föl ebben az országban, amelynek nézeteit (s azokban a bennszülöttek valódi érdekeit) a ránk küldött megváltóknak is figyelembe kell venniük.”

Gy. Szabó Béla: Ady Endre szülőháza Érmindszenten (fameiszet, 27x35 cm, 1967)

Matematikai fenség

Rátkay Endre (1928–2011) művészetéről

Tizen-tizenöten is ülhetünk az összetolt asztalok körül, a *Kövek szülnek virágot* antológia tizenéves szerzői; én magam felvételi vizsgák előtt és után, néhányan már évek óta egyetemisták. Kárpáti Kamil, a műhely atyamestere, a patriarchák kimértségével és a próféták lelkesítő erejével adagolja mindnyájunknak azt a szérumot, amely – az ismétlőoltásokat el nem mulasztva – életünk végéig az irodalomtól teheti függővé közérzetünket. Elcsépelte kifejezés a beavatás, és talán megavasodott; fiatalkori találkozásaim, levélváltásaim, verseket élveboncoló, hosszú tortúráim idős költőkkel nemcsak a mesterség Alkaiosz óta mind kiterjedtebb példatárát, de a hivatás rangját is megmutatták; a görög típusú sors megpróbáltatásai – mely nélkül nincsen magasrendű művészet – azután már maguktól kegyet gyakoroltak, fojtogattak és fölmagasztaltak. Ekkor, 2002-ben, még hunyorogtam, félénken nyitogattam a szememet, s hogy a rítus átélhetőbb legyen, a pesterzsébeti Gaál Imre Galéria apszisában foglaltunk helyet; körülöttünk megelevenedett az emberiség szubjektív történelme, ahogyan egy XX. századi mester látomása a XX. kerületbe varázsolja. Rátkay Endre *Calendariuma*, a reneszánsz freskófestészet monumentalitását a középkori miniatúrák részletgazdagságával ötvöző, három és fél méter magas, tizenöt méter hosszú, négy-százötvenöt képmezőből álló Arany Ikonosztáz, 1974-ben hökkentette meg első alkalommal – születésem előtt kilenc esztendővel – a nyárspolgári okszerűségbe és a szocializmus sivár valóságába ragadt publikumot, ám tizennyolc évesen is figyelhettem, ahogy a festő rendületlenül igazítja, alakítja a művének szentelt, profán fülkében. Rátkay éppolyan természetességgel volt bejáratos a régi pályatársáról elkeresztelt galériába, mint Kárpáti poézisébe; és a költő a festményekkel éppúgy anyanyelvi szinten bocsátkozott párbeszédbe, akár csak a versekkel.

A művészettörténet nagy eseményei, amikor a társművészetek egymást fel-tüzelik; közösen gondolkodnak, osztoznak esztétikai szemléletmódjuk, világképük gyümölcsein. Az Átlók csoportosulását, amely nevét Rátkay Átlós utcai lakásáról kapta, 1960-ban alapították meg költők és képzőművészek: Csillag

FALUSI MÁRTON (1983) költő, esszéista, a *Hitel* szépirodalmi szerkesztője. Legutóbbi kötete: *Műtűcsök opál mezőkön* (esszék, 2016).

Tibor, Kárpáti Kamil, Zsombok Tímár György, illetőleg Czétényi Vilmos, Juhász Sándor, Morvay László, Gaál Imre és Rátkay Endre. Ha egyszerűen akarjuk megfogalmazni ars poeticájukat, úgy kell mondanunk, hogy a kelet-európai falusias-kültelki létmód, Pesterzsébet kietlen vidéke az Arno folyásától és a Montparnasse dombjától mért távolságában ver gyökeret. Rátkay őselménye Dante *Divina Commediája*, amelyet eredeti nyelvén, szótárral és Babits fordításával a kezében hónapokon át silabizált egyvégtében, és megdőbbsent – amint a Nádor Tamásnak adott interjújában olvashatjuk –, „hogy egyetlen műben így együtt lehet költészet, politika, teológia, filozófia, fizika, geológia, földrajz, napi és régimúlt eseményeket idéző történelem.” Ekként komponálja meg a magyar festő sajátos közösségi és magánmitológiáját, a trecento és a quattrocento klasszikusait, Firenzét, valamint az avantgárd hagyományt, Párizst házassítva össze – amint Rátkay alkotóközösségükről vall: „egyek voltunk a pesterzsébetiségben. Közös indíttatásunk jegyében ezt igyekezett ki-kí a maga módján Firenzévé, Arezzóvá, Párizssá tágítani”. Michelangelo, Giotto, Masaccio, Uccello, Mantegna, Piero della Francesca stílusát, sőt a németalföldi Bosch ikonográfiáját és démonológiáját vagy Brueghel groteszk figuráit a kortárs, ijesztően szabadszájú – vagy inkább frivol ecsetvonású – milió attribútumai, valamint az archaikus-primitív, totemisztikus és primordiális szimbólumvilág szinte bekebelezzik. Picasso, Chagall és Matisse fémjelzik e képi libabőröztetés eljárásának egyenesági rokonságát; a magyar tradícióban pedig Csontváry, a korán – 1964-ben – elhunyt pályatárs, Gaál Imre és Kondor Béla; miként Kondor és Nagy László „képzeletközössége” – ahogy egy korábbi esszémben neveztem – Rátkay és Kárpáti Kamil művészetének formai és eszmei analógiáját idézi. *Sir Percival* pannóján őket hívja pajkos csatára a hóna alatt bőrlasztit, egyik karjában leengedett dárdát szorongató harsonás; Csillag Tibor, Nagy László – az ő kővé vált Tristan-fejét, halotti maszkját a várba mint kriptába tolja be a koronával ékesített Csillag –, Csernus Tibor, Kondor Béla, Kárpáti Kamil és a többiek kamaszos incselkedéssel, falóval és rajzfilmszerűen mamlasz kutyussal rohamozzák meg a Kerekasztal Szent Grál vércsöppjeire szerződött lovagjait, Michelangelót, Dantét, Händelt, Einsteint, Thomas Mannt, Bartókot és Rabelais-t. A fiatal, apród-frizurájú és atlétatermetű Rátkay, háttérben a glóriába vont szülőkkel, az édeni büntelenség kertjében, pajzsként egy keresztelőkápolna hatszögű alaprajzát ejti hanyagul maga elé; egyéb attribútuma a gyékény termése, a buzogány, a páva és a víziló. Kárpáti képi imágója nyakába halat akaszt. Portréverseinél, valamint egyedien kidolgozott, a Rátkay-képeket narráló, többszólamú és stílusosan kevert hangvételű eposzainál semmi sem jellemzi találébban a festőt. A *Három hódolat Rátkay Endrének* című vers tablójában „betelepednek a bundás trónusokba Kondor és Gaál, Kormos és Nagy, / s félig a terembe belógatva lábát / Csontváry Kosztka Tivadar libanoni cédrus képében / ég-lombját kiterjesztené fejük fölé”. Mindenekfelett azonban – hiszen még a Gaál Imre Galériában üldögélek – tanúskodjanak költő és festő koedukált médiumáról, a közösen belakott imaginárius térről a *Reggel* zárósorai. „A percet hosszában kisöpörni kész vagy,

csend. / Most Firenze sem több Erzsébetnél. / Imre rajzol. S egy lány körvonalából, Reggel, / visszavonhatatlan megszületél.”

Mi tagadás, számunkra, akik sihederként jártunk az öregek közé, e nagy kölcsönös ihletettség legendaként hatott. Mi másra, mint a kor és a formanyelv immár végérvényes megváltozására utalhat, hogy hiába csatlakoztunk többen a még élő ős-Átlósok kezdeményezésére – 2000-ben – föléledt Új Átlók Művészeti Társasághoz, Szentmártoni János és a válogatott verseit illusztráló, a „pest-erzsébetiséget” továbbvivő, kacifántos düneri elme, Kirják Miklós együttműködése kivételesen egyszeri jelenség. Szentmártoni, a szintén a Stádium Kiadóban debütáló idősebb pályatársam jellegzetesen gaálos-rátkays látomása, a Gaál Imrét evokáló *Galambok a Galériában* mégis az „erzsébeti reneszánsznak” hívott hagyomány folytonosságát sugallja. „Már a nyomodban voltam, mikor / felfeltűnedezték s lefoglaltak / lemeztelenített szeretőid: / ágyak elé fosztott madártollak, // s az indulat lázában széttépett / képek – keringtek, zúgtak, pörögtek / felrobbant szobád meteorjai: / égő ingek, kirántott fiókok”. Hogy alátámasszam, mennyire egy bordából szőtték az Átlókat, Juhász Sándor hosszúverséből is idézek. „Mennyi kurva! Mennyi copf és térdharisnya; / milyen szag a tantermekben! / Letűdözi Rátkay Endre. És elgondolja száz ablakban / sétatotos szemtanúként / a rózsás-seggű megkísértést. / De tanári fizetését mégse költi nőkre: / inkább vásárol egy igen szar cipőt / és abban koslat a Csarnok téren” (*Egy kor. Gaál Imre emlékére, aki 1964. május 14-én reggel meghalt a Dohány utcában, a Bástya mozi mellett*). Rátkay ugyanis rajztanárként tengette életét, a teljes mellőzöttség és az öblös visszhangot keltő tárlatok különbözetéből egyenlítve ki a koszt-kvártélyt.

A Rátkay-képek fő karakterjegye a mítoszparafrázisok különleges idézés- és montázstechnikából fakadó halmozása. Ennélfogva a reneszánsz és a szürrealizmus mellett a filmes fényírás is közvetlenül hatott azokra a mozgalmas, jobbra fantasztikus vagy legalábbis groteszk cselekvéseket, bizarr állapotokat megformáló pannókra, amelyekre oly utánozhatatlanul ütötte rá védjegyét a festő. Fellini szociális érzékenysége és az Érosz lábai elé omolt embert kendőzetlenül is a szakralitás régiójába emelő témakezelése ugyanúgy áthatja a látvány mélystruktúráját, mint Jean-Luc Godard laza szerkesztési technikája, amely látszólag epizódok láncsorát kapcsolja össze, valójában viszont csak az érdekes, ami a kusza történetek mögül kifejthető. Rátkay egy ízben idézi is Eizenstein montázselméletét, mely szerint *egy meg egy jelentés nem egyenlő kettővel*, hanem egy harmadikat eredményez. Ha a *Calendarium* farostlemezeit végigpásztázzuk, egy mozgóképi kópia celluloidszalagja, valamint az emberiség egyetemes műveltségének topográfiája rajzolódik elénk, belénk vésődött toposzok simulnak ki egy mértani test felületeiként. Önfeledten játszik az alkotó, a megsokszorozott oltárképek mezői afféle periódusos rendszert alkotnak; a tudományos, a művészi és az erkölcsi értékek függvény tábláját. Így fejeződnek ki egyszerre, sok kis emblemából kompilált egyetlen metaforává, a világszellem sűrűsödési pontjai, Gilgames, Szókratész, Oidipusz, Hellász, Candide, Nagymajtény, Händel és Nana.

Ám nem hiányozhat a panorámából Csillag Tibor, Gaál Imre, Kárpáti Kamil és maga a Maestro sem. Ezt a sokdimenziós látószöveget persze nem a filmművészet fedezte föl, hiszen a szimultaneizmus ideálja a festészet, a zene és az irodalom ősképzete – ahogy erre Gilles Deleuze *A mozgás-kép* című könyvében rámutat –; megvan már Kantnál is, ő „matematikai fenségnek”, „abszolút mozgásnak” nevezi *Az ítélőerő kritikájában*: „[...] a bennünk levő sajátos igénynek köszönhetően, a Természetben vagy a Világegyetemben található mozgások összességét a Gondolkodásnak, a Léleknek egy egészben kell megértenie”. A különféle „mértékegységek”, princípiumok, a holt anyaggal birkózva, a márványba életet lehelő Michelangelo, Szent Johanna mártírúma, Churchill reálpolitikai erélye, Thomas Mann európaisága mértéktelenül és összemérhetetlenül, ám mindenesetre egyidejűleg villannak föl a táblaképeken.

E mítoszdarabkák azonban nem kihúlt emlékek, mementók a súlyos talapzaton: csupa vizuális idézet – műalkotásokból, relikviákból, használati tárgyakból valók – hoz zavarba, s mind a fülünkbe suttozja: azt hiszed, ismersz, mégsem ismerhetsz. A felejtésnél fenyegetőbb veszély a műveltség beszáradása és a bölcsesség megkérgesedése. A Lao-cét – a *Hideg van* című kötete elejére – mottóul választó Weöres Sándor juthat eszünkbe: „Aki a dolgok mögé néz, az nem úgy szeret, mint az emberek: semmit se tart többre a szénakutyáknál.” Weöres sem véletlenül becsülte Rátkayt, az elveszett orpheuszi létegetést mindketten a szubjektum tárgyakba illesztésével és maszkokba bújtatásával fürkészték. Hol van a modern ego a létfelejtésben? Hol van Rátkay valódi énje a sok figura között? Epikusságát nem ritkán vádként koholták ellene, s ő maga sem tagadta, hogy reprezentál konkrét helyszíneket, helyzeteket, alakokat. Ám a teljességet birtokba venni másként nem lehet, az eposz beszélőjének le kell gombolyítania a történet fonalát – akár átveszi egyik rapszodosz a másik kezéből, akár Thészeusz kezéből tépjük ki –, a személytelen, „egyen fölötti” tudósítás látszatát keltve. Eddig tart a XIX. századi heroizmus krédója, ám Rátkay a modern kételkedés fenegyereke; humora, játékos agyafúrtsága és vitriolja adja tudtunkra, hogy nem aranyfüsttel fújja be a múltat, hanem festékszóróval. A blaszfémia feszültségét nem oldja fel azzal, hogy felülemelkedik a lealacsonyító gesztusokon, a szörnyeket nem számúzi a pokol fenekére az angyalok kara, a gyilkológépeket nem ellenpontozzák üde és karcsú idomok. Rátkay epikus perspektívája nem ítélkezik, nem hordoz morális mondanivalót, nem visel gyászt, nem ölt tragikus színezetet. Ha mégis, az a mennyiség és az elhelyezés következménye: az *Orbis sensualium Pictus* érzéketlen előadóját kétségtelenül nemes szándékok vezérlik. A Rátkay-képek legnagyobb talánya, hogy milyen viszonyt létesítenek a meg-rázó víziók, összeegyeztethetetlen minőségek, kevert szociolektusok, szédítő térformák, valós alakok, vicsorgó lények között.

A törzsi művészettel való megismerkedése, valamint 1964-es itáliai tanulmányútja mélyíti el Rátkay hitvallását: az ösztönvilág atavisztikus feltörése és a reneszánsz perspektíva szigorú felügyelete az a két pólus, amelyek között a modern művészet hanyódik. Az *Apocryph* az Ótestamentum, az Újtestamentum és

az Apokalipszis vörös alapra festett ikonosztáza, a *Binominalis* pedig kék alapon az antik hellén mitológia sorsait jeleníti meg. Mindegyik képi rendszer önálló stílust határoz meg, különböző képzőművészeti korok és alkotók gondolkodását szűri át Rátkayén. *Demonologia* címmel, fekete alapon már XX. századi életképek, társadalmi helyzetek, jogtiprások, sanyargatások, egyszersmind szellemi csúcsteljesítmények kerülnek fókuszba; olyanok, mint Grant kapitány, Hófehérke, Rákosi, Fellini, Bartók és Nagy László. Egy-egy ikon sem feltétlenül egyetlen frappáns megfogalmazás, azon belül is különböző képeket montíroz össze a festő. Bogarászhatjuk, mert megfejtésre vár, hogy a kompozíció jobb oldalán, a lehajtott ülőkéjű angolvécén Hófehérke, a domina, szétvetett lábbal miért éppen egy szexkabin vájatából dugja ki kampósbotját, hogy magához vonja VIII. Henrik porba hullt királyi koponyáját. A mesehős ekként talán groteszkül trónol, míg az uralkodó üstökét a csodalámpa dzsinnje görgeti, a plafonra akasztott falosz pedig nem a termékenység, hanem az erőszak jelképe. De lám csak, Hófehérke piros csokornyakkendő, német katonai sisakot húzott szemébe, balján náci karszalag, kezében lovaglóostor, a törpék levágott fejét a kajüt tetején gyűjti. Bal oldali ellenpontja egy mívész ablak, a sárga csillagból ítélve zsinagógáé lehet, középkori fehér csontváz tartja, míg haláltáncot rop, s a párkányon leskelődő, piros orrú törpekobak kegyetlen szatírává – már-már a pop-art és a plakátművészet fricskájává – torzítja, ami az ablakot kitölti, sőt ki is lóg belőle: az antiszemita propagandából ismerős, görbe hátat. Menyhárt László joggal hívja ezt „képregény mitológiának”, hiszen az alkalmazott grafika rutinja, az „aura nélkül” sokszorosított vizuális elemek egyszercsak a legmagasabb mesterségbeli tudással formált látványelemekbe játszanak, tűnnek át.

Külön tanulmányt érdemelnének a Rátkay-képeken táncoló-feszülő, igézően vaskos női combok és tomporok, széles csípők és hátsók; a *Don Juan* című tábla közepén (*Rituálé* sorozat) ilyen asszonyi fenség tombol egy lófej és egy androgün társaságában. A modell mintha személyesen is elsuhant volna megilletődött szemeim előtt, a pesterzsébeti Városháza dísztermében, amikor a Gérecz Attila-díj átadásának ünnepélyén, az első sorból letaglózott a hatalmas 1956 – *Synopsis* című pannó; a danse macabre szagगतott, üresen tátongó kísértet-lódenkabátjai, az ördögi kreatúrák, Pegazus paripája, a trikolór szabadság sárkányeregetése, a drótra kötött Minótauros-fej, a farsangi komédiások és a bájaikat illető, szférikus sziluettek. Még engem is egy mozdulatlan kompozíció részesévé avatott a szerencse, amikor a ceremónia utáni fotózkodás alkalmával a mesterrel közös felvételen időztem, s időzöm azóta is. Így tűnődhettem különféle rendezvényeken Rátkay Endrének egy másik, közmegrendelésre készült pannója alatt: az ELTE TTK aulájában kiállított *Annales* három táblája a tudományos világkép kisenciklopédiája. Sőt, nem sokkal a hön áhított megnyitót követően, kötetbe-mutatóm is lehetett a Klapka utcai Rátkay-Átlók Galériában, ahol az életművet a méreteit és jelentőségét kibontakoztató környezet archiválja. Csakis rajtunk múlik, hogy a külsőségeiben a külvároshoz igazodó, egykori moziépület belső terünné, mnemotoposszá is váljék.

Csillapíthatatlan mesélőkedv keríti hatalmába az író, ha Rátkay Endre képeit szemléli. Legszívesebben mindegyik ikonhoz egy-egy novellát vagy verset fűzne. Az Odüsszeia jelenetei nemcsak kompozícióként letisztultak, de az időbeli korlátokat is ledöntik: *Odüsszeusz tekintete*, Theodoros Angelopoulos csodálatos filmje látja így az örök otthonkereső Antroposzt a balkáni történelemben. A film híres jelenete, mikor már-már az alvilági folyamon úsztatják végig egy Lenin-szobor törődött felsőtestét, posztamenset kaphatna Rátkay panoptikumában is. Végül persze mindnyájunk élete abban állapodik meg s nyer feloldozást, ha nem az örök kárhozat lesz osztályrésze, hogy egy asztal körül és egy csoportképben helyet foglalhat. Az Átlók művészeti társulás tagjai Rátkay festményein és Kárpáti költeményeiben is betölthetik kitüntetett mítoszi pozíciójukat.¹ Mi viszont, induljunk akárhonnan, keljünk útra Ithakából vagy a pesti motorzúgásból, menthetetlenül szétszéledünk; bennünket csak tűnékeny pillanatokra gyűjt maga köré az emlékezés. A Binominalis-sorozat egyik rejtélyes darabjára tévedt a tekintetem: *Akik megették Hélios marháit*. Győztes focicsapat fotózkodik így, ahogyan a szent szarvasmarhát pózolvá körülveszik marcona ábrázatú, cserzett bőrű, hétpróbás matrózok. Kétfelől, akik az állat mellé gugoltak, a szakácskönyvet vagy az oklevelet, no meg a pálinkás butykost markolják; hátul pedig – balról – ott a séf kifent konyhakéssel, a szőrös mellkasú tengeri medve, a málészájú félszemű, az ősz szakállú, tengerészsapkás apóka hőzentrógerrel, a tagbaszakadt, felfortyanni kész vadorzó. „[...] balgák: fölfalták Hüperión Éliosznak / barmait, és hazatértük napját ő elorozta.” Büszkék önön balgaságukra, mert már jóllaktak a hússal, de még nem tudják, mi vár rájuk. Csoportképük nem tablófotó, nem egy ikonosztáz része; kidülledt mellel, pöffeszkedve szemernyi kétségük sem támad, hogy megdicsőülnek, pedig nem hőstett az, amit végrehajtottak, csak a gyomruk idegi parancsa. Emiatt egyenként vigyorognak ránk, hiába bandatagok.

Mi látjuk, hogy nem az állat, ők az áldozatok. *Szelfiznek*.

1 Az elmondottakhoz ajánlott olvasmányok az utóbbi időből: Kárpáti Kamil: *Gaál Imre világa*. Budapest, 2010, Stádium Kiadó; *Rátkay művészete*. Szerk. Lőkös Margit. Stádium Kiadó, Budapest, 2006; *Rátkay Endre művészete*. Szerk. Kárpáti Kamil. Budapest, 2014, Stádium Kiadó; *Hommage á Átlók*. Szerk. Kárpáti Kamil. Budapest, 2015, Stádium Kiadó–Új Átlók Művészeti Társaság.

„Vár állott, most kőhalom...” A külföldi egyetemi magyar tanszékek múltja, jelene és...?

Gondolatok a Nemzetközi Hungarológiai Társaság alapításának
40. évfordulóján

I.

2011-ben a Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság hetedik kongresszusán, Kolozsváron előadást tartottam a magyar nyelv és kultúra nyugat-európai és tengeren túli helyzetéről. Akkor arra próbáltam felhívni a jelenlevők figyelmét, hogy egyre nagyobb a veszély, hogy a nyugati egyetemekről végleg eltűnnek a magyar tanszékek, vagy legjobb esetben is csak lektorátusok szintjén marad meg az egyetemi oktatás. Komoly figyelmeztetésnek szánt előadásom egy változata megjelent a *Hitel* folyóiratban is.¹ Római nyugállományba helyezésem előtt több éven át rendszeresen figyelmeztettem a magyar nagykövetséget, hogy 2015 és 18 között négy olasz egyetemen fog nyugdíjba menni a tanszékvezető professzor, és kértem az érdekelt tárcák segítségét. Sajnos, nem történt semmi konkrét intézkedés, így Cassandra-jóslatom beteljesült: Nápolyban, Rómában és Udinében is megszűnt a magyar professzori állás, és ennek a tanévnek a végén ugyanez fog történni a bolognai egyetemen is.

Most öt év után, abból az alkalomból, hogy szeptember elején ünnepeli alapításának 40. évfordulóját a Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság, szeretnék beszámolni arról, hogy miként következett be az, hogy egy-két kivételtől eltekintve a legtöbb nyugati egyetemen megszűnt vagy megszűnőben van a magyar kultúra és történelem oktatására alapított tanszék.

Külföldi egyetemi magyar tanszékekről megítélésem szerint csak akkor beszélhetünk, ha az illető egyetemen létezik egy olyan tudományos műhely (tanszék), mely egyrészt biztosítja néhány olyan tehetséges fiatal külföldi értelmiségi képzését, akik későbbi életük és munkájuk során komolyabb ismeretekkel

SÁRKÖZY PÉTER (1945) irodalomtörténész, a római La Sapienza Tudományegyetem nyugdíjas professzora.

1 Sárközy Péter: Hungarológia nálunk és más nemzeteknél. *Hitel*, 2012/5.

rendelkeznek hazánk történetéről, kultúrájáról, szociális és gazdasági kérdéseiről; illetve ha a magyar kultúra és gazdaság szempontjából meghatározó külföldi országok legfontosabb egyetemein vannak olyan tekintélyes hungarológus (magyar történész, irodalomtörténész vagy nyelvész) tanárok, akikhez a külföldi kollégák bátran fordulhatnak a kutatásaik során felmerült Magyarországgal kapcsolatos kérdéseikkel, melyekre tőlük szakszerű választ kaphatnak, illetve meg tudják nekik mondani, hogy milyen magyar tudományos intézettel, kutatókkal vehetik fel a kapcsolatot. Az egyetemi „magyaroktatás” ugyanis nem állhat csupán a magyar nyelv tanításából. Az egyetem nem Berlitz-nyelvtanfolyam (legalábbis nem illene annak lennie). Az, hogy néhány külföldi egyetem finn-ugor vagy általános nyelvészeti intézeteiben van egy-egy magyar lektor, akik a különleges nyelvek iránt érdeklődő hallgatók számára nyelvórákat tartanak, öröndetes ugyan, de nem tartozik a hungarológia fogalmába. Hasonlóképpen az sem „magyarságtudomány”, ha egy-két (főleg amerikai) egyetem politológia tanszékén egy-egy magyarországi vendégtanár egy szemeszteren át magyarázza (saját politikai beállítottságának megfelelően) remélhetőleg szeretett hazájának történelmi múltját és jelenét.

A külföldi egyetemek által alkalmazott vagy a Balassi Intézet által kiküldött lektorok ugyan áldozatos munkát végeznek, de az egyetemi hierarchiában mint az egyetemi oktatás kiegészítő személyzete szerepelnek, semmi beleszólásuk nincs a kari tanács döntéseibe, és csak igen ritkán vonják be őket a tudományos kutatásokba.

Ugyan mára már nagyjából minden bevégeztetett, de bízunk a csodában. Hátha a hazai „illetékesek” is belátják, hogy ez így nem mehet tovább. Ha meg akarjuk védeni a magyar nemzeti kultúra tudományos értékeinek hagyományos európai pozícióit, akkor szükség van a külföldi egyetemi magyar tanszékekre, valamint a tudományos kutatásokat (és a művészi alkotómunkát) segítő Collegium Hungaricumokra. Épp ezért talán érdemes feleleveníteni a magyar hungarológia százegy éves történetét, hiszen az első Magyar irodalom és kultúra tanszék 1916-ban létesült a berlini egyetemen.

II.

A külföldi felsőfokú hungarológiai oktatás kezdetei és elterjedése az I. világháború utáni időkre, a klebelsbergi művelődéspolitikára vezethetők vissza. A trianoni szerződés utáni tragikus helyzetben a magyar politika egyik célja az volt, hogy mindazt, ami a háborúban elveszett (a magyarság közép-európai meghatározó szerepe), fegyverek helyett a kultúra, a műveltség és a tudomány terén próbálja meg, ha nem is visszaszerezni, de legalábbis kiegyenlíteni. Ennek a kultúrpolitikának egyaránt célja volt a hazai népiskolai rendszer és a felsőfokú egyetemi oktatás kiépítése, valamint a magyar tudósok és művészek külföldi tanulmányútjainak segítése. Egymás után alakultak meg a külföldi magyar intézetek,

Collegium Hungaricumok (Berlinben, Bécsben, Isztambulban, Rómában, Párizsban), és ezzel egy időben az európai egyetemekre is viszonylag nagy számban küldtek ki magyar tanárokat a nyelv és kultúra tanítására, hogy minél több külföldi tudóst és fiatal értelmiségit sikerüljön megnyerni a magyar műveltség, ha tetszik, a „magyar ügy” számára.

Ebben nagy szerepe volt a berlini és bécsi intézeteket alapító Gragger Róbert mellett Gerevich Tibornak, a Római Magyar Akadémia kurátorának, Hankiss Jánosnak, a debreceni Nyári Egyetem létrehozójának, az első, több nyelven kiadott magyar irodalomtörténeti kézikönyv szerzőjének, valamint Wlassitsch Gyula miniszteri főtanácsosnak. Nekik és a klebelsbergi kultúrpolitika más képviselőinek köszönhető, hogy a harmincas években egy új, egészen kiváló tudós generáció folytathatta posztgraduális tanulmányait külföldön a legjobb angol, francia, német, olasz és más európai egyetemeken, komoly szakmai kapcsolatokat kiépítve az ottani professzorokkal, kutatókkal.

Ugyanakkor a harmincas évektől kezdve a magyar egyetemekre is meghívást kaptak fiatal külföldi egyetemi magántanárok, mint a francia Aurelian Sauvageot vagy az olasz történész Rodolfo Mosca és a nyelvész Carlo Tagliavini, akik Magyarországi küldetésükről visszatérve, komoly szolgálatot tettek hazájukban a magyar tudománynak a magyar nyelv és irodalom, történelem megismertetésében, a magyar nyelv és irodalom, illetve a finnugor nyelvészet egyetemi oktatásának bevezetésében.

Ennek a folyamatnak további kiszélesítésére a két világháború közötti időszakban a magyar állam egy sor kulturális egyezményrel is biztosította, hogy a legfontosabb külföldi egyetemeken magyar tanszékek, illetve lektorátusok létesüljenek, melyekért cserében magyarországi angol, francia, német, olasz stb. tanszékek fogadtak külföldi vendégoktatókat, cserelektorokat, akik közül nem egy később hazájába visszatérve a magyar irodalom vagy nyelvészet professzoraivá vált, mint George F. Cushing a londoni egyetemen vagy Jean Luc Moreau Párizsban. A külföldi egyetemi magyar tanszékek fenntartásában igen komoly szerepet játszottak a Klebelsberg által létrehozott és a háború által el nem pusztított külföldi magyar tudományos intézetek, melyek közül a bécsi, a berlini Collegium Hungaricum és a Római Magyar Akadémia továbbra is épen megmaradt, melyben 1947–1949 között folytatta hagyományos küldetését, és az intézmény egyetemi tanár igazgatója, Kardos Tibor egészen 1949-ig ellátta az olasz főváros egyetemi magyar tanszékének a vezetését is.

A kommunista diktatúrák kiépítése után a szovjet megszállás alatti országokból a ki- és beutazás lehetősége megszűnt. Így történt ez Magyarország esetében is. A külföldön dolgozó vendégtanárokat visszahívták Magyarországra (természetesen a legnagyobb részüknek esze ágában sem volt hazamenni – egyenesen Recskre), a háború utáni még meglevő tudományos intézmények, a Bécsi Collegium Hungaricum és a Római Magyar Akadémia tevékenységét befagyasztották, és a díszes palotákba beköltöztek a követségi „dolgozók” (és azóta is csak kis részben sikerült őket onnét kitessékelni).

A teljes elzártság körülbelül 15 évig tartott, egészen addig, amíg a Kádár-rendszer a hatvanas évek elején megpróbálta elfogadtatni magát a Nyugattal. Ekkor kezdik el felélesztetni a két nagy hagyományú tudományos intézményt, a bécsi Collegium Hungaricumot² és a Borromini által épített Falconieri Palotában alapított Római Magyar Akadémia működését ösztöndíjas kutatók, történészek, irodalom- és művészettörténészek és művészek fogadásával. Egy sor nyugati országgal felújították a két világháború közötti kulturális egyezményeket, melyek előírták az ösztöndíjasok cseréjét, a nemzetközi kutatások előmozdítását és a külföldi egyetemi magyaroktatás biztosítását. (Igaz, magyar részről nem kevés hátsó szándékkal – melyben a magyar kutatók művészek támogatása és a magyar kultúra külföldi elfogadtatása volt az utolsó szempont.)

Azt, hogy a magyar történelem, kultúra és nyelv oktatása az ötvenes években sem szűnt meg teljesen a nyugati egyetemeken, az is elősegítette, hogy a korábban magyarországi egyetemeken tanító külföldi professzorok és a háború után Nyugaton maradt magyar kollégáik ez idő alatt is fenntartották a magyar kultúrtörténet és nyelvészet nyugat-európai egyetemi oktatását.³ Hasonlóképpen 1956 után a Nyugatra „távozott” értelmiségiek közül nem egy tanított magyar, illetve közép-európai összehasonlító irodalmat vagy történelmet (mint az irodalomtörténész Birnbaum Marianne, Bisztray György, Czigány Lóránt, Fáy Attila, Ferdinandy György, a filozófus Mészáros István vagy a történésszé lett Király Béla).

Az ő munkájuk kiegészítésére (és ellensúlyozására) kezdték el kiküldeni a hatvanas évek közepétől kezdve az első magyar vendégtanárokat, akik zömében egyetemi tanárok és akademikusok voltak. (A teljesség igénye nélkül csak néhány nevet sorolok fel: Szabolcsi Miklós és Klaniczay Tibor Párizsban, Rédey Károly Bécsben, mellette Tamás Attila, Bitskey István, Görömbei András és sokan mások, Gulya János Göttingában, Balázs János, Szauder József, majd Klaniczay Tibor a római La Sapienza egyetemen, Fábián Pál, Sallay Géza és

2 Igaz, a történelmi múltú Bécsi Magyar Testőrpalotát, a Fischer von Erlach által épített gyönyörű barokk Trauttszon palotát 1961-ben sikerült elkótyavetyélnie a magyar államnak, és helyette egy külvárosi irodaház-szerű épületben létesítettek egy új „poszt-szocreál” bécsi Magyar Intézetet, benne hivatalokkal, személyzeti lakásokkal, a „program-vendégek” számára fenntartott vendégszobákkal és még néhány megmaradt szobával a tudományos kutatók számára. A Balassi Intézet honlapja szerint az ifj. Rajk László által fémjelzett 1998–99 évi homlokzat-felújítás után „A kívülről jellegzetes fémszerkezettel körülvett ház ... a bécsiek számára a Duna-csatornát szegélyező épületek egyik különleges színfoltjává vált.”

3 Az amerikai egyetemeken tanító neves magyar professzorok története (a columbiai egyetemen a két neves nyelvész, a stockholmi tanszékét is megtartó Lotz János, majd Robert Austrelitz, a történész Deák István és Király Béla, a bloomingtoni magyar oktatást elindító neves ural-altajista Sinor Dénes, a torontói magyar tanszék professzora, Bisztray György vagy az UCLA-n professzori állást elnyert Birnbaum Marianne tevékenysége) külön tanulmányt érdemelne. Annál is inkább, mert tudomásom szerint eddig csak a hetvenes évektől máig magyar vendégtanárokat meghívó a bloomingtoni Indiana Egyetemen létesített magyar oktatás történetét írta meg húsz évvel ezelőtt Csorba László (*Hungarológia*, 1995/6, 257–271).

Fogarasi Mikós Padovában, Szathmári István Helsinkiben, Vajda György Mihály Bayreuthban.)

A múlt század utolsó negyedében a legtöbb nyugat-európai ország egy-két egyetemén (Stockholmtól Uppsaláig, Turkuig, Helsinkig és később Jyväskyläig, Berlinton Bécsig, Göttingától Hamburgig, Amszterdamtól Groningenig, Londontól Párizsig) működött – valamilyen formában – magyar tanszék.

A történelem fintora következtében Olaszországban a „disszidens” magyar tanároknak, majd tanítványaiknak köszönhetően öt új magyar oktatóhely létesült, melyek kiegészültek a magyar állam által küldött római és padovai vendégtanárok vezetete tanszékekkel, így a hetvenes években hét olasz egyetemen folyt magyar nyelv és irodalom oktatás,⁴ melyeknek hála egy új olasz hungarológus generáció alakulhatott ki,⁵ valamint nem egy kiváló magyar műfordító, akiknek köszönhető a XX. századi és a mai magyar irodalom műveinek máig tartó jelenléte az olasz könyvpiacra.⁶

Franciaországban a párizsi egyetem mellett, melyen már korábban is két hungarológus professzor oktatott (a műfordító Jean Luc Moreau és a finnugor nyelvész Jean Perrot) a magyar állam támogatásával Grenoble-ban, Lyonban és Strasbourgban lektorátus létesült. Köpeczi Béla, az MTA főtítkára kezdeményezésére a Paris III. egyetemen és Hamburgban a magyar állam támogatásával a nyolcvanas évek közepén „hungarológiai központok” létesültek, melyekre a magyar állam vendégtanárokat és lektorokat küldött, a hazai tudományos könyvtárak támogatásával tanszéki könyvtárat létesített, és tudományos folyóiratok kiadásáról gondoskodott. Az olaszországi egyetemközi hungarológiai központ (CISUI) ezzel szemben teljesen autonóm módon létesült (magyar részvétel és támogatás nélkül) 1985-ben a római La Sapienza egyetem kezdeményezésére tizenegy olasz egyetem szerződésével.⁷

4 Olaszországban a kulturális egyezmény alá tartozó padovai és római egyetemen majd húsz évig szünetelt a magyar oktatás, de a hazatérést megtagadó lektorok egy sor egyetemen létesítettek új magyar tanszékeket, Bolognában Várady Imre, Firenzében Pálinskás László, Milánóban és Paviában Ruzicska Pál, Nápolyban Tóth László.

5 Az irodalomtörténet terén: Gianpiero Cavaglia, Csillaghy András, Marinella D’Alessandro, Amedeo Di Francesco, Cinzia Franchi, Armando Nuzzo, Roberto Ruspanti, Antonio Sciacovelli, Bruno Ventavoli; a történettudomány terén: Federico Argentieri, Stefano Bottoni, Andrea Carteny, Pasquale Fornaro, Francesco Guida, Simona Nicolosi, Alessandro Vagnini és mások.

6 Sárközy Péter: A magyar irodalom fogadtatása Olaszországban, in uő.: *Itália vonzásában*. Pb., 2014, Nap Kiadó, 263–317.

7 A „Centro Interuniversitario di Studi Ungheresi in Italia” a római La Sapienza Tudományegyetem támogatásával működött az egyetem magyar tanszéke mellett 20 éven keresztül Giovan Battista Pellegrini nyelvész, majd Antonello Biagini Kelet-Európa történész professzor irányítása alatt. A római központ két évente nemzetközi kongresszusokat rendezett, köztük 1996-ban a IV. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszust, és máig megjelenteti az idén XXXI. évfolyamába lépő olasz hungarológiai folyóiratot, a „Rivista di Studi Ungheresi”-t. 2007-től kezdve kibővült az olasz hungarológusok tevékenysége, és az új, Roma III. egyetemen létesült központtal működő intézmény érdeklődése a magyarságtudományon

A külföldi egyetemi magyaroktatás „fénykora”, megítélésem szerint, a Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság 1977-ben történt megalakításától körülbelül az ezredfordulóig tartott. Az 1981-ben Budapesten rendezett első, majd az ezt követő bécsi, szegedi, majd a római hungarológiai kongresszusokon öröm volt nézni a különféle nyugati egyetemeken hungarológus, illetve magyarságtudománnyal is foglalkozó professzorainak (Bo Wickmann, Lars-Gunnar Larsson, Umberto Albini, Giovan Battista Pelegrini, Jean Luc Moreau, Jean Perrot, Csáky Mórítz, Richard Prazák, Rákos Péter, Daniel Abondolo, Gianni Vattimo és sokan mások) impozáns felvonulását és termékeny találkozását a legnevesebb magyarországi és a magyar kisebbségi kollégáikkal (Bori Imre, Györffy György, Klaniczay Tibor, Kosáry Domokos, Petro Lizanec, Penavin Olga, Péntek János, Szakály Ferenc, Szegedy-Maszák Mihály, Szőrényi László, Voigt Vilmos és mellettük természetesen több száz magyar irodalomtörténész, nyelvész, történész, művészet- és zenetörténész, illetve néprajzos kutatóval).

Szilárd meggyőződése, hogy mindez elsősorban Klaniczay Tibor professzornak köszönhető, éppúgy, mint korábban az MTA Irodalomtudományi Intézetének 1956-ban történt létrehozása és a magyar irodalom- és kultúrtörténészek a hatvanas évektől a századfordulóig tartó nemzetközi kutatásokban való aktív bekapcsolása, a középkori, reneszánsz és barokk kori magyar kultúra európai és hazai elismertetése, a forráskiadványok, a *Régi Magyar Költők Tárának* és különböző nagy kritikai kiadásoknak a megjelentetése, a nemzetközi konferencia sorozatok szervezése, a Nemzetközi Összehasonlító Irodalomtörténeti Társaság nagy irodalomtörténeti sorozatának szerkesztése és kiadása.⁸ Ő volt a XX. század második felének „kultúrtörténész Klebelsbergje”, csak sokkal nehezebb politikai helyzetben. Kiváló diplomáciai érzékkel sikerült „megdolgoznia” a magasabb politikában „jártas”, régi Eötvös-kollégista társait (Köpeczi Béla, Sötér István), hogy szerezzék meg a rendszer hozzájárulását a magyar filológia „nyugati nyitásához”, melynek igen jelentős állomása volt 1977-ben a Nemzetközi Magyar Filológiai⁹ Társaság megalakítása, mely legalább a nyugati egyetemek

túl kiterjed az egész közép-kelet-európai régióra. Ezt tükrözi a központ új neve is (Centro Interuniversitario di Studi Ungheresi e dell'Europa Centro Orientale, CISUECO). Az új központ első igazgatója Francesco Guida történész volt, akit Roberto Ruspanti udinei magyar professzor követett.

8 Hasonlóképp volt igen nagy fontossága a hazai kutatások szempontjából az 1983-ban létrehozott *A kulturális és történelmi emlékeink feltárása és kiadása* elnevezésű kutatási főirány megszervezésének és a kutatások eredményei kiadásának (Anjou-kori Okmánytár, Magyar Országgyűlési Emlékek, Archivium Rakocianum, Régi Magyar Költők Tára XVII. századi kötetei, a magyar iskolai színjátszás forrásai stb.). Ld.: „Megőrzendő múlt”, *A kulturális és történelmi emlékeink feltárása és kiadás c. kutatási program tevékenysége és a forráskiadványok jegyzéke, 1983–1990*. Szerk. Kőszeghy Péter, Petneki Áron, Schulcz Katalin. Budapest, 1990.

9 Az akkori kultúrpolitika vezetői nem engedték sem a „hungarológia”, sem a „magyarságtudomány” elnevezés használatát...

magyar tanszékein ellensúlyozni tudta az Aczél György-féle kultúrpolitika érvényesülését. Ez jól megmutatkozott a nyolcvanas évek végétől kezdve a külföldi kiadók magyar irodalom iránt megváltozott érdeklődésében és a modern magyar irodalom műveinek külföldi kiadásában is.

III.

Miközben 1991-ben Szegeden II. János Pál pápa magyarországi látogatásával egy időben, a harmadik nemzetközi kongresszus résztvevői nagy lelkesedéssel fogadták el a római egyetem ajánlatát, hogy öt év múlva Rómában a „Magyar kultúra és a kereszténység” témakörében rendezzük meg a IV. hungarológiai kongresszust a Szent Atya védnöksége alatt, akkor már az is érezhető volt, hogy az európai gazdaság egyre nehezebb körülményei között folyamatosan biztosított magyar támogatás nélkül a magyar nyelv és irodalom oktatása a legtöbb külföldi egyetemen nem lesz sokáig fenntartható. Előre látható volt, hogy az idősebb professzorok nyugdíjba vonulása után problémát fog jelenteni az utódlás kérdése.¹⁰ Csak akkor lehetett volna, illetve lehetne fenntartani (esetleg újraindítani) a külföldi magyar tanszékeket, ha az új oktatók fizetéséhez a magyar állam is hozzájárult volna (legalább fele arányban), erre azonban egyre kevesebb hajlandóság mutatkozott.¹¹

Sajnos, a kultúra embereinek nem sikerül elérniük, hogy a rendszerváltás után a különböző politikai pártok által létesített kormányok kidolgozzanak, megvalósítsanak és folyamatosan fenntartsanak egy olyan (napi politika felett álló) nemzeti kulturális programot, mely nem egyes kormányzati periódusokra, hanem hosszú távon tudná biztosítani a magyarságtudományi kutatások külföldi jelenlétét és az egyetemi magyar történelem és irodalom oktatását a legfontosabb nagy külföldi egyetemeken. Úgy, ahogy ezt az általam közelebbről ismert francia, olasz, spanyol kulturális külpolitika teszi a magyarországi egyetemi (és részben középiskolai) francia, hispanisztikai és italianisztikai oktatás és nemzetközi kutatás támogatásával, „csere-lektorok”¹² küldésével, könyvtárak

10 Tudomásom szerint egyedül a University College of London hirdette meg és töltötte be pályázat útján a George F. Cushing nyugdíjaztatását követően megüresedett magyar professzori állást a neves amerikai finnugrista, Daniel Abbondolo kinevezésével (aki azóta finnugor nyelvész létezik magyar irodalmat tanít), illetve Padovában is pályázat útján nyert docensi kinevezést a római egyetem magyar szakán végzett Cinzia Franchi, az MTA kandidátusa.

11 Ez történt a torontói magyar tanszék esetében, amikor Bisztray György nyugdíjaztatása után az egyetem addig tartotta fenn a magyar oktatást, amíg a magyar állam az általa küldött vendégtanár fizetésének felét állta, de kétévi nem fizetés után nem hívott meg több vendég-tanárt.

12 Olaszország esetében például elég furcsa „csere”-lektorokról beszélni, hiszen már harminc éve semmiféle cseréről nincs szó. Ugyanis már 40 éve az olasz állam állja egyaránt a magyarországi olasz lektorok és az olaszországi egyetemek által alkalmazott magyar tanárok és lektorok fizetését.

támogatásával, konferenciák rendezésével, kiadványok megjelentetésével – a hatvanas évektől kezdve folyamatosan – bármilyen színezetű is legyen az ottani, illetve a magyarországi kormányzat.

Ebben a kilencvenes években egyre erősebben érezhető visszaesésben nagy része volt annak, hogy 1992-ben Klaniczay Tibor professzor korai halálával a Nemzetközi Hungarológia elvesztette legfontosabb alakját és zseniális szervezőjét. Ettől kezdve a Nemzetközi Társaság nem volt képes a magyar kultúrpolitika befolyásolására, nem volt olyan nemzetközi hírnevű magyar tudós, aki ezt a munkát vállalta volna, és akinek véleményét a külföldi országok tudományos körői éppúgy meghallgatták és elfogadták volna, mint a Társaság 1977–1991 közötti főtítkáráét.

Azt kellene eldönteniük a külföldi magyar oktatás ügyével foglalkozóknak (a kulturális és a külügyi tárca, Magyar Tudományos Akadémia stb.), hogy mi a fontosabb a magyar külföldi kultúrpolitika számára, a nyelvoktatás célját szolgáló magyar lektorátusok (és az őket „irányító” hazai intézmény...) fenntartása Magyarországról kiküldött és fizetett lektorokkal több tucat külföldi oktatóhelyen (mondjuk, Mongóliában), vagy a komoly tudományos színvonalú magyar irodalmi és művelődéstörténeti tanszékek fennmaradása, illetve újraindítása a nagy hagyományú és a hazai tudományos és kulturális közvéleményre nagy hatással levő nyugat-európai egyetemeken (Bécsben, Berlinben, Göttingában, Párizsban, Rómában, Helsinkiben, de hozzátehetjük: Amszterdamban, Groningenben, Madridban, Milánóban, Stockholmban stb.). A válasz (szerintem) egyértelmű. A régi „aczélos” kultúrpolitika a minél szélesebb lektorhálózat fenntartásában volt érdekelt (mely természetesen minél szélesebb lehetőségeket teremtett a „felügyeleti szerveknek” ezen vendégoktatói helyek végiglátogatására Bombaytól Nebraskáig). Sajnos ez, a hatvanas években kiépült vendégoktatói hálózat és az azt ellenőrző-irányító apparátus a rendszerváltás után új emberekkel, de szinte ugyanabban a struktúrában máig fennmaradt. Jelenleg, már csak néhány külföldi egyetem esetében beszélhetünk magyar „tanszék” (legalább hároméves BA képzést nyújtó oktatás és a jobb esetekben az MA diploma megszerzése lehetőségének) meglétéről (London, Firenze, Padova, Zágráb, Krakkó, Varsó).

Ha egy külföldi finnugor (vagy szláv!) nyelvi intézetben megengedik, hogy legyen ott egy magyar lektor vagy egy maximum egy évre meghívott magyar vendégtanár, sajnos, nem jelenti azt, hogy azon az egyetemen létezne magyar tanszék.¹³ Kivéve a bécsi és a helsinki egyetem esetét, ahol a magyar tanszék

13 A finnugor intézetekben folyó magyaroktatás olyan, mintha az angol nyelv és irodalom tanszék a germanisztikai nyelvészeti intézet keretében létezne, vagy ha a szanszkrit irodalom remekének, a *Mahábháratának* az oktatását a szláv intézetbe sorolnák a *Pan Tadeusz*-szal együtt. Ez a besorolás most bosszulja meg magát, hiszen a magyar irodalom professzorok nyugdíjazását követően, az egyetemek számára a legegyszerűbb megoldást a magyar tantárgy nyelvi lektorátussá való lefokozása jelentheti a finnugor nyelvészetben belül. Ez történt Göttingában

hagyományosan a finnugor intézet részét képezi. (Bár, ha belegondolunk, akkor egyenesen abszurd, hogy a magyar kultúrtörténet számára elsőrendű fontosságú Bécsi Egyetemen a magyar szakos képzés már fél évszázada a „Finnugor Intézet keretében” folyik. Ugyanez Helsinki esetében esetleg megérthető.) Igaz, a kilencvenes évek közepéig Bécsben ezt ellensúlyozta, hogy a finnugrista magyar tanszékvezető mellett neves magyar irodalomtörténészek (mint Tamás Attila, Bitskey István, Görömbei András és mások) kaptak három évre szóló egyetemi tanári meghívást. Ma már csak két szemeszterre hívnak meg olykor egy-egy magyarországi vendégtanárt. Igaz, ennek ellenére a bécsi finnugor intézet magyar „tanszékének” honlapján az is olvasható, hogy nemcsak MA képzés, hanem még doktori iskola is létezik.

IV.

Mit lehet tenni, ha nem akarunk lemondani a külföldi egyetemeken a magyar irodalom, nyelv és történelem oktatásáról, arról, hogy a magyar kulturális jelenlét szempontjából legfontosabbnak számító külföldi egyetemeken magyar szakos hallgatók részére biztosítva legyen magyar nyelvből és irodalomból legalább a hároméves BA alapképzés (és ha van elég jelentkező, akkor azt követő kétéves MA szakképzés lehetősége), hogy a magyar szakos hallgatók is „rendes” egyetemi diplomát szerezhessenek?¹⁴ Meggyőződésem, hogy ehhez arra van szükség, hogy a magyar diplomácia és a kulturális tárca a nagykövetségek útján folyamatosan „nyomást” gyakoroljanak a fogadó ország diplomáciájára, az ot-tani kulturális tárcára, az illető ország értelmiségi közvéleményre és az egyes egyetemek vezetésére, mert ennek eredményeképpen talán a magyar „szak” is kegyelmet kaphat, mint ahogyan ez a római egyetemen történt a cseh, román, szerb, horvát, szlovén, a skandináv nyelvek és az újjörög tanszék esetében, ahol az érdekelt országok diplomáciája segítségével (nagyköveti, államfői látogatások az egyetemen, a tanszéki könyvtárak fejlesztése, pénzügyi hozzájárulás felajánlása a tanárok fizetéséhez stb.) sikerült ezeket a tantárgyakat (a tanári állásokat) megmenteni, illetve újraindítani.¹⁵

és Helsinki kivételével az összes finnországi egyetemen is. A hollandiai Groningenben viszont mind a finnugrisztika, mind a magyar nyelv és irodalom tanítását megszüntették három évvel ezelőtt.

- 14 A külföldi magyar szakosok doktori képzését viszont a hazai egyetemek doktori iskoláin lehet csak megoldani. Ebben az esetben az illetékes magyar minisztériumnak fedeznie kellene a külföldi diákok beiratkozási költségeit és ösztöndíját.
- 15 A római La Sapienza egyetem magyar tanszékét magyar állami támogatás hiányában 2015 végén, az olasz „lendület program” keretében sikerült „megmenteni.” Sajnos csak rövid ideig, mert a Magyarországon tanító, kiváló olasz hungarológus két év után felmondta az egy tanárból álló tanszék „vezetésére” szóló, nem könnyű megbízatását, és visszatért az őt olasz professzornak kinevező magyarországi, több fős olasz tanszékére. Jelenleg a római egyete-

A külföldi egyetemi magyar tanszékek fenntartására az is megoldás lehetne, ha azokban az egyetemi városokban, ahol olyan magyar intézet működik, amelyet azért hoztak létre, hogy ott ösztöndíjas kutatók és művészek éljenek és dolgozzanak (Bécsben, Berlinben, Párizsban, Rómában), ezek hivatalosan is részt vennének a magyar szakos külföldi diákok képzésében (mint ahogy ez történt egészen 1948 végéig, és részben, 1965 és 1985 között is). Gondoskodni kellene arról, hogy ezek a tudományos hagyományokkal rendelkező magyar intézetek, ne valamiféle külföldi „kultúrházként”, hanem igazi akadémiai intézményként működjenek. Mindez fantazmagóriának tűnhet akkor, amikor a külföldi intézetek közvetlen irányítását nemrég vette át a Külgazdasági és Külügyminisztérium.¹⁶ De ha azt akarjuk, hogy a magyar tudományos és művészeti élet szervesen bekapcsolódjék az illető ország kulturális életébe, és hogy a külföldi egyetemeken megmaradjon a fiatal értelmiségiek hungarológiai képzése, hogy a nyugati értelmiségi fiatalok ne csak (a jelenleg Magyarország-ellenes) propaganda újságcikkekből értesüljenek a magyar történelem és kultúra értékeiről és mai helyzetéről – akkor a felelős politikusoknak és a magyar tudományos élet vezetőinek ezért tenni is kellene valamit. Valahogy úgy, mint a múlt század húszas éveiben, amikor egy elvesztett világháború és a trianoni békeszerződés utáni megcsonkított és kifosztott országban a Magyarország-ellenes sovinizmussal szemben a klebelsbergi kultúrpolitika fenn tudta tartani a hazai és a külföldi felsőoktatás magas színvonalát, és létrehozta és működtette a tudományos kutatómunka külföldi intézményeit.¹⁷ Igaz, akkor ezekben a tudományos intézetekben (akadémiákon) akkor még nem „hivatalok” „működtek”, és nem hivatalnokok és a követségi dolgozó laktak, hanem csak az igazgató és a több hónapos (néha több éves) ösztöndíjakat kapó kutatók (irodalmárok, klasszika filológusok, jogászok, művészettörténészek, történészek) és művészek (festők, szobrászok, írók, énekesek és zenészek), akik kint tartózkodásuk alatt

men, Nápolyhoz és Udinéhez hasonlóan, megbízott szerződéses tanára tartja a magyar szakos hallgatók óráit.

16 Ez egyébként sem új dolog, hiszen az intézetek igazgatói mindvégig ellátták a követségi kulturális attaséi tisztséget, csak az intézetek gazdasági és személyzeti kérdéseit vette át a Kulturális Kapcsolatok Intézete, majd a Művelődési Minisztérium Nemzetközi Kapcsolatok Osztálya (azaz a belügyminisztérium). A rendszerváltás után, addig, ameddig a korábbi „Lectori Központból” 2002-ben alakult Balassi Intézet át nem vette az „irányítást,” nagyjából önállóan döntöttek az ott folyó tudományos és művészi tevékenységükről. Azóta mindenről Pesten döntenek a Külkereskedelmi és Külügyminisztérium alá vont Balassi Intézetben, illetve a minisztérium külföldi magyar intézetekért és nemzetközi oktatási kapcsolatokért felelős államtitkárságán.

17 Ujváry Gábor: *Tudományszervezés – történelemkutatás – forráskritika. Klebelsberg Kuno és a Bécsi Történeti Intézet*. Győr-Moson-Sopron megye győri levéltárának kiadása, 1996; *Száz év a magyar–olasz kapcsolatok szolgálatában. Magyar tudományos, kulturális és egyházi intézetek Rómában, 1895–1995*. Szerk. Csorba László. Budapest, 1998, HG&Társ Kiadó Kft.; Sárközy Péter: *Kései sirató a Római Magyar Akadémiért. Hitel*, 1991. szept. 19., 60–63; uő.: „Harc a Római Magyar Akadémiáért” in uő.: *Andata e ritorno. Római jegyzetek, 1990–2015*. Budapest, 2015, Nap Kiadó, 93–143.

szervesen bekapcsolódhattak a fogadó ország tudományos és művészeti életébe, miközben az intézet egyetemi tanár igazgatója tartotta az egyetemen a magyar irodalomtörténeti előadásokat. Ennek sokkal több értelme lenne, mint különböző „vándorkiállítások”, „muzsikás” és „táncos” együttesek európai körbeutaztatásának és itthonról kijelölt előadók konferenciáinak (amelyeket általában fogadó ország kutatóinak teljes érdektelensége mellett, sőt sokszor meghívásuk nélkül tartanak). Az intézetek igazgatóinak ismét rendes egyetemi tanároknak, illetve nemzetközileg elismert művészeknek kellene lenniük, akikre és az ott lakó ösztöndíjas kutatókra lehetne bízni a tudományos előadások tartását, a konferenciák megszervezését, a művészekre a kiállításokat és Zeneakadémiára járó énekesekre és zenészekre a koncerteket. (Igaz, akkor nem lenne szükség az intézetekben annyi kiküldött alkalmazottra (családostul), itthon a kulturális külképviseleteket felügyelő és működtető külön intézetre (és munkatársaira) sem. De ez nem abszurd fantazmagória, hiszen így működött és működik ma is Rómában a legtöbb külföldi tudományos intézet és művészház már száz éve. (A római Francia Művészeti Akadémiát a Villa Medici palotában 1666-ban alapították, és 350 éve még senkinek sem jutott eszébe Franciaországban, hogy „gazdaságosabb” lenne, ha abban a Pinción épült gyönyörű reneszánsz villában lalnának a francia nagykövetség alkalmazottai és vendégeik az ösztöndíjas művészek helyett. Ráadásul a francia nagykövetség épületében, a Palazzo Farnese két felső emeletén van elhelyezve a tudományos kutatóknak szállást adó, Piazza Navonán levő *École française* félmillió kötetes történeti és archeológiai szakkönyvtára, melyben a magyar kutatók is kedvükre dolgozhatnak tudományos munkáikon – mert az ötvenes években felszámolták a magyar szakkönyvtárat...)

V.

Végül, a „személyes érintettség” okán még néhány szó az olaszországi hungarológia mai helyzetéről.

A hetvenes évek végén Olaszországban a következő egyetemeken létezett magyar tanszék: Bologna, Firenze, Milánó, Nápoly, Padova, Pavia, Róma, Torinó, Velence). Ezek közül a kilencvenes évek elejére nyugdíjazás és elhalálozás miatt megszűnt a milánói, paviai, torinói magyar tanszék, illetve a velencei magyar oktatás is, mert Andrea Csillaghy az udinei egyetem megalapítását követően az ott létesült új magyar tanszék tanára lett. A római La Sapienza egyetemen 2015 őszén, a nápolyi Keleti Egyetemen 2016-ban nyugdíjazták a magyar tanszék vezetőjét, a bolognai és az udinei egyetemen 2017, majd 2018 végén kell nyugdíjba menniük a tanszékvezető kollégáknak. A tanár és bérkeret nélkül maradt tanszékeken¹⁸ a már beiratkozott diákok óráit egy-két évig még

18 Mivel az olasz oktatási minisztérium fejlesztési zárlatot rendelt el a közszolgálati szférában, a nyugdíjba vonuló (ill. elhalálozott) tanárok esetében csak kivételes esetben (minisztériumi

alkalmi szerződéssel meghívott külső tanárookra, kutatókra és lektorokra bíz-
zák, majd két-három éven belül a magyar nyelv és irodalom oktatása végképp
megszűnik, elhal. Ez van most folyamatban négy olasz egyetem (Bologna, Ná-
poly, Róma, Udine) magyar tanszéke esetében, ahol egy ideig a nyugdíjas ta-
nárok vagy más egyetemekről átjáró magyar szakos kollégák szívességi alapon
helyettes tanárként megtartják az órákat, és levizsgáztatják a már magyar
szakra beiratkozott hallgatókat. De mindaddig, amíg a magyar diplomácia
sikeres meggyőző fellépése hatására az illető egyetem bölcsészettudományi
kara nem kényszerül arra, hogy egy kinevezett állandó magyar szakos tanár
(ez lehet phd-és adjunktus [ricercatore], egyetemi docens [prof. associato], vagy
rendes [ordinario] egyetemi tanár) állásához bérkeretet biztosítsanak, az egy
tanárból álló magyar tanszékek sorsa meg van pecsételve. Nem azért, mert
nem volna vagy egy tucat olasz és külföldi tanár, akiket azonnal ki lehetne
nevezni, hanem mert megszűnt a tanár számára biztosítandó bérkeret. A tan-
székek egy idő után még a legjobb esetben is csak lektorátusként fognak mű-
ködni egy ideig – amíg az összes már beiratkozott magyar szakos hallgató be
nem fejezi tanulmányait.

Véleményem szerint a tanár nélkül maradt tanszékek közül a római magyar
tanszék talán még megmenthető, ha magyar állam kulturális diplomáciája
a máig érvényben levő magyar-olasz államközi szerződésre hivatkozva, a le-
hető legmagasabb szinten (külügyminisztérium, magyar-olasz vegyesbizottság,
állam- vagy kormányfői látogatás stb.) kéri az olasz féltől, hogy cserében az őt
– vagy több tanárral működő – magyarországi olasz tanszék fenntartásáért
továbbra is fedezze a padovai mellett¹⁹ a római magyar tanszék létezését, és az
egyetemi autonómia tiszteletben tartása mellett mindent tegyenek meg, hogy
ne szűnjék meg a kulturális egyezményben szereplő, első, 1929-ben alapított
római magyar tanszék.

Én 1971-óta vettem ki részemet a hungarológiai oktatásban és kutatásokban.
Akkor még frissen doktorált gimnáziumi tanárként a Debreceni Nyári Egyetem
olasz ösztöndíjasainak tartottam órákat. 1973-tól az MTA és a velencei CINI
alapítvány tudományos konferenciáinak voltam a szervező titkára, majd 1979-ben
már egyetemi docensként, hála atyai barátom, a feledhetetlen emlékü Klaniczay
Tibor bizalmának, a római La Sapienza tudományegyetem magyar tanszékének
lettem a vendégtanára. 1980-ban megszereztem az olasz egyetemi habilitációt,
és ezt követően rendes egyetemi tanárként dolgoztam 36 éven át Rómában.
Sajnos, az a tervem, hogy az egyik legjobb volt olasz tanítványom folytassa
munkámat, nem sikerült és jelenleg a római magyar tanszék is tanár (és bérke-

támogatással) lehet megoldani a jelenlegi professzorok állásához szükséges bérkeret meg-
tartását vagy visszaadását. A bérkeret megszűnése pedig az egyszemélyes tanszékek eseté-
ben a tanárok által tanított szaktárgy oktatásának megszűnésével jár.

19 A padovai magyar tanszékén két oktató is működik, Cinzia Franchi egyetemi docens és
Rózsavölgyi Edit (PhD) lektor.

ret) nélkül áll ugyanúgy, mint a legtöbb nyugat-európai egyetemen. Ahogy Kölcsey írta, „vár állott, most kőhalom...”

De úgy gondolom – Kölcsey és a szellemalak intését egy kicsit módosítva: talán mégis érdemes volna a külföldi magyar tanszékek esetében a múlttal komolyan összevetni a jelent, hogy legyen a magyar kultúrának Európában messze jövődjője, és akkor, talán, a haza is „fényre derül”.

Szervátiusz Tibor: Ady (tölgyfa, 42x30x15 cm, 1975)

Az élet más-más ízei: Bánffy Miklós két drámája

Marosi Ildikó alapvető kutatásai, a színháztörténészek föltáró munkája, Major Zoltán gondosan jegyzetelt szövegkiadásai, Ablonczy László levéltári felfedezései, Oplatka András értő elemzése – és sok más résztanulmány – után is helytálló Takács Péter megállapítása, aki teljességre törekedve vázolta föl Bánffy Miklós életét és tekintette át irodalmi munkásságát: „Rejtélyes egyéniség volt”.¹ Azáltal, hogy (élete legutolsó szakaszáig) nem volt ráutalva írott művei „eladhatóságára”, anyagi függetlensége teljessé tette szellemi és művészi szabadságát. Fiatalon érdekelte a *Huszedik Század*, de írt a *Magyar Figyelő*be is. A tízes évektől elkötelezett híve lett Tisza Istvánnak, de nem találta helyét abban az eszement politikai légkörben, melyben a törvényszék fölmentette azt a képviselőt, aki háromszor rálőtt a Ház elnökére. Közeli rokonának, gyermek- és fiatalkori barátjának, Károlyi Mihálynak délibábok után kapkodó hatalmi álmai megriasztották és cselekvésre késztették. Még inkább a belső rend fölbomlása, a fenyegető külső erőkkal szembeni tehetetlenség, az ország kiszolgáltatottsága. Érezte, ki kell lépnie a rejtelmesen kavargó fölfordulásból ahhoz, hogy valamit tehesen. Kalandos úton Hollandiába ment, ahol azt kereste, hogyan kelthetne nemzetközi figyelmet bajba jutott hazája iránt. A forradalom és a proletárdiktatúra bukása után magától értetődően vállalt politikai szerepet a másik oldalon: 1921-ben külügyminiszter lett.

Már Hollandiában ismerősökre talált, hozzájuk fordult, illetve rajtuk keresztül további befolyásos (befolyásosnak remélt) személyekhez. Ne feledjük, negyvenöt éves. Böven volt ideje kapcsolatokat kialakítani és világot járni, de erről

TAXNER-TÓTH ERNŐ (1935) irodalomtörténész, akadémiai doktor. Kölcsény, Vörösmarty, Eötvös József életművének kutatója.

1 Marosi Ildikó: *Kis/Bán/fy/könyv: bonchidai Prospero*. Csíkszereda, 1997, Pallas-Akadémia; uő.: *Bánffy Miklós estéje*. Kolozsvár, 2002, Polis; Gróf Bánffy Miklós: *Egy erdélyi gróf emlékiratai*. Major Zoltán utószavával. Budapest, 20013, Helikon; Ablonczy László: *Bánffy Miklós búcsúja*. In uő.: Bartók kertjében. Budapest, 2003, Püski, 86–116; Oplatka András: Gondolatok a „Megszámláltattál...” fordítása közben. *Magyar Szemle*, Új folyam, XX, 11–12. szám. (Online is.); Takács Péter: *Bánffy Miklós világa*. Budapest, 2006, Lucidus.

nagyon keveset tudunk. Takács Péter részletesen taglalja az „alsó” néprétegek felé szigorúan zárt európai arisztokrácia nyitottságát saját körein belül: „egymás fogadására hívás nélkül is nyitva állt ajtajuk”. Ezért „politikai meggyőződésüktől, vallási hovatartozásuktól, nemzeti elkötelezettségüktől függetlenül legkönnyebben ők teremtettek egymással kapcsolatot, amit az élet minden síkján tudtak kamatoztatni. Ez a fiatal korban megszerzett kapcsolati tőke biztonságot kölcsönzött, jártasságot adott, és sikerhez segített a vele rendelkezőket.”² Bánffy ennek segítségével jutott be a diplomaták és kormánytisztviselők zárt körébe, amihez kellett a Monarchia időszakából származó ismeretségei. Emlékezéseiből tudjuk, hogy családjá révén már diákkorában sok időt töltött Velencében. Ezen kívül azonban személyes tapasztalatok alapján ismerte Itália, Svájc, Hollandia, Belgium, Skandinávia és persze Németország (egy ideig Berlinben élt) számos vidékét is. Minden fennmaradt forrás kiemeli, hogy tökéletesen beszélt és írt franciául. Jól ismerte Párizst, a francia történelmet. Mindezt aligha csak egy középszerű francia nevelőnő közvetítette hozzá. Talán a Károlyi grófok révén, Mihály társaságában vendégeskedhetett francia főúri körben? (Csak ezt nem írta meg?) Nem találtam rá adatot. Az életrajz többi fontos eseménye nagyjából tisztázottak: az isztambuli magyar kulturális központ létesítésében játszott szerepe, a Kelet iránti érdeklődése, sikeres külügyminisztersége, IV. Károly visszatérése elleni tiltakozása, 1926-os Erdélybe költözése, a román-magyar kapcsolatokban vállalt diplomáciai szerepe és így tovább.

Legtöbben regénytrilógiáját – *Megszámláltattál, Híjával találtattál, Darabokra szaggattattál* – ismerik. „Bánffy nem irodalmi iparos, aki szövegein aprólékos műgonddal dolgozik” – írja az említett regényt németre fordító Oplatka András, – „ő írás közben is nagyúr”.³ A *Szigeti veszedelem* íróját „csak” Zrínyiként emlegetjük, de Bánffy Miklós maga írta neve elé, hogy gróf. Igaz, ahogy első írásai után *Nagyúr* című drámáját is Kisbán Miklós néven akarta színpadra engedni, de az igazgató (akivel a főszereplőnő személye miatt került kibékíthetetlen ellentétbe) szándéka ellenére valódi – és teljes – néven hirdette meg az előadást. Beöthy László⁴ azért mutatta be 1912. december 29-én (két nappal szilveszter előtt!) a darabot, mert az előadásra kötött szerződés 31-én lejárt volna. Indulatok gerjesztése végett dobta be a köztudatban, hogy egy gróf (mellesleg a Nemzeti Színház és az Opera intendánsa – miniszteri biztos) művét játszatja. Ezt követően nem is tudták a kritikusok megkerülni a kérdést, hogy a főúri származás előny-e vagy hátrány? Hogy a polgári bírálónak, nézőnek, olvasónak hasra kell-e esnie a cím előtt, vagy pusztán ezért a művet is el kell utasítania? Lehet-e egy gazdag gróf egyúttal jó író is? Az osztályharc szelleme – akarva-akaratlan – méricskért a fejekben. Később az *Erdélyi történet* címlapján már maga nevezte a szerzőt gróf Bánffy Miklósnak, hogy a román hatalmi politikával szemben

2 Takács, i. m. 24–25.

3 Oplatka, i. m.

4 Nem azonos a család másik ágához tartozó akkori kereskedelmi miniszterrel.

kiemelje a rangjába foglalt jogfolytonosságot. Előtte, amikor a tanácsköztársaság idején Hágában pénzkeresetre kényszerült, a helyi polgárság gondolkodását fölmerve, habozás nélkül lemondott a grófi cím használatáról. (Hogy tovább bonyolítsam, időskori leveleiben nyíltan vállalta nagy és beteljesületlen szerelmét, akit következetesen Karola bárónőnek nevezett, noha a cím csak rég elhagyott férje után illette meg az asszonyt.) Jellemző Bánffyra, ahogy azzal is számot vetett: írni csak magyarul, németül és franciául tud, ez tehát Hollandiában nem használható képesség. Ezen kívül még a lovak gondozásában, a biliárdozásban és a festészetben mondta magát járatosnak, s e megélhetési lehetőségek közül az utóbbit választotta. (Azt mondják, épületeket is tervezett, zeneszerző és zongorista, valamint kiváló sakkjátékos volt.) A jogi egyetemet apja kedvéért végezte el, valójában festőnek készült: rajztudását gyakran fölhasználta – egyebek között jelmez- és díszlettervezőként, valamint illusztrátorként. Írásait az éles képekbe foglalt megfigyelések uralják.

Észrevehetjük, hogy minden emberre, emberi kapcsolatra fölülről és kívülről tekintett, még Abády Bálint esetében is, akit alteregójának tartanak. Nála minden elmondott esemény, leírt jellem több vagy kevesebb ellentmondást és titokzatosságot foglal magában. Műveiben soha nem teljesedik ki a teljes odaadás, a feltétlen szerelem, az akadálytalan beteljesülés. A megfontolt politikus, az igényes író-művész mellett volt egy másik „énje”: a bohém, a nőhódító, aki harc-térre utazásakor azzal nyugtatta sógorát, hogy nincs házasságon kívül született gyereke, akárhányan hivatkoznak erre. Mivel életével kapcsolatban leginkább 1945 után írott emlékirataira vagyunk utalva, nehéz megmondani, mikor kezdődött az a folyamat, ami megértette vele a társadalomban bekövetkezett alapvető változások – számára elfogadhatatlan – fejleményeit.

Bánffy Miklós gróf 1873. december 30-án Kolozsvárott született, de Budapest egyik nem különösebben jelentős középiskolájában érettségizett – föltehetően magántanulóként. Egyetemre szülővárosában és Pesten járt, majd – a családi hagyomány szellemében – a közszolgálatot választotta, amit a hivatali ranglétra legalján kellett kezdeni. A diplomáciában töltött tanulóévek után úgy önállósította magát, hogy politikai pályára lépett: fiatalon képviselővé választották. A századelő viharos éveiben egyszerre kellett foglalkoznia választókerülete különböző ügyeivel és gondjaival, részt vett az országos politikában. Ez megkívánta, hogy többnyire a fővárosban (a Bánffy-palotában) éljen, ami lehetővé tette, hogy diákkorából hozott művészeti érdeklődésének megfelelően járjon hangversenyekre, kiállításokra, színházba, és tájékozódjék az irodalmi életben. 1912-ben kinevezték az állami színházak intendánsának. Tisztét arra használta, hogy átépíttesse az Operaház épületét, korszerűsítse műsorpolitikáját. (Életrajzai megemlítik érdemeit a Bartók-művek színpadra állításában.)

Grófnak született, világfiként élt, gondolkodott. Az előkelőség nélkülözhetetlen tényezőjének tartotta a nyelvek, kultúrák, művészetek, az irodalom és a történelem alapos ismeretét. (Magyar anyanyelvén kívül hat vagy hét nyelven tu-

dott.) Az ősi műveltségisményből egy vonatkozásban lépett ki: fiatalon gazdasági szakemberré képezte ki magát. Tőle tudjuk, korán megragadta a Kosuthot támogató, de konzervatív Károlyi Sándornak a szövetkezetek fontosságáról szóló tanítása, s évekig foglalkozott a magyar – elsősorban az erdélyi – mezőgazdaság századforduló körül időszerű kérdéseivel. A haza, a nemzet, a hagyományközösség iránti „főúri” – átlag fölötti felelősséggel vállalt – kötelességek teljesítése világnézetének, gondolkodásának alapvető meghatározója. Ugyanakkor fölényesen ironikus a hibák és erények számbavételekor is. Jellegzetes munkája a rapallói külügyminiszeri értekezlet részvevőiről rajzolt karikatúra-albuma. Vagy az a néhány sor, amit Ferenc József halálhíréről – évekkel később – papírra vetett abban a tudatban, hogy ezzel véget ért egy fényes, de mély válságot teremtő korszak, amelynek általánosan elismert vezetője nem tudta a végzetes bajokat megelőzni, a napi íróasztal melletti feladatait viszont az utolsó pillanatig szorgalmasan teljesítette. Mára ez a kép nem látszik eredetinek (sokan írtak hasonlóan), de a maga tömörségében, élességével mégis megragadó. Lenyűgöző, amit Károlyi Mihályról, 1918-ra politikai ellenfeléről vázol föl. A gazdasági szakértő, a politikus Bánffy gondosan számításba veszi a társadalom megosztottságát, a szegénység kérdéseit. A regényíró rokonszenvvel ír a népről, de soha nem azonosul vele. Mélyen lenézi műveletlenségét, korlátolt világlátását, könnyen befolyásolhatóságát, vad indulatait, és ebben láttatja az I. világháború végén bekövetkezett összeomlás legfőbb tényezőjét. Azzal együtt, hogy lesújtó a véleménye a válságos helyzetben gyávának és tehetetlennek bizonyuló tisztikarról, valamint a vezető rétegről is. Sugalmazása szerint ezekben mutatkozik meg a magyar elmaradottság, hiszen a polgárosult Hollandia azért is tudott kimaradni a háborúból, azért oldja meg a kívülről rá nehezedő bajokat, mert a királynőtől a (kisebbségi) katolikus polgárokig mindenki megteszi a dolgát. Döbbenet látja, hogy az a magas rangú császári tisztviselő, aki a birodalom külügyi szolgálatának főlszámolását kapja feladatul, föl sem fogja a baj nagyságát, ehelyett annak örül, hogy előléptették.

A színház Bánffyt diákkorától vonzotta, egész felnőtt életében kísértette a színpadi siker vágya. Mielőtt részletesebben foglalkoznék két legérdekesebb drámai művével, röviden nézzük első sikeres kísérletét, majd a későbbieket. A XX. század elejét annyira nem érezte a „boldog békeidők” korának, hogy *Naplegenda* (1906) című – elismeréssel fogadott – színművét a gáttalan erőszak uralja.⁵ Talán az osztályharc levegőben lógó szelleme, talán a magyar politikai élet harsány összeütközései miatt látta úgy, hogy az emberi viszonyokat már az őskorban is az alá- és fölé vetettség uralta. Nehéz eldönteni, mi a történet fő motívuma: az uralkodó férfi kegyéből kiesett, mindentől rettegő, a szolgák által mégis úrnőnek szólított korosodó asszony mellözöttsége; vagy a fiatal nő szexuális és érzelmi kielégülésvágya. Mindkettő sorsát könyörtelenül gyilkoló férfiak határozzák meg, akiket a birtoklás törvénye állít szembe. Győz a fiatal, s a gyengébbnek

5 A Nemzeti Színház – Kisbán Miklós név alatt – 1907. március 18-án mutatta be.

bizonyuló „öregnek” úgy kell meghalnia, ahogy élt: küzdelemben legyőzve. A történetbonyolítás hangulati hullámvásárlában az erőszak, a hatalomtudat uralja a szöveget, miközben a mindent mozgató szexuális vágy hajtja át a szereplőket. Ha így kell elképzelnünk a barlangokban élő – társadalom-előtti – embert, mit várhatott az író kortársaitól az I. világháborút megelőző évtizedben? Talán mégsem a szabadságharc dicsőségének emléke tette harciassá a háborúba induló magyar katonákat, hanem az életben maradáshoz szükséges szüntelen harcról szóló – egész Európában széles rétegeket meghódító – darwini gondolat? Ahogy az erősebb egyén uralma alá veti a gyöngébbet, az erősebb nép is föléje kerekedik a legyőzhetőnek. És a vezető rétegek mindenkivel elhitették, hogy az előre nem látott mértékű „végső harcban” csak ők lehetnek a győztesek. Ez az *Ímígyen szöla Zarathustra* korszaka. Nietzsche nagy hatással állította szembe a „csordával, a tömegemberrel” az erős akarató Übermenschet, aki bátor, derék, hatalmas és kíméletlen a szolgának születettekkel, a gyengékkel, gyávákkal, behódolókkal szemben. Bánffy ezt a tanítást formálta drámai jelenetté.

Az I. világháború végének feszültségeiből a magánéleti bonyodalmak „boldog békéjébe” vitte nézőit a Nemzeti Színházban (Hevesi Sándor rangot adó rendezésében) bemutatott színműve. Az *erősebb* (1918) szerelmi vallomás későbbi feleségének, Váradi Arankának. Igaz, szereplője zsenge fiatalasszony, akinél a színésznő ekkor már jóval érettebb volt, és korban „illett” egy negyvenes években járó férfihoz. De szebben hangzik, hogy a szerelem a nagy különbség ellenére valósul meg. A valóságnál sokkal könnyörtelenebb módon: a darabban mindketten bűnösnek tartják magukat az asszony férjének a haláláért, ezért a férfi el is hagyja megözyegyült szerelmét.⁶ A remek életmód-képsort megjelenítő, lélektani bonyodalomra épülő darabban a beteg férj szándékosan tette végzetessé tődbaját: fölöslegességének tudatában szegte meg a gondos orvosi előírásokat. A bemutató idején legfőljebb sejteni lehetett, az utókor azonban tudhatja, hogy az idősebb férfi nem véglegesen utazott el a fiatalasszonytól, ahogy a színpadon mondja, hamarosan lányuk született, majd házassággal is megpecsételték kapcsolatukat.

Maskara című kabarédarabja (*Bolondság három felvonásban, elő- és utójátékkal* – 1926) az előkelő társaság könnyű kézzel fölvázolt kigúnyolása. Szereplői a kor kabaréinak szellemében viselkedő, beszélő jellegzetes figurák és a politikai özszeesküvésektől rettegő rendőrség. Valószínűleg Bánffytól sem állt távol a női egyenjogúságot hirdető, de férfiközpontú szabad szerelem gondolata, amit jóval többen hirdettek, mint azt általában föltételezzük. Mintha korábbi önmagát

6 Bánffy élete legvégén – miután el kellett menekülnie Kolozsvárról – Váradi Aranka gondos áldozatkészsége igyekezett elviselhetővé tenni utolsó napjait. – Az asszony első férje derék orvos volt, aki nemcsak túlélte őt, de válásuk után – főleg Budapest ostroma alatt és után – komoly segítséget nyújtott volt feleségének és Bánffy lányának. Lásd Marosi Ildikó: *Bánffy Miklós estéje*, i. m. In Váradi Aranka naplójának kiadásra engedélyezett részlete (1942-től).

tenné nevetségessé annak az élménynek a hatása alatt, hogy (házasságon kívül) lánya született, és ezzel apai felelősség szakadt rá. Míg a vezérségre vágyó szereplő arról szónokol, hogy az „erkölcs a nemzetek erejének alapja”, a modern gondolkodásával kérkedő gróf azt fejtegeti: „amit a bambák erkölcsnek hívnak, az a barbár társadalomnak önfenntartási szabályzata”. Ezért le kell rombolni „az ósdi ostobaságokat”, például azt, hogy „a nők minél többet összeszüljenek”. Ő abban egyezett meg a feleségével, hogy mindketten egyenlő szabadon élők ki vágyaikat. Végül minden szereplő önellentmondásba kerül, és nevetségessé válik. Túlságosan is ahhoz, hogy az elhangzottakból bármit komolyan vehessünk. Ettől pedig az első részek szellemessége is erőltetettnek hat.

Bánffy 1945 után – kilátástalan megélhetési kísérletként – írott három színműve kimerítő, elsietett alkotás. Az idős író már nem tudta megtanulni, hogyan kell pénzért dolgozni. A Kolozsvárott 1946-ban bemutatott *Az ostoba Li* című „mesejáték” szövegében az egyik szereplő szájába adva föl villan a közéleti szerepeket vállaló, majd azokból visszakozó Bánffy önvallomása: „aki mindent lát, aki minden álláspontot méltányolni tud, aki mindent megért és mindenkit megért, az nem való politikai szerepre, mert (abban) csakis a maga igazát” szabadna látnia. Hosszan foglalkozik a szerelmi hűség és a kielégítlenségből következő hűtlenkedés kérdésével mondván: „Minden nő azt a férfit szereti, akinek nem kell.” Ez a szkeptikus megjegyzés is olvasható élettapasztalatként. Főleg ha hozzá tesszük: „A férfi is mindég arra a nőre vágyik legjobban, aki nem hagyja magát birtokba venni.” „Jelzői találóak, mert nem súlyos, hanem mesejátékosan könnyed” Bánffy gunyoros-szatirikus, az ostobaságot és az ostobaság gögjét nevetségessé tevő darabja, fejtegeti a színikritikus Ablonczy. Tőle tudjuk, hogy 1946-os kolozsvári bemutatójának végén a közönség – tetszése és rokonszenve kifejezéseként – többször színpadra hívta a szerzőt.⁷ Bánffy következő műve, *A béke anyyala* a háború utáni kolozsvári élet nyomorúságáról szól középpontjában hatalmaskodó férfival és egy birtokát veszített úrilánnyal, aki kénytelen szakmát tanulni. A minta az író lányának barátnője, mint új felfedezés. Pedig a harmincas évek földbirtokos családjai (sőt az arisztokraták közül is néhányan) már gondosan tanították leánygyermeküket: sok közülük egyetemet végzett. Bajba főleg azok jutottak, akik negyvenöt után kerültek felnőtt sorba és (más osztályidegenekkel együtt) kegyetlenül bűnhődtek származásukért. Utolsó (befejezett) drámai kísérlete, az *Íme, az ember* című (1948) – háború végi környezetben menekülő, túlélők és szociális feszültségek közé helyezett – biblia-parafrazis csak 2010-ben jelent.⁸ Megrendítő mű, mert Bánffy modern passiójában Júdást helyezi középpontba korunk embereként.

7 Ablonczy László: i. m. 102–104.

8 *A Drámák* a Bánffy Miklós művei IV. köteteként (sorozatszerkesztő: Dávid Gyula) a Balassi Kiadó gondozásában 2010-ben jelent meg (bántóan sok sajtóhibával).

II.

Az erőszak, amit a *Naplegenda* középpontjában láttunk, legjobb drámájában is megismétlődik: a *Nagyúr* (1912) előjátéka a bitófa árnyékában, a félelem, a kiszolgáltatottság légkörében játszódik. Meghatározó elem, hogy Attila – a „rettenetes Nagyúr” – az egész világot félelemben tartó hatalmas árnyékában csak a bálványok védelmében bízhatnak a szegény, szolgasorukba beletörődött pásztorok. A fiát mindenütt hiába kereső anya abban sem. A gonoszok megfékezésére szolgáló törvény egyetlen büntetést ismer: a halálos ítéletet. Ennek szükségességében egyetért a bizánci követ a pogányokkal: át is adja nekik az ellenük lázadókat. Büntetésük véglegességén semmit nem változtat, hogy előtte megkeresztelik őket. A bonyodalom azzal kezdődik, hogy a bizánci császár követei váltságdíjként sok pénzt hoztak magukkal, s ez ugyanolyan szimbolikus jelentőségű, mint az, hogy a kincset a sok akasztófa egyikénél ássák el. Mire mindent megtudjuk, Mikolt gót hercegnő már a keleti hódítók fogságában van, a még egészen be nem hódolt Kelet-Római Birodalom az ő kiszabadítására küldte követeit a Nagyúrhoz, Attila „városába”. (Bánffy képzelete szerint az Európa meghódítására induló harcos népek magukkal vitték és ideiglenes szállásukon fölállították fából készült, kényelmes és sajátos hangulatú székvárosukat.)

A népvándorlás korát Bánffy gyökeresen másként látta, mint napjaink tudománya és közvéleménye. Akkor nem pénzzel bőségesen ellátott, ellenállásba – szinte – sehol nem ütköző egyénekből álló tömeg érkezett, hanem a hódítást nyílt harccal azonosító, jól képzett hadvezetők irányítása alatt győzelemre törő szövetséges seregek zúdultak Európára, és hatoltak a létező birodalmak szívébe. A rettentő Nagyúr szavával: ahová lova lép, ott csak a jövő létezik, a múlt eltűnik. Engedelmesen sorakoznak mögötte az „ösi Ázsiának” harcedzett, szigorú erkölcsi elvek szerint együttműködő fiai, az „urak népe, Turánnak királyi népei”. Közismert, hogy a magyar hagyományközösség szerves eleme a hun származás mítosza.⁹ A legyőzöttek közös társadalmi tudata viszont olyan mélyen megőrizte kegyetlenségük, véres csatáik, rablásaik emlékét, hogy a franciák az I. világháború alatt hunnak nevezték a rájuk törő – gyűlölt – németeket. Vízválasztó kérdés ez, hiszen – Illyés tanúsága szerint – e név a Párizsba sodródott magyarokra is ráragadt.¹⁰

Bánffy később azt írta: a *Nagyúr* „ellentmondás és válasz a századvégnek arra az irányára, amelynek fő képviselői az angollá lett Max Miller és a németté lett angol, I. G. Chamberlain, kik az árja népek felsőrendűségét hirdették

9 Néhány évvel korábban Babits Mihály *Turáni induló* című verse így fejeződik be: „Rajta széllel, zivatarral! / Haj szabir az onugorral, / Hajrá hét törzs hét magyarral, / Nyolcadikkal, mord kabarral! / Huj, huj, huj!” – Érthetetlen tévedés, miért kezdi a Nemzeti Színház mostani előadását a darabhoz végleg nem illő József Attila verssel. A dramaturgnak az a magyarázata, hogy Franciaországban nem ismerik az Attila nevet, egyrészt nem tartozik ide (még ha valóban így volna is); másrészt a magyar néző, akihez az előadás szól, elég gyakran hallhatja, jobb esetben még rémlik is neki valami erről az iskolai tanulmányaiból.

10 Illyés Gyula: *Hunok Párizsban*. Budapest, 1946, Révai.

minden egyéb faj fölött, és bárhol a világon kultúrát tapasztaltak, azt akármilyen erőszakos érveléssel is indogermán eredetre vezették vissza”.¹¹ Hozzá kell tennem, hogy a századfordulós Bécsben – és erről nyilván tudott az író – a fajelmélet egyes körökben fogékony talajba hullott. Itt ismerkedett meg vele a fiatal Hitler, és emelte be a *Mein Kampf* világába.¹² A „dualizmus” koráról szóló történetírás nem szokta hangsúlyozni, de a két világháború közti időszakot (és népi irodalmát) nehéz megérteni, ha nem számolunk a német felsőbbrendűségi tudat évszázados jelenlétével a magyar hagyományban. Nem világos, az a Bánffy gróf mennyit érzékelt ebből, aki a családi legenda szerint a lázadó Thonuzoba vezér leszármazottjának tudta magát.¹³ Gyarmathy Sámuel, Körösi Csoma Sándor és mások óta a magyar Kelet-kutatások mély gyökereket eresztettek, Bánffy fiatakorában Cholnoky Jenő, Ligeti Lajos, Vámbéry Ármin nemzetközileg is jelentős eredményeket mutattattak föl. A Turáni Társaság Teleki Pál és Zichy Jenő vezetésével egyszerre törekedett a magyar múlt homályos elemeinek földerítésére, gazdasági kapcsolatok kiépítésére és a keleti népek életmódjának megismerésére.¹⁴ Ráadásul Bánffy vonzódott a magyar építészeti „új hullámhoz” is, akik kedvelték a keleti motívumokat. Kézenfekvő volt, hogy – más Attiláról szóló drámák után és előtt – a színpadra készülő író rajta keresztül a hun–magyar rokonság gazdag legendavilágához nyúljon. Míg azonban az eposzköltő Arany János harcosait a dicsőségvágy és más fennkölt célok vezetik, Bánffy könyörtelen rablóit a zsákmányszerzés viszi előre. A nagy költőt a hun birodalomban rejlő honfoglalás, nemzetépítés – és ennek a testvérgyilkosság bűne miatt meg nem valósult célja izgatta, Bánffy – két évvel az I. világháború előtt – a Kelet és Nyugat erkölcsi világfölfogásának ellentétét ragadta meg. Talán a parlamentben átélt – intellektuálisan megalázó – politikai viták okozhatták rossz előérzetét, de a dráma vesztes csatákkal kezdődik. Noha az erről szóló hírek nem biztosak, a vereség lehetősége beszivárog a Nagyúr személyével sokáig meg nem jelenített hatalom egyes részeseinek gondolkodásába. A magas beosztású vazallusban, Berik gót hercegben fölmerül az árulás lehetősége: Attila iránti hűségét egyszerre ingatja meg a fogolyként elé hurcolt szép Mikolt birtoklásának a vágya és a vele elnyerhető gót fővezérség reménye. (Ő is Keletről, Bizánc határvidékéről került a hun táborba azután, hogy hazáját Attila hódítása magával sodorta, családja pedig a harcok áldozata lett.)

11 Bánffy Miklós: *Egy erdélyi gróf emlékiratai*, i. m.

12 Erről csak a fenti mondat korosodó írója tudhatott, a *Nagyúr* szerzője még nem.

13 Thonuzoba történetét ma talán kevesen ismerik, Bánffy kortársai: Herczeg Ferenc (*Pogányok*) és Kós Károly (*Az országépítő*) tették népszerűvé. De róla a darabban nem esik szó, csak az író életrajzában.

14 Ablonczy Balázs: *Keletre, Magyar!* Budapest, 2016, Jaffa Kiadó. – Jegyezzük meg, hogy a darab végső kidolgozásakor zajlottak az *Első balkán háború* névvel ismert csatározások az – egyre határozottabban muzulmán szellemre építkező – oszmán török birodalom európai maradékaikért. A kereszténység védelme az orosz világhatalom imperialista politikájának hatásos – a történelmi Magyarországra veszélyes – jelszava volt.

A népvándorlás átrajzolta Európa hatalmi és néprajzi térképét, de a drámában a Nyugat-Római Birodalomra csak utalás történik, az ott folyó harc eldöntetlensége a cselekményen kívül állítja meg a Nagyúr világhódító előretörését. A győzelmek tartják össze a szigorú – és igazságos – törvényekkel igazgatott hun birodalmat. Egyaránt az erőszak és az érdek mozgatja a parancsoló urakat, valamint a nekik engedelmeskedő szolgasereget. Bánffy írói és – ma úgy mondanánk, ha nem lenne anakronisztikus – „politológus” énje zseniálisan megérezte, hogy a „Nagyúr” hatalma mindenhol és mindenben érvényesül. Betölti a dráma, a színpad és ezen keresztül a birodalom elképzelt világát. Összetartó és mozgó erő, aminek érvényesüléséhez nincs szüksége személyes megjelenésre, ami mégis szétesik, összeomlik, ha valahol „ő” – akire föl lehet nézni, akitől rettegni kell, és aki mégis a fennálló rend végső biztosítója – eltűnik. Bánffyt talán nemcsak a történelem távoli, titokzatos, csak régészeti leletekben „megfogható” Attila-mítosza izgatta, mint számos kortársát, hanem a nagy személyiséghez fűződő hatalomgyakorlás titka is. Távolban Napóleon, közelebb a mindenben (legalább a sokszorosított FJ betűvel) jelenlevő Ferenc József elmentmondásos történelmi szerepe. Leginkább azonban Marcus Aurelius császár, akinek sztoikus *Elmélkedései* annyira megragadták a figyelmét, hogy a Nagyúr szinte szószólója a római gondolkodónak. Sors vezette filozófiája minden tekintetben hatott Bánffyra, noha nem tudjuk, mikor ismerkedett meg vele. Találkozhatott latin változatával apja (azóta megsemmisült) könyvtárában, egy 1912-ben megjelent német fordításban vagy más forrásban.¹⁵ Előre kell azonban bocsátanom, hogy Bánffy Nagyura csak a halálvárás pillanataiban válik – válhat – bölcs uralkodóvá. Első rövid belépése arra szolgál, hogy Mikoltot észrevegye, a második viszont a mindenről tudó uralkodó rendteremtési képességét mutatja be. Az igazság és a törvényesség szellemében leplezi le az összeesküvőket, akik fölött aztán minden megrendültség nélkül a legnagyobb szigorral ítélkezik.

A református Bánffy óvakodott Róma-ellenessé tenni a Kelet-Nyugat szembeállítását: a darab kezdetén a hun csapatok úgy térnek vissza a Nyugat-Római Birodalomból, hogy az ott történekekről a színpadon semmi konkrétum nem hangzik el. A hun táborban fő ellenfélként Bizánc árnyéka jelenik meg. A kérdés 1912-es időszerűségéhez tudnunk kell, hogy a magyar közvélemény a százötven éves török uralom (és a rendkívül olvasott *Egri csillagok*) hatása alatt gondolt az ozmán birodalom „pogány” muzulmánjaira, de 1849 óta aggodalmat keltett az orosz propaganda, amely a keresztény ortodox egyház híveinek védelmére hivatkozva a szlávok fölszabadítását hirdette. A külső túldíszítettségre sokat adó „keleti egyház” hagyománya határozott ellentéte a protestantizmus puritán szellemének. A korabeli néző pedig Kisfaludy Károly óta – Herczeg Ferenc által megerősítve – számos irodalmi-színpadi alkotásban találkozhatott azzal a tétellel, hogy a bizánci birodalom züllöttsége és korrupciója miatt nem tudta

15 Marcus Aurelis: *Elmélkedések*. OSZK MEK 00600/00606/00606.htm – Huszti József ezen magyar fordítása először 1926-ban jelent meg.

megállítani a török előretörést. A „bizantinizmus” akkor közismert fogalma a magasabb állásúak előtti hízelkedést, a csúszó-mászó megalázkodás gyakorlatát, a mértéktelen fényűzést, a bujaság uralmát, a hagyományos emberi értékek meg nem becsülését, törvényei be nem tartását, azaz az erkölcsi romlást jelentette. A „minden megvásárolható” bizánci szellemével ellentétben a darab pogány keleti hódítóinak világfölfogása szilárd erkölcsi alapra épül. Legfőbb értékei a tekintélytisztelő, a hűség, valamint a bölcsesség, bátorság, igazságosság, mértékletesség törvénye. A Logosz irányította fátum parancsolja, hogy a tűz segítségével megsemmisítsék a rosszat, s ezzel lehetővé tegyék egy jobb világ megvalósítását. Szabadságuk – ősi sztoikus tanítás szerint – abban áll, hogy összhangban élnek a természettel, ezért az alsó néprétegek szolgák ugyan, de ugyanolyan szabadok, mint vezéreik. A barbár hun birodalom őserejével a darab szerint nem tud megbirkózni az eretnekséggel megosztott „művelt” kereszténység dekadenciája. (Az eretnekségről – azon kívül, hogy manicheus – semmit nem tudunk meg.) Bizáncot megosztja az önzés, a hunokat egységbe fogja az a tudat, hogy a vezér cselekedeteit a közösség érdeke határozza meg. Kizárólag dramaturgiai – időhúzó – oka van annak, hogy a történet elején a császár küldöttei elássák Mikolt váltságdíját, de a kifizetés halogatása kiemeli, hogy az alku és a pénz a bizánci gondolkodás kulcsa: minden megvásárolható, azaz minden eladó. Az emberélet, a hűség, az adott szó. A hunok valami egészen mást hoztak magukkal: „a harcmódjukat, a hagyományaikat, ruhát, nyelvet, divatot, fegyvert és törvényt. Mindent, mindent hoztak készen messziről.... onnan, ahonnan jöttek.”

Mikolt első szava: „A szabadba akarok menni.” Gondosan őrzött rab, mert – s ennek a színpadon mindenki tudatában van – hercegnő. Egy a hunok által megsemmisített birodalom kiirtott uralkodóházának utolsó tagja. Csak ennek alárendelten szép, fiatal nő. Egyike azon kevés szereplőknek, akiknek külsejét, öltözetét az író nem határozza meg: belőle kell sugároznia a születésével járó tekintélynek. A nézőnek is el kell fogadnia, hogy az ősi „vér” olyan személyiségben él tovább, akiből győzelmeket ígérő mitikus erő árad, ami összetartja a törzseket, nemzeteket. Emiatt nevelték a Pantokrátor – felesketett – menyasszonyaként. Akihez ez nem érint meg, azok Mikoltot kereskedelmi értéként kezelik, aki egyaránt fontos a váltság összegét emelni kívánó rabtartónak és a váltságdíjat ígérő bizánci birodalomnak. Az elrabolt Mikolt azonban egy pillanatig sem vállal közösséget sem ezzel, sem a többi menyasszonnyal, a rengeteg „közönséges” apácával, akikkel együtt nevelték: kivételezettnek tudja magát a rabtartók között is. Bánffy később – IV. Károly koronázásakor – elénekeltette a híres egyházi himnuszt: „Christus vinci, Christus regnat, Christus, Christus imperat.” Mikolt ennek az Imperator-Pantokrátornak volt a kiválasztott menyasszonya akkor is, amikor a kolostor kertjéből megpillantotta a falak előtt vadászó Attilát. Azonnal érezte, hogy a Rettenetes Nagyúr a valóságos férfiként megtestesült Pantokrátor, aki közvetlen képes rá, hogy hatalmában tartsa az egész világot. Nem Isten fia, hanem maga az Isten. Úgy kerülhet vele – távoli

és láthatatlan – kapcsolatba, ha az ő erőszaknyelvén cselekszik: elveszi tulajdonának az életét, saját kezűleg megfojtja a Nagyúr kertjükbe tévedt, fogságba esett vadászsólymát. A leküzdhetetlen vonzalom még nem tudatos, csak lelke mélyén izzik, miközben minduntalan, újra és újra figyelmeztetik rá, hogy hivatala a bosszú – családja kiirtásáért, az örökségébe tartozó gót birodalom megsemmisítéséért. Emellett megvan benne a nagy tettekhez szükséges (nietzschei) akarat és a külső világ fölé emelő lelki függetlenség.

A nőrablást a harcos életforma részének tekintő keleti lovasok tisztában vannak a szűz hercegnő értékével, s noha szépsége megragadja őket, egyik vezér sem viheti ágyába. Különleges körülmények között őrzik, mert nagy váltságdíj járhat érte, annyira nagy, hogy a Nagyúr őt választhatja zsákmánya részének. A bizánci császár követei különleges értéke tudatában érkeznek kiszabadítására, s készek alkudozni az érte járó összeg nagyságáról. Eredeti szándékaik szerint rangja, szakrális szerepe és a birodalom tekintélye miatt. Hamar rájönnek azonban, hogy mindez nem számít: a szép test és az irányítható (parancsoknak engedelmeskedő) lélek fontos eszköz lehet a világalomért folyó harcban. Eszköz annak a kiváltására, hogy megszerzéséért a Nagyúr gót származású szálásmestere lázadást szítson a hun rend ellen. A keleti harcosok világa azonban ehhez túlságosan jól szervezett: az összeesküvés nem sikerülhet, noha Mikolt kész lett volna önmagát odaadni, ha Berik herceg eléggé férfi ahhoz, hogy legyőzze és megölje a Világurát. „Ó, ha én férfi volnék”, sóhajt, „vennék egy hosszú tört”, és szemtől szemben végeznék vele, mondja. Az apácák alázatos, a földi parancsoknak habozás nélkül engedelmeskedő Krisztus-menyasszonyt akartak belőle nevelni, de Attila palotájának a harcosokhoz illő szabad szellemében egyénisége megkeményedik. Pogány logikájú kötelessége: a bosszú – annyira átitatta tudatát, hogy nem feledheti. „Nem nyughatom sehol!” – vallja, az idegen, a megszokotthoz képest rendkívüli világban. – „Olyan kábító, fűszeres, keleti illata van mindennek, még a fának is. [...] Érzed? Olyan csodás illata. Mintha drága gyantával vonták volna be. (Vajon milyen volna, ha égne? ...) Bódító füstje volna.” Különös bódulat ez, amelyet átsző a leküzdhetetlen vonzódás a hősök hőiséhez. Már Attila zsákmánya ő, amikor figyelmezteti: „És nem súgta semmi, hogy ne... ne gyere?”

Őt választotta a Nagyúr, akit mindég megillet a harccal természetesen együtt járó zsákmány legértékesebb része. Őt: a megkívánt lányt, nem a hercegnőt. Abban a szellemben, ahogy Marcus Aurelius tanítja: „A férfiú, miután termékenyítő magvát az anyaméhbe bocsátotta, továbbáll, a többbit pedig valami más ható erő vállalja át...”¹⁶ Hiába mondja az immáron királyi menyasszony: „Én utállok téged! Én gyűlöllek, tudod? Gyűlöllek...”, mintha a zsákmányát birtokba vevő Nagyúr itt is követné az *Emlékiratok* tanítását az uralkodói erényekről, noha annak a szövegét nem idézi: „Gyűlöl valaki? Az ő dolga. Az enyém az,

16 Marcus Aurelius: i. m. 56.

hogy türelmes és jólelkű legyek mindenkivel szemben...”¹⁷ Türelmes jólelkűségének jutalmát érezheti abban, hogy a lány is az övé akar lenni. Három felvonás „is egész dráma” – mondja Marcus Aurelius. – „A befejezést az határozza meg, aki valamikor részeid összetalálkozását intézte, most pedig a fölbomlás okozója.”¹⁸ Bánffy Attilája sztoikus belenyugvással veszi tudomásul, hogy a behódolás gyönyöre előtt Mikolt már nyakába szúrta a mérgezett tört. „Távozz hát békével” – mondaná a római császár, s a Nagyúr végleg legyőzte a félelmet: őrzi lelke rendületlenségét a külső tényező esetlegességével szemben. „Lehetőséged van rá, hogy megszabadulj sok nyomasztó gondtól [...] Micsoda szabad mozgási teret biztosítasz magadnak azzal, hogy elméddel átfogod az egész világot, a mérhetetlen időt.”¹⁹ A Nagyúr, miután elbúcsúzik ősi Ázsiának királyi népeitől, beletörődéssel mondja: „Egyszer úgyis meg kell halni”; „miért ne így, és a tetőn! [...] Te vagy az utolsó zsákmányom, nem utolsó! [...] Sok nagy népek tetemén fog a ravatalom állni... magosan ... magosan ... emlékezni fognak a nagy síkságon ... a Duna mentén ... emlékezni fognak.” Több ez, mint amit seregeivel meghódíthatna: ez a jövő, amihez képest a múlt nem számít. Mindent elért, mindent megszerzett. Végül övé lett – a szerelem ráadásával – a megkívánt lány is. Nincs már miért élnie. Sejtí, hogy minden véges, a birodalmak szétesnek, a lányok megöregednek, ő sem azonos az ikonok örökéletű Pantokrátorával. Az Arany Jánoson fölnőtt korabeli néző pedig pontosan tudta azt, amit a történelmi mítoszokat alig ismerő utódaik talán észre sem vesznek: Attila tragédiája, hogy nélküle nincs hun jövő. Vele minden, ami hozzáfűződött, minden, ami az ő vezetésével jött létre, megsemmisült.²⁰ Mikolt tragédiája pedig az, hogy megölte az egyetlen férfit, akivel érdemes lett volna a gót hercegnő sorsát kiteljesítenie.

A *Nagyúr* először az 1912. december 28-ai főpróbán került a közönség szeme elé. Hivatalos bemutatója másnap volt. Tartós sikerét nyilván a rögtön kirobbant botrány is akadályozta: Bánffy megsértődött, és nem nézte meg az egyik előadást sem, mert – ahogy láttuk – a Magyar Színház igazgatója megváltoztatta az előzetesen megbeszélt szereposztást. Hogy a szerző által választott Gombaszögi Frida milyen lett volna Mikolt szerepében, nem tudhatjuk. A helyébe lépő Aczél Ilonát fenntartásokkal fogadta a korabeli kritika – amelynek szerzői inkább Bánffy igaza mellé álltak –, de nyilvánvalóan elsősorban azért, mert elképesztően nehéz szerep. Annak a színésznőnek, aki a gyűlölet-szerelem belső hullámozását mindvégig észlelhetően ki tudja fejezni, igen nagy személyes kisugárzásának kell lennie. A többi színészek közül Kürti József kisebb elismerést kapott Attila szerepében, mint Sebestyén Géza bizánci papja. A legtöbben az utóbbi alakítását dicsérték.

17 Uo. 60.

18 Uo. 68.

19 Uo. 50

20 Ezt – sajnos – nem juttatja eszünkbe a népvándorlás új hulláma.

Bródy Sándor szerint „Bánffy Miklós grófban minden képesség megvan, hogy a kor egyik legkülönb drámaírója legyen: rendkívüli és találékony képzelőerő, a melynek szolgálatjára áll egészen különös képzőművészeti tehetsége és tudása, szenvedélye arra, hogy embertársait, a mint azok szolgálatjára összszeverődnek, felizgassa, megrázza, megdöbbentse, mulattassa – és otthagyja”.²¹ Sebestyén Károlynak Schiller Wallenstein-drámája jutott eszébe, s óriási elismerésként Tekla szerepénél jobbnak találta Mikolt hercegnőt, mert mi „ebből a véres és gyilkos szerelemből építjük föl és tetőzzük be Isten ostorának nagyságát”. A világura meghódítja a legszebb nőt, és ebbe belepusztul.²² A *Pesti Napló* lényegében elmarasztaló kritikája a „fajiságot” és a nyelvet dicséri, meg a Kelet-Ázsiát idéző ruhákat. A *Pesti Hírlap* is azt emeli ki, hogy „egy különös keleti fűszerek zamatjára emlékeztető, szép darab impressziójával jövünk el”.²³ A közönség az első két felvonás után tartózkodó volt, a harmadik után fölmelegedett, és végül lelkesedett. A *Magyar Figyelő* munkatársa a kor teljes rekonstrukcióját dicsérte.²⁴ „A Nagyur felé sugárzik minden. Csaknem mozdulatlan és szótlan alakja mintegy bűvöletben ragad magához mindenkit, rettentő hírneve, hatalma, esze és ereje tükröződik mindenben, ami a színpadon történik” – írta Schöpflin Aladár a *Nyugatban*.²⁵ Kiemelte az emberfeletti hatalom éreztetésének, Mikolt különös szerelmének kibontási nehézségét és a népvándorlás korának megjelenítését, ami a szerző utasításaiban nagy vizuális erővel jelenik meg, s amit Márkus László díszletei sikeresen szemléltetnek. Ugyanitt Lengyel Menyhért elragadtatottan lelkesedett a darabért. Különösen a keleti emberért, aki külső nyugalomával és belső rettenetes erejével megteremtette világuraló hatalmát.

A darabot *Isten ostroma* címmel mutatta be 2014-ben a Nemzeti Színház. Az előadás után (két évvel később) hosszan rakosgattam a szemüvegem, hogy leplezzem zavarom: kell-e tapsolnom, ha az elhangzottak felét sem hallottam? Aztán beletörődtem a hazai illembe: a taps nem elismerés, hanem kötelező udvariassági forma. Viszont a szerző, Bánffy Miklós feltétlenül megérdemli.

Már Alföldi Róbert is kísérletezett azzal, hogy a Nemzeti Színház színpadára ülteti a nézőket, de neki sem sikerült jól hallható előadást létrehoznia. Vidnyánszky Attila figyelmen kívül hagyta ezt az *Isten ostroma* bemutatásakor. Az amúgy sem a kiváló akusztikájáról ismert épületben a nézővel ellentétes irányba beszélő színész hangja akkor is elvész a visszaverő elemet nélkülöző térben, ha a rendező gondol erre és színészei – a látottakkal ellentétben – beszédtechnikailag jól képzetek, azért jól hallhatók. A női főszerepet játszó Trokán Annát azonban olyankor is nehéz folyamatosan megérteni, ha velünk szemben és nem

21 Az *Est*, 1912. december 29.

22 *Budapesti Hírlap*, 1912. december 29.

23 Lásd a *Pesti Napló* és a *Pesti Hírlap* 1912. december 29-ei számaiban.

24 *Magyar Figyelő*, 1913, I. k., 71–73.

25 *Nyugat*, 1913, I. k., 74–75.

túl messziről beszél. Itt pedig a szerepe hol ezekkel, hol azokkal a nézőkkel, hol mindenkivel ellenkező irányban szólaltatja meg! Ilyen körülmények között nem tudom eldönteni, hogy az általa alakított Mikoltot a rendezői koncepció szerint látom jelentéktelennek, vagy az ő képességei nem elégségesek a szerep kibontásához. Pedig az író – ahogy láttuk – a majdnem végig színpadon levő világ-szép hercegnőt szánta a dráma központi hősének. És nem Attilát, aki inkább „láthatatlan erőként”, világrengető „rettenetes hatalmáról” szóló hivatkozásokban van jelen. Mátray László nevetséges ordítózással lép színpadra, és később is nehéz „Isten ostorának” elképzelni. Mintha mindketten – a Bánffy-mű eredeti üzenetének megfelelően – az utolsó jelenetet készítenék elő, s ebben az előadás legszebb pillanataival ajándékozzák meg a türelmes nézőket. A szakmai megítélés a szereplők közül Berik gót herceg alakítóját emelte ki. Én úgy láttam, a rendező várapozásait mindenki egyenletes színvonalon valósította meg; de csak Bodrogi Gyulából sugárzik meghatározhatatlan személyes varázs. (Igaz, őt a hangosításnak köszönhetően minden helyzetben jól lehetett hallani.)

Nem jöttem rá, ezt az előadást miért kellett a nézővel közös térbe helyezni: jobb lett volna a hagyományos színpad-nézőtér viszonyban látni és – főleg – hallani. A rendező ugyan lemondott Bánffy meglepően korszerű és igen részletes színi utasításainak fölhasználásáról, de olyan szertartásjátékot állított színpadra, amely minden elemében megragadja és töprengésre készíti a nézőt. A mai fölfogásnak – és Bánffy eredeti szándékainak – megfelelően a szöveg helyett a látvány-, fény- és hanghatások – a „show” – uralkodnak. A háttérben szóló zene és ének talán azt emeli ki, hogy (a régészeti leleteken kívül) ez a hagyomány őrizte meg a legtöbbet a népvándorlaskor hun-magyar kultúrájából, annak vallási és művészi elemeiből nekünk, ma élő magyaroknak. E kor folyamatos mozgásban létét egyszerre idézik föl a színpad egyik felét betöltő kerek, s bizony Attila király utolsó mondataiban megszólaló sorsfilozófiánál sokkal fontosabb az, amit az író nem láthatott előre: a XXI. század elejét megrendítő népvándorlás. Az immár százévesnél régibb Attila-dráma most leginkább arra figyelmeztet, amire megírásakor senki sem gondolhatott.

III.

„Szegény marad, aki megleégszik egyetlen céllal! Akiben lángol a szellem, igyék az élet mindenfajta borából, mindeniknek más a zamata! Ismerjen mindent, ragadjon meg mindent!” Talán nem csak én hallom a drámabeli Martinovics szavaiban Bánffy nyugtalanságának egyik titkát. Neki persze nem kellett – a húszas években – attól félnie, hogy szegény marad, csak megfigyelője volt annak az igyekezetnek, amit színre vitt: a társadalom alsó rétegből származó szellemi ember küzdelmét azért, hogy beleszólása lehessen a világ dolgaiba. Föl sem merülhetett benne, hogy (szomorúan végződő) élete utolsó szakaszában szükség lesz egy asszony – minden múltbeli sérelmen messze fölülemelkedő – sze-

relmére. Verdiana és Préna egymásra féltékeny alakja az írói képzelet páratlanul sikeres teremtménye Bánffy 1929-ben – a Nemzeti Színházban – bemutatott *Martinovics* című drámájában.

Eléggé jártas volt a színház világában ahhoz, hogy tudja, a férfiak világát a nők teszik érdekessé. Egyikük kissé együgyű, másikuk színesebb formában áll a főhős mellett. Martinovics egykori dajkájának ragaszkodása már-már valóban a vénlányszerelem példája, ahogy Verdiana állítja; pedig csak olyan hűséges szolgáló, amilyen szolgáló lehet a fiatalasszony (a színen meg nem jelenő) apja a császár mellett. A belső inas ugyan cseléd, de helyzete, tájékozottsága és a kiérdemelt bizalom alapján mégis képes lehet, hogy a hatalmi döntéseket befolyásolja. A férfi-nő kapcsolatok XVIII. a század végén néha már a lángoló érzelmeken, de sokkal gyakrabban a józan számításokon alapultak. A szép és jól öltöző fiatal özvegy hűsége és áldozatkészsége illik a címadó férfihős romantikus megnyilatkozásaihoz. Verdiana társadalmi elhelyezése meglepően pontos, hiszen ugyanahhoz a fél szolgál, fél úr udvari hierarchiához tartozik, amelynek határát Martinovics sohasem tudta áttörni. A fölemelkedésért vívott erőfeszítései itt rekedtek meg. Hiába lett professzor (távoli vidéki egyetemen), apát (jövedelem nélkül), királyi tanácsos (amit hivatalosan csak a halálos ítélet indokolásaként ismertek el), az igazi urak szemében mindig gyanús kalandor maradt.²⁶ Az egyik kritikus találóan minősíti Martinovicsot a kor nagy kalandorai – a Saint-Germain grófok, Casanovák, Trenkek és Ráby Mátyások – rokonának: valamennyien kiváló képességű emberek, akik az adott társadalmi körülmények között nem emelkedhetnének ki alacsony helyzetükből, ha erkölcsi vagy írott törvények betartása korlátozza őket. Mivel a Habsburg-hatalom II. József óta a fizetett besúgók szolgálatára támaszkodott, kínálkozó kitörési pont volt az ügynökszerep vállalása. Amikor a színműben a körülmények arra kényszerítik Martinovicsot, hogy bevallja Verdianának: a titkosrendőrség szolgálatába lépett, mert csak így nyílt meg előtte a hatalom felé vezető út, az asszony minden szerelmi vonzalma ellenére a szemébe vágja erről az általános vélekedést: mások följelentése piszkos, aljas dolog, kétszínűség, amit ő nem vállal. Válaszul arra, hogy elhagyja, a férfi arról beszél, őt nem az apró önérték vezeti, hanem a „dicső ideál”, ami magasabb rendű annál az erkölcsnél, amire Verdiana hivatkozik. Nem világos, ez mennyire győzi meg a nőt, aki mindennek ellenére magáénak akarja a férfit, ha az fölfedi minden titkát. Erre azonban a „szabadszellemű” apát nem hajlandó, mire Verdiana bejelenti, hogy végleg elhagyja. De Martinovicsnak, aki itt „igazi” férfi, nem szokása „dalolni bezárt ablakok előtt, ahogy a vak koldusok szokták tenni”. Kijelenti: szerelmesének olyannak kell őt elfogadnia, amilyen, mert más nem tud lenni. Ám az asszony nem akar a férfi rabszolgája lenni, aki viszont azt állítja, ha behódolna neki, ő válna Verdiana rabjává. (Nehéz ezt másként, mint Bánffy saját kérdésének átruházásaként értelmezni. Hasonló ellentmondás sejthető Karolához fűződő

26 Valóságos életében ezért nem kerülhetett kapcsolatba Andreas Riedel báróval.

viszonyában, sőt az Aranka iránti szerelem első szakaszában is.) Amikor azonban tudomására jut, hogy a férfit a letartóztatás veszélye fenyegeti, az asszony visszatér hozzá, hogy rábeszélje a menekülésre. A halálos ítélet hírére pedig addig zsarolja öngyilkossági szándékával az apját, amíg az végül megszerzi a Martinovics megszöktetéséhez szükséges császári menlevelet. A címadó hős azonban lemond a menekülésről, mert azt vallja, nemes szándékait csak a halál igazolhatja: „Bűnhődnöm kell, mert elfeledtem, hogy nagy és szent célokat csak tiszta kézzel – csak tiszta kézzel szabad szolgálni.”

Bánffy részletesen elmondja, hogyan keltette föl érdeklődését az 1905-ös oroszországi véres munkástüntetés – állítólagos – fizetett provokátora, és eltöprengett rajta, lehet-e belőle igazi forradalmár, ha jóvá akarja tenni sok ember halálával járó tettét. Múltja azonban kiderülhet, és akkor társai nem bocsáthatnak meg neki. Ehhez a bűn-jóvátételi szándék-bűnhődés témához olvasta át a Martinovicsról szóló szakirodalmat, amiből világossá vált számára besúgó szerepe. Tisztában volt azzal, hogy a tudományos kutatás megrendítette a „magyar jakobinus” legenda hitelességét: a *Martinovics* dráma szövegkiadásához írott előszó szerint egy agent provocateur büntudatából adódó megtéréséről akart írni. A drámában ennek tragikus fordulatát fogalmazta meg úgy, hogy a történet ismert elemeitől elszakadva, saját elképzelései szerinti cselekményt épített föl. Jól vette észre, hogy a Martinovics-legenda egyik gyenge pontja a szereplőket egymástól elválasztó földrajzi és időbeli távolság. Ezért Bécsbe vitte Hajnóczyt, Szentmarjayt, Laczkovicsot, Sigrayt – valamint Lottit²⁷ és Kazinczyt – olyan találkozókra, amelyekre a valóságban nem kerülhetett sor. Színpadán így megvalósul a titkosrendőrség érdeklődését fölkelő összeesküvés. Viszont a színműben Martinovics által számon kért magyarországi szervező munkára Hajnóczynak (aki nem hitt a forradalom lehetőségében) Bécsben nem lehetett alkalmja sem. Amit e mulasztás magyarázatára elmond, az lényegében meggyezik a történelmi vizsgálóbizottság előtt tett vallomásával. A darab írójának figyelmén kívül maradt, ha Martinoviccsal együtt Bécsben letartóztatják négy igazgatóját (és a színmű szerint semmiről nem tájékoztatott Kazinczyt) is, akkor a per többi vádlottjával végleg nem léphetnek kapcsolatba. Igaz, akkor van (öthet személyes) összeesküvés, tehát nem pusztán Martinovics vallomása indítja el a magyarországi pert. A színmű nem is vesz tudomást a többi félszáz vádlotttól, az öt kivégzésre indulón kívül a néző (vagy olvasó) csak Kazinczyt (és Lottit) látja a budai börtönben, ahol az utolsó felvonás játszódik.

Történelmi tény, hogy szerte Európában (és némi késsedelemmel Bécsben) a társadalmi változások szükségességéről eszmét cserélők letartóztatását és perbe fogását a francia konventnek az a határozata váltotta ki, amelyben erkölcsi és anyagi támogatást ígértek minden külhoni megmozdulás szervezőinek.

27 Lotti (Charlotte) Hajnóczy Sopronban élő menyasszonya volt, akivel alig találkozott, de letartóztatása évében össze akartak házasodni. A férfi már a családalapításhoz megfelelő lakást is bérelt a budai Vízivárosban.

A darabban a „francia pénz” a drámai fejlemények mozgatója.²⁸ A színpadi összeesküvés arra épül, hogy az ezen vásárolt fegyverekkel Martinovics a francia seregek megérkezése után fölfegyverzi a magyar elégedetleneket. (A franciák azonban ekkor a messzi Flandriában harcoltak. A titkosrendőri jelentések szerint egyes bécsiek hiába örültek részgyőzelmieknek, fegyvereseik oda majd csak egy évtizeddel később jutnak el – Napóleon seregében.) Hajnóczynak a színpadon elhangzó – Martinovics tervét vitató – szavai olyan erős nemzeti öntudatot képviselnek, ami önmagában is kételyeket támaszt a francia támogatásra alapozott terv sikerével kapcsolatban. A tudós „öreg” Hajnóczy (elmúlt negyvenéves!) az egyetlen szereplő, aki nem egy óhajtott világot lát, hanem azt, amiben él. Az írói koncepció szerint őt főleg a „régibb barátság” tartja Martinovics körében, azon kívül, hogy kötelességének érzi terjeszteni a „szabadság gondolatát, a megváltó ígét” is. Ezt a meglehetősen következetlenül elhangzó (a nemzeti függetlenségre és az ember – főleg a jobbágyság – felszabadítására egyszerre utaló) szándékot azonban az író nem tartotta önmagában elég meggyőzőnek, ezért legtöbbször becsült férfi szereplőjét egy sejtelmes szerelmi csalódással indokolt életuntsággal is fölruházta. A már érett férfikorban járó Hajnóczy ugyanis észreveszi, hogy Lotti, ifjú menyasszonya „túlágosan” jól érzi magát a nagyra tartott író, Kazinczy társaságában. A féltékenységre pedig arra készteti, hogy leendő házasságával együtt további életéről is lemondjon. Nemeslelkűsége bizonyítékként a halálos ítélet tudomásulvétele után „összeboronálja” a fiatalokat, és beletörődik végzetébe: neki semmi nem sikerül. Bánffy Hajnóczyja tehát a sztoikus belenyugvással hagyja el az életet és a színpadot, ahogy Attila, csak éppen nem sikerei tetőpontján.²⁹ A menyasszonyként magában utazgató Lotti érdekesen modern nő, aki vidáman csodálkozik rá a bécsi szórakozásokra, és mit sem sejt a körülötte sűrűsödő titkokból. Budán is ott terem a börtönben, és eddigi határozottságával össze nem illően ellentmondás nélkül tűri, hogy halálba induló vőlegénye egy másik férfinak adja. Akiről még nem tudhatja, végrehajtják-e rajta a halálos ítéletet. Kazinczytól finom úrinőként kezet nyújtva köszön el: „Viszontlátásra.” (A cselekmény nem tér ki rá, hogy a Bécsben összeesküvő, az ottani titkosrendőrség által letartóztatott társaság hogyan kerül a budai börtönbe.)

Bécsi lakásán a darabbéli Martinovics rejtélyes tevékenység céljait szolgáló laboratóriumot rendezett be. Annak érdekében, hogy erről senki ne tudjon – és otthonának két kijárata legyen –, áttörte a szomszédban levő helyiséghez vezető falat. (Végül kiderül, mégsem a titkosrendőrség tudta nélkül.) Erre azért

28 Martinovics tényleg említette perében a „francia pénzt”. Azt azonban senki nem találta meg, noha neki nagy szüksége lett volna rá adósságai miatt. – Robespierre-rel, akivel a dráma szerint kapcsolatot tart, soha nem találkozhatott, de azon a napon, amikor kivégzésének híre Bécsben elterjedt, vádolta be igazgatóit.

29 Jegyezzük meg, ennek annyi a „történelmi” alapja van, hogy Kazinczy emlékiratiban arról írt, Hajnóczy rábízta menyasszonyát, akit azonban sem a börtön előtt, sem azután soha nem látott.

van szüksége, hogy – föltehetően a laboratóriumban végzett titkos tevékenységével – orránál fogva vezethesse Lipót császárt (az előző uralkodót). Tudnunk kell, hogy „udvari kémikusnak” mondta magát, miközben – ahogy ez a cselekményből kiderül – „veszélyes elemek” megfigyeléséből élt. A titkos társaságok első virágkorában a titkosrendőrségnek olyan óriási szerepe volt, hogy az ahhoz csatlakozó azt remélhette, ezen a réven a politikai hatalom közelébe kerülhet. És szert is tett bizonyos ismertségre, amire a cselekmény kapcsolatrendszere épül, valamint olyan polgári életkörülményekre, amelyek között eltarthatta a dajkát, és kényelmet ígérhetett szeretőjének. Így jutott ahhoz a lehetőséghez is, hogy titkos társaság szervezésébe kezdhessen. Nem tudjuk meg, a hatalom mennyire látta veszélyesnek a Martinovics lakásán „nagy ideákról” beszélgető kis társaságot. A cselekményben azok megvalósításának módjáról, a kívánt változásokhoz vezető útról, a résztvevőknek ebben végzendő feladatairól alig hallunk (vagy olvasunk). Mintha a főszervezőnek csak egyetlen célja volna: hogy ő álljon az események középpontjában, ő legyen minden irányítója. Ennek érdekében ad megbízást Riedel bárónak, hogy továbbítson egy titokzatos levelet két megbízottnak, akikről azonban nem derül ki egyértelműen, hogy Párizsba kellene menniük – talán a francia ügynök levelének továbbítása végett.³⁰ A bárótól halljuk először azt, hogy őt mint szabadgondolkodót megfigyeli az a szervezet, amelynek Martinovics (igaz, ekkor még a néző-olvasó tudta nélkül) régen a szolgálatában áll. A rettegés megidézett légköre azonban csak föl villan, a figyelem Martinovics tevékenységére irányul, aki nem sokat törődik a titkos ügynökök megjelenésével. Azon fáradozik, ami a történet lényege: alulról föl emelkedjek a legfelső irányító szerepbe, ahol mindazt megvalósíthatja, amit jelszavaiba beleképzelünk. (Olyan forradalmi vezér volna, mint a terrorra épülő jakobinus diktátor: Robespierre.) A sértettség készteti Riedelt, hogy csatlakozzék az „udvari kémikushoz” és kövesse utasításait. Sértett ember a szervezkedéshez csatlakozó Laczkovics is, akit ha visszavennék a hadseregbe (feledve forradalmár voltukat), kész lenne harcolni a franciák ellen. Sigraynak pedig nincs más vágya, csak az, hogy az eseményekben nagyobb szerepet kapjon egy másik grófnál. Az egykori bemutató közönsége és kritikusai okkal kereshették ebben a társaságban a céltudatos forradalmárokat, az ugyanis gyorsan kiderül, hogy legföljebb a szép ifjú Szentmarjay hitt Martinovics elképzeléseiben, más nem. De miben is hitt a címadó hős? Önmagában.

Az 1929-es bemutató – többnyire elmarasztaló – kritikusai közül az egyik³¹ szellemeskedő megállapítása szerint a Habsburgok nem lehettek olyan ostobák, hogy halálra ítéljék saját ügynököket azért, mert abban a táborban találták, ahová küldték. (A darabban az ügynökök Martinovics lakásán fogják el a szer-

30 Az a gyanúm, erre csak akkor gondolunk, ha tudjuk, két személy Riedel tudtával utazott Párizsba a konvent segítségéért, s lelepleződésüknek szerepe volt a bécsi letartóztatások elrendelésében.

31 *Magyar Hírlap*, 1929. február 9. (Relle Pál).

vezetének tagjait.) A megjegyzés olyan föltételezésre utal, amiről egy szó sincs a szövegben, ami – függetlenül a forradalmi jelszavaktól – alapvetően meghatározza a kivégzések okát: a szereplők a kuruc hagyományban szereplő Habsburg zsarnokság ellen lázadtak. Azt, hogy Bánffy milyen méhkasba nyúlt, amikor ehhez az „ügynök megtérése” témához Martinovics általánosan ismert (ismerni vélt) történetét választotta, mi sem bizonyítja jobban, mint a *Népszava* sommás véleménye:³² ellenforradalmár ne válasszon hőseül forradalmárt. Bánffy abban láttatja Martinovics tragédiáját, hogy a vele együtt vérpadra lépők az ő árulását tartják bukásuk okának, ezért szóba sem állnak vele. Emiatt utasítja el a menekülés – Verdiana kínálta – lehetőségét. A drámai döntés súlyát azonban erősen csökkenti, hogy valamennyien tehetetlen eszközök a titkosrendőrség hálójában, amelynek szálai Párizsig és Londonig nyúlnak. (A konvent ügynökét londoni információ alapján tartóztatják le.)

Bánffy nehezen emésztette meg a *Martinovics* rossz kritikai visszhangját. Hosszú – védekező jellegű – írása a mű 1931-es kiadása³³ előtt számos kifogásra okos magyarázatot ad. A történelmi tényeket gondosan számba vette, és csak ott kezelte azokat az írói szabadság szellemében, ahol feltétlenül szükségesnek tartotta. A szerelmi önfeláldozás és a besúgószerep körüli bonyodalmak mégsem találkoznak a forradalmi legendával. (A nemzeti szabadságharcos hagyomány pedig nem kerül szóba.) Akik a darabot 1929-ben látták (vagy akik 1956 élményei után olvassák), okkal hiányolják a szenvedéssel, megalázottsággal, nyomorral indokolt elégedetlenség, az irigység, a türelmetlenség, a bosszúvágy, az indulatok mozgatóerőinek a megjelenítését. E nélkül a „szabadságra, egyenlőségre, testvériségre” és a „világszabadságra” hivatkozó szavak üresen hangzanak. Verdiana szerelme talán érzéki, talán lelki tényezők eredménye, de inkább kiszolgálója a férfi önzésének, mint gondolkodásának befolyásolója. Hajnóczy pedig alkalmatlan arra, hogy az önmagával eltelt Martinovicsnak drámai ellenfele lehessen. Talán Bánffynak is eszébe jutott, hogy ez olyan ellentét lehetne, ami őt 1918-ban szembefordította Károlyi Mihállyal. Csakhogy a drámabeli (vagy a történelmi) Hajnóczy jóformán semmiben nem hasonlítható az íróhoz, a szegénység terhével induló Martinovics pedig egyáltalán nem tud odáig eljutni, hogy egy forradalmi megmozdulás valódi vezetője legyen. Sem a téma, sem megírásának időpontja, de az író kérdésfelvetése sem tette lehetővé, hogy a nagy gonddal fölépített darab jól sikerüljön. Bánffy abban a világban volt otthon, amit az *Erdélyi történet*ben fölidézett: az alulról föltörekvők igyekezetét itt is kívülről és fölülről látta. Az élet mindenfajta borának valóban más a zamata. A különböző szőlők levét azonban nem mindég sikerül borkülönlegességgé összeérlelni.

Másként láthatta a dráma jelentőségét Harag György, amit Ablonczy László azzal indokol, hogy a visszautasított megmentési kísérlettel Martinovics önként

32 *Népszava*, 1929. február 9.

33 Bánffy Miklós: *Martinovics*. Színmű. Kolozsvár, 1931, Erdélyi Helikon.

vállalta eszméiért a halált, s ezzel tragikus hőssé emelkedett.³⁴ Amennyiben kisebb jelentőséget tulajdonítunk a társai jellemébe kódolt ellentmondásoknak, és saját zsarnokságélményünket vetítjük bele a korszakba, amit a színpadon csak a titkosrendőrök jelenítenek meg, és ráadásul fenntartás nélkül hiszünk a forradalmi jelszavak igazában, úgy Bánffy művét jelentősebbnek láthatjuk. A színházat ugyanis nemcsak kiválóan ismerte, de szellemes párbeszédok írásához, a hatások fölépítéséhez is értett. Az a vízió azonban, ami a *Nagyúr* történetét új megvilágításba helyezte, ami egy sor fontos kérdést vetett föl, a jeles író többi színpadi kísérletéből hiányzik. A Martinovics rejtély-színpadra viteléből is.

Nagy László: Tusraj Szécsi Margit: Karnevál című verséhez, 1965

34 Ablonczy, i. m. 113–116. és ez előtt.

A vörös számum – a Kommün mint irodalom

Kommentár Lázár István regényéhez

Hogy a történelmi múlt egyes szakaszainak, eseményeinek értelmezése, egyik vagy másik személyiségének a megítélése mennyire ki van szolgáltatva az értelmező és ítélkező jelen ideológiai elkötelezettségének és politikai érdekeinek, arra nézve a magyar XX. század számtalan példával szolgál. Alighanem többen is a kelleténél. Nyilvánvalóan annak tulajdonítható a véleményváltozatok eme sokszínűsége, hogy a századelős békeidőktől a nemzeti közélet teljes szerkezetét átrendező századvégi rendszerváltozásig több, egymástól radikálisan eltérő politikai rezsim volt hatalmon – eltérő érdekekkel, ízléssel, hagyománytudattal, az ezeket érvényesíteni képes erővel és kultámogatással. S ezek mindegyike – ha volt rá ideje – nagy lendülettel látott neki a múlt meghódításának – felfedezésének is, megtagadásának és újrateremtésének is.

Számos okát találjuk annak, hogy a gazdag példatáron belül miért éppen a Tanácsköztársaság, más néven a Kommün vált azzá az eseménnyé, amelyet a legszélsőségesebben ellentétes megítélések kísértek és követtek. Minden előzmény nélküli újdonság volt a magyar történelemben például az, hogy egy kétes legitimációjú, nem a hagyományos országvezető elitekből verbuválódó – mondhatni gyökértelen – politikai erő teljhatalomhoz jutott; döbbenetesen meglepő volt az a – mérlegelést szinte teljesen mellőző – radikalizmus és közöny, amivel felszámolták a történelmi alkotmányt, ellenőrzés alá vonták a mindennapi élet intim szféráit, és kérdésessé tették a nemzeti meg a társadalmi morál alapelemeit; ide tartozik az is, hogy a bukás után hangadóinak jó része Nyugatra és Keletre menekülve kitartóan ápolta a „nagy napok” emlékét, azaz „tradícióvá” vált stb. Sőt azok, akik hajlamosak az apokaliptikus gondolkodásra – a történesek idején és a későbbi évtizedekben is –, azok szívesen látták ezeket a tavaszi-nyári heteket úgy, mint a végétélet idejét, amikor a világháborús országpusztulás nyomán a História Démona elérkezettnek látta az időt a végső hadmenetre.

És ezt a „a 133 napot” a „hivatalos” emlékezet „pozitív tartományába” természetesen – és ez a lényeg – az emelhetette könnyen vissza, vagy tartotta ott, hogy

fizikai bukása után „eszméiben” (és némely vezetői által) „tovább élt”, bár nem Magyarországon, hanem a Szovjetunióban meg a „baloldali” Európa eszmevilágában és politikai praxisában, azaz „világtörténelmi dimenziókban”. Sajátos ideológiai paradoxon – és nem csak a Kommün megítélésében – az, hogy az uralkodó balliberális közbeszédet ma is az a torzított, alakoskodó, csoportérdekhez kötődő „aufklärismus” határozza meg, ami 1918/19-ben vereséget szenvedett és „lelepleződött” a magyar nemzetéletben. És az is mai tapasztalat, hogy az 1945 után kormányzati alapvetésként szolgáló eszmevilág a rendszerváltozás évtizedében sikeresen mentette át magát a politikai végrehajtó hatalom szférájából a közbeszédet tematizáló legkülönbélebb mediális területekre (a tanügytől az internacionális civil szerveződések némelyikén át az internetes kommunikációig) összhangban a keresztény és egyéb hagyományaira mind kevésbé emlékező Európa morális, viselkedési és ízléstrendjeivel: vitális és spirituális hanyatlásával.

Tehát – summázva – a második világháború utáni merőben újszerű közpolitikai helyzetet az új – kollaboráns – hatalom úgy értelmezhetette és értelmezte is, mint a negyedszázaddal korábbi magvetés termőbe fordulását... Lenin és Szamuely Tibor közös fényképe a moszkvai Vörös téren 1919 tavaszán jelképes hivatkozási alap lett Magyarországon 1945 áprilisától. Fogatkozóban, de jelen vannak még ma is azok a korosztályok, amelyek – legalább az akkori napi hírekben – találkozhattak a hazai „nagypolitikában” a Kommün egyes prominenseivel – Rákosival, Lukáccsal, Rudas Lászlóval, Szántó Bélával, Zoltánnal és Rezsővel stb. – és azok a rokonaival – Kun Béláné Gál Irénnel, Szilágyi Jolánnal, Szamuely Tibor feleségével, a történettudományban mindenható Andics Erzsébettel, Karikás Frigyes sógornőjével és a főávós Farkas Vladimir anyósával, Kelen Jolánnal, Korvin Ottó sógornőjével, a Kreml falába temetett Landler Ernő lányával, „Marival”, aki Király István irodalmárhoz ment nőül stb. Az iskolákban tavasztájt mindig felbukkantak a „helyi” veteránok is, szegényes öltönyökben, gumóra kötött nyakkendőkkal, de ifjúi hevülettel és ellenőrizhetetlen emlékeikkel. A ma hetven év körüliek kénytelen-kelletlen résztvevői, esetleg csak szemlélői, avagy kamaszos balhékavarói lehettek a Kádár-féle konszolidáció történelmi hagyományteremtésének, amellyel Forradalmi Ifjúsági Napok cím alatt közvetlen szellemi és politikai folytonosságot teremtettek 1848. március 15-e, 1919. március 21-e és 1945. április 4-e között. Ennek a – finoman szólva is – mesterkéltné folyamatrajznak a szimbolikájába természetesen bevonták 1956-ot is: a Tanácsköztársaságot ünneplő ifjúsági fáklyás felvonulásnak a célpontja rendre a Köztársaság téri partház volt, amely az „ellenforradalmi-fasiszta erők” 1956-os legyőzésének kultuszhelye lett a hatvanas évektől. Említhető, hogy az 1959. II. tc. iktatja törvénybe a Tanácsköztársaság „emlékét”. (Ezt a magyar parlament az 1993. XXIX. tc.-vel fogja „végeképp eltörölni”).

Az idevonható sok kisebb szimbolikus és/vagy (morbidan) anekdotikus eset közül – némi aktualitása miatt is – érdemes kiemelni Francia Kiss Mihály történetét: őt a fehérterror egyik prominenseként emlegette a kommunista törté-

nelmi publicisztika, arra is hivatkoztak, hogy ha fel is mentették, oda kellett állnia még a Horthy-konzolidáció bírósága elé is. 1956-ban teljesen váratlanul előbukkant az orgoványi-izsák pusztákon, ahol addig álnév alatt lappangott, ő aki – ismereteink szerint – tiszthelyettes létére a XX. század első felében a felderítés és a gerilla-hadviselés legjobb hazai szakemberei közé tartozott, katonai hőstettek sora fűződik a nevéhez, nos, őt 1957 augusztusában kivégzik. Hetvenévesen – mint aki személyében is megtestesíti a közvetlen kapcsolatot az 1919-es és 1956-os „fehérterror” között... Hagyománya is merő ellentmondásosság: a forradalmár és hazafias hősök 301-es parcellájában nyugszik, Domonkos László 2011-es életrajzi monográfiája (Püski–Masszi Kiadó) megkérdőjelezi elítélésének jogosultságát annak ellenére, hogy a bíróság 1994-ben hatályban tartotta a halálos ítéletet. (Nem a Kommünhöz kapcsolódik, de az évtizedeken át konzerválódó számonkérő indulatnak hasonlóan jellemző példája a három halálos ítéletet hozó 1967-es zuglói nyilasper is. És/vagy szinte napjainkban is képes belpolitikai vihart kavarni ama szimpla tény, hogy az oktatási kormányzat 2014-ben javasolta a szegedi Ságvári Endre középiskolának, hogy a továbbiakban tekintsen el névadójától. „Élükön Ságvári járt” – énekelték hajdan az úttörők. Aki egyben névadója annak a justizmordnak, amelynek során a rendőrgyilkos „munkásmozgalmárt” ártalmatlanná tevő csendőrtisztet kivégzi a konzolidálódó kommunista új rezsim 1959-ben.)

Talán megjegyezhető, hogy a Tanácsköztársaság kultikus eseménnyé emelése a kommunista mozgalmon belül sem volt problémamentes. Az 1919 és 1956 közötti szakasz baloldali politikáját számos klikkharc zilálta szét, ezek zöme természetesen az eszme végső menedékhelyén, a Szovjetunióban zajlott le, s jelentős számban voltak résztvevői, alkalmi – s időleges – győztesei, ám annál gyakoribb áldozatai 1919 magyar vezető bolsevikjai. Hallatlanul kanyargós pályaképeket rajzolhatna föl ma is az az elfelejtett történelmi segéddiszciplína, amit „munkásmozgalom történetének” neveztek annak idején. Nagyjából 1956 után kezdte – lassan és számos „kirekesztést” továbbra is fenntartva – „konszolidálni” a kommunista mozgalom a maga hagyományait, tehát akkor, amikor a Sztálin halála utáni években az 1917-es vezető gárda véglegesen kilépett a politikaformáló jelenből. És velük együtt – ezek egyikeként – a negyvenes-ötvenes évektől a Tanácsköztársaság minden „értékét” magának vindikáló – anno legfeljebb másodvonalbeli szereplőnek mondható – Rákosi Mátyás is. (Emlékezetes Ék Sándor kultikus képe: R. M. a salgótarjáni fronton. Ahol ő életében nem járt...) Jelképesnek látszó esemény, hogy 1957-ben nevezik át a budapesti Ludoviceum előtti teret Kun Béla térnek, noha csak egy-két éve rehabilitálták ott, ahol 1938-ban kivégezték. Unokájának némi hullámokat leíró politikai és „tudományos” szerepvállalása 1979, azaz a némi kritikát is magának megengedő Borsányi-féle Kun-monográfia feljelentése óta napjainkig önmagában is illusztrálhatja az 1919 megítélésében mutatkozó ambivalenciát a múltó időben. És álljon itt még egy másik futó példa: a Rákosi-féle „négyesfogat” egyik tagja, Révai József – aki 1918-ban alapító tagja a Kommunisták Magyarországi Pártjának –, az (ellen)

forradalom után, 1957-ben csöndben kiegyezik Kádárral, bár tényleges hatalomhoz nem juthat, tagja lesz az MSZMP Központi Bizottságának, és 1968-ban még utcát is kap. Ami azért pikáns tény, mert a kor kultúrpolitikájának vezetője, Aczél György végtelenül rettegte és gyűlölte Révait, sőt a maga „megengedőbb” politizálását kedvvel jellemezte úgy, hogy elődjéhez hasonlította; továbbmenve, Aczél legközelebbi munkatársainak egyike, Agárdi Péter még 1990-ben is „szakmai” érveket keresett avégett, hogy ezt a csöndes herminamezei utcát miért is ne „írja át” a rendszerváltozás. Egy kevésbé ismert irodalompolitikai adalék a maga szóhasználatával látványosan illusztrálja 1919 és az 1957 után kádári rezsim szoros ideológiai kapcsolatát. 1957 augusztusától a legfelső politikai vezetés erős figyelmet volt kénytelen fordítani az „irodalom helyzetére” (tekintettel, ha nem is beismeréssel, az ENSZ folyamatos bírálata), ennek során írtak elaborátumokat megbízható író-elvtársakkal. Mesterházi Lajos szövege így ível át négy évtizeden: „A helyesen értelmezett irodalmi egység, vagyis az irodalmi népfront a mi körülményeink között az irodalmi proletárdiktatúra megvalósítását jelenti” (*Kritika*, 1993, 8. sz.). Talán nem demagógia ennek a mentalitásnak a klasszikus ősforrásai közül egy Lukács György-féle széles dimenziójú meghatározásra hivatkozni (*Proletár*, 1920. június 30.): „Mi a vörös terror? A hatalomra jutott proletárosztály elszánt, erőszakra is kész akaratának intézményes formája avégből, hogy a szocializmushoz vezető út akadályait (ellenforradalom, szabotázs, korrupció, lánckereskedelem stb.) eltakarítsa a maga útjából. A proletárdiktatúra igazi célja az építés.” Lukács – aki személyében is megjeleníti a „folytonosságot” – aligha tudta volna példákkal igazolni a befejező mondat igazságtartalmát.

Természetesen az anekdotikus példák is a végtelenségig sorolhatók, és talán még azt az „esztétikai” állítást is megkockáztathatjuk, hogy a Tanácsköztársaság kikiáltásában szerepjátéka csúcsára jutó századelős szocialista-anarchista-kommunista mozgalom a későbbi évtizedek során is olyannyira abszurd történetekben nyilvánult meg, hogy annak – legalább is a „kedély” és „kedélyesség” szintjén – aligha lehetett adekvátabb észjárás- és beszédmódbeli tükrözője, mint éppen az anekdota. És éppen ez a narratív kisforma képes szintézisbe hozni a bolsevizmus képtelenségeit a korábbi történeti szakaszok, például a Bach-korszak, politikai abszurditásaival. (Amiként erre Esterházy Péter *Kis magyar pornográfiája* oly megnyerő példákkal szolgál.)

Most, amikor az a feladatunk, hogy egy ismeretlennek minősíthető 1919–20-as magyar regényre felhívjuk a figyelmet (1919-ben játszódik és már 1920-ban megjelenik), talán elnézhető, hogy kínálkozó alkalomnak fogjuk föl a helyzetet annak vázlatos felmérésére, hogy a magyar irodalom (és részben a politikai publicisztika) miféle forrásfeltárást tudhat maga mögött ebben a tematikában. Az utóbbi száz évből miféle művekre enged emlékezni és hivatkozni a rendszerváltozás – úgy is mint szellemtörténeti paradigmaváltás. Tekintettel arra, hogy az irodalomtörténet-írás mindez ideig adós a szisztematikus anyaggyűjtéssel, ez is talán bátoríthat a tágabb szemhatárú visszatekintésre, miközben meg kell

elégednünk a pusztá leltározással, abban is csak a lényegesebb darabokra koncentrálva. Vagy még ennyivel sem... Álljon itt néhány név, cím és kistörténet, mint pusztá történelmi illusztráció. Jelzendő, hogy milyen és miféle az a szövegekörnyezet, amelyben helyet kér Lázár István *A vörös számum* című regénye.

*

Ezeket a szövegeket megidézve egy pillanatra sem feledhetjük maguknak a szövegek létrejöttének és nyilvánosságra kerülésének a történetét. Olyannyira sokféle képlettel szembesülünk, hogy azokat összességükben 1919 történetének részeként (sok esetben alakítójának) kell tekintenünk. Nincs az az időbeli vagy ideológiai metszet, nincs az az algoritmus, amivel „rendet tehetnénk” a számba jöhető írások között, ideértve az egyes szövegek létrejöttének személyes mögöttesét és műfaját is: hol napi feljegyzések kerekedtek ki valamiféle folyamatossággá, másnál későbbi emlékezéseket rendezett egy későbbi célzat valaminő egységbe, illetve arra sincs semmiféle „recept”, hogy miként bonthatók meg fikciós és riportos elemek egy-egy írásműnél. Mindennek következtében a lehetetlennel határos meghatározni azt is, hogy egy-egy történelmi pillanatban a Kommünre vonatkozó szövegek miféle halmaza volt jelen az olvasók-történészek „befogadói horizontján”.

Lássunk egy-két példát. A magyar történelmi publicisztika alighanem legnagyobb hatású és 1918–19-re „kifutó” műve, Szekfű Gyula *Három nemzedéke* 1920-ban jelent meg: 1942-ig hét kiadást ért meg. Viszont az 1934-es változat (címében az „...és ami utána következik” toldással) csak 1989-ben jutott reprint formájába az újabb olvasók kezébe, méghozzá Glatz Ferencnek, az utolsó állampárti-pártállami művelődési miniszternek mintegy az „ajánlásával”. A Tanácsköztársaság kulturális életének irodalmilag talán legjobb, szinte napi hitelességű bemutatása Kassák Lajos *Egy ember élete* című memoárjának utolsó fejezete; az emlékiratot egy fél évtizedes előkészület után a – polgári – *Nyugat* közli folytatásokban. Könyvbeni megjelenését követően a szerzőt perbe fogják éppen 1919 – mondjuk így – korrekt, de semmiképpen nem apologetikus ábrázolása miatt, viszont a „megvalósult szocializmus” évtizedeiben éppen eme szakasz – az abban megírt Kun Bélával szembeni fenntartások miatt – nem jelenhetett meg. A Digitális Irodalmi Akadémia csak 2011-ben bocsátotta ki a teljes szöveget. Anekdotikus apróság, hogy Kassákék albérlete 1918–19-ben falszomszédságban volt a Visegrádi utca 15-ben a Kommunisták Magyarországi Pártja központjával, majd a *Vörös Újság* szerkesztőségével. Ennek a „másik lakásnak” a történetét egy kései „riportázs” formájában Lengyel József írja meg (akinek első verseit éppen Kassák lapja közli). A *Visegrádi utca* Moszkvában jelenik meg 1932-ben, méghozzá Kun Béla előszavával, és ez a tény pár év múlva és pár évtizedig a legkevésbé sem segíti a könyv életútját. Az író csaknem húsz évnyi rabsága és száműzetése után itthon éri meg a kis könyv kiadását 1957-ben, amelyben ott a hajdani előszó is, ami azért meglepő, mert Kunt alig egy éve rehabilitálták. Rákosi idejében ugyanis nem lehetett leírni a nevét. Ha tudjuk,

hogy a rendszerváltozásig a Kommün bírálata nem kaphatott nyilvánosságot, se a történettudományban, se úgy, hogy a Horthy-korszak idevágó könyveihez hozzá lehetett volna férni, azt hihetnők, hogy manapság minden 1919-es szöveg jelen van a nyilvánosságban. Elvileg persze igen, de a gyakorlatban nem egészen: az 1919-es „forradalmi” versek és egyéb irományok újra kiadását aligha igényli bárki is. Ki kíváncsi Révai Józsefre mint lírikusra (Aczél oly kárörvendezve idézgette: „Dögölj meg, apám / dögölj meg, anyám / dögölj meg, első tanítóm”), a Proletár-Magyarország marsol szerzőjére, Komját Aladárra (akiről 1960-ban két akkori nagyhatású irodalomtörténész, Waldapfel József és Király István egymással versengve bizonygatta, hogy érvényes költő), a lidércnyomásos Csihadjára, Madarász Emil „tengerész-eposzára”, Gábor Andor hörgő rímeire meg a többiek széptanilag értelmezhetetlen dolgaira, az életét széthazudozó Illés Bélára vagy a szerencsétlen Karikás Frigyesre, akinek 39-es *dandár* című regényét (39-ja *Brigada*, 1927, Moszkva, Kun Béla előszavával) 1959-ben meg is filmesítik. A szerzőt – aki lefordítja Tarasz-Rogyionov bolsevik „kultkönyvét”, a *Csokoládét* is – 21 évvel előbb lövik agyon a butovói kivégzőhelyen. De azért az is faktum, hogy a nevezettektől (és társaiktól) meglehetősen bő válogatást közöl a *Hét évszázad magyar versei* III. kötete, Szabolcsi Miklós szerkesztésében még 1979-ben is... Hatvanadik évforduló?

Kiegészítő utalásként említhető, hogy a *Kortárs* 1959/8. számában megjelent egy tanulmány, amely – alighanem – elsőként méri föl a Kommünt mint „irodalmi hagyományt” Fegyverbe! Fegyverbe! borzongatóan emlékeztető cím alatt. Erdeméül kell ma már tekintenünk, hogy a direkt politikai lözungok közepette sem hagyja említetlenül a súlyos cenzúra alá szorított „jobbboldali” szerzőket, Szabó Dezsőt, Márai Sándort, Tormay Cecilt, Herczeg Ferencet sem. Viszont ami a dolgozat „pozitív oldalát” illeti... Óhatatlan, hogy egy olyan kortárshoz folyamodjunk, aki (egyébként) az egyik megalapozója lesz a későbbi liberális (ha nem is liberálbolsevik), mindenestre a Károlyi-kormányt túlértékelő aktuálpolitikai mitológiának, Jászi Oszkárhoz. Ő így ír a Tanácskormány zsurnalizmusban megnyilvánuló irodalmáról: „...a diktatúra hónapjai alatt minden lap, szemle, füzet a kommunizmus dicsőségét és diadalát kürtölte. Komoly ellenvélemény nem juthatott szóhoz, s minthogy a kommunizmusnak igen kevés tehetséges írója és gondolkodója volt – és ezek túl voltak halmozva állami föladatokkal –, az egész irodalmat a zöld és lelkendező kommunista frazeológia élvezhetetlenné tette. Nem csoda, hisz ugyanaz a sekély és műveletlen zsurnaliztika alkalmazta most azt a tíz-hús kommunista patront, mely hajdan a tíz-hús kapitalista, nacionalista vagy klerikális szólamot verklizte...” Ez a dolgozat sem kerülheti meg az alapkérdést: élesen szétválasztandók a művek megírásuk ideje szerint is. Az időbeli távolság mindig érdemben alakít a szöveg üzenetén. Az viszont teoretikus kihívást jelent, ha – esetleg – hosszú évtizedek után kerülnek elő korabeli naplófeljegyzések, diárium-félék: hogy írják át ezek még magát a vonatkozó írói életművet is. Ennek az említett tanulmánynak a szerzője például nehezményezi, hogy Móricz is azok közé tartozik, akik elmulasztották

megírni 19-es művüket. Ám amikor 2006-ban minden előzmény nélkül, váratlanul megjelentek az író ismeretlen naplójegyzetei 1919 májusától 1919 augusztusáig, egyfelől forrásértékű tényekkel lettünk gazdagabbak, másfelől viszont a liberális gyűlölethullám feltörését is észlelhettük. Volt író, aki a „teljes” Móriczot is „lenullázta” magában-magának, visszamenőleg és véglegesen...

Mai szemmel nézve feltűnő az a kínlódás, amit a *Magyar Irodalom Története* (közkeletű nevén: a Spenót) V. kötetének idevágó szakaszai érzékeltetnek 1965-ben: József Farkasnak irodalomtörténetet kellett konstruálnia az elemi tények szinte teljes hiányában. Vázlatunk viszont nem lenne korrekt, ha hallgatnánk arról a nagy vállalkozásról, ami az említett nevéhez fűződik, aminek lényege az, hogy „dokumentumokat” gyűjtsön össze, és ne „irodalmat” kurkásszon, s éppen ezért válhatott munkája irodalomtörténeti emlékeztetővé. A lényeg: igyekezett felmérni az időszak teljes sajtónyilvánosságát, amelynek természetesen részesei voltak így vagy úgy, de semmi esetre sem bolsevik bértollnokként a kor nagyjai is Móricztól Krúdyig, Füst Milántól Kassák Lajosig, Máraitól Kosztolányiig. A „Mindenki újakra készül...” négy irdatlan szürke kötetben jelent meg 1959 és 1967 között, mintegy 3000 oldalon. Azt persze hamis legitimációnak kell tartanunk, hogy Adyval indul a gyűjtemény, s a Bevezető első mondatát is inkább az ekkori államterrorista rendszer számlájára kell írunk, mintsem az igazságéra: „Nemzeti irodalmunk eddig kevésbé ismert, de talán legjelentékenyebb demokratikus és forradalmi hagyományát nyújtjuk át az olvasónak.” Tagadhatatlan a kötet „irányzatossága”, de ennek ellenére a napi helyzet esetenként meghökkentő irodalmi információkkal szolgál. Ma már anekdotaszámba mehet az az ötlet, ahogy pl. Krúdy Károlyi Mihály térre javasolja átírni a Gizella tér nevét, Márai cikkei is azoknak tekinthetők a *Vörös Lobogó*ban, és szintén eme „korkedélyesség” tünetének, hogy Fenyő Miksa ledorongoló kritikát publikálhatott az aktuális hadügyi népbiztos (!) Pogány József színdarabjáról; és az sem köztudomású, hogy az ún. irodalmi kataszter 199 író-tartalmazott (15 kategóriában és jelentős kedvezményekkel), köztük van egy bizonyos Kudlák nevű avantgard egyén, aki így fogalmaz: „a csecsbimbók kileveleznek az utcakövön”; és itt olvasható – 1919-ben, amit innen az 1960-as években elmulasztottak kicenzúrázni! – Kassák levele Kun Bélához, amelyben az egyetlen magyar munkásköltő – legmélyebb tisztelete kinyilvánítása mellett, de – kétségbe vonja Kun „művészi felkészültségét”; az a hír is bír némi pikantériával, hogy a Lenin-fiúk működésének csúcsidejében (1919. július 1.) a *Vörös Újság* mese-pályázatot hirdet szépségről, becsületről, szeretetről, „lehet szimbolikus is”, 4 példányban „egyenlő” (?) gépeléssel...

Ennek a kiadványnak mintegy „rendszerváltó” ikerdarabja a *Vörös könyv*, 1919 című szöveggyűjtemény 1993-ból (Antológia Kiadó), amely oly sikeresnek bizonyult – mint kronológikus antológia –, hogy 2016-ban beválogatták a reprezentatív Nemzeti Könyvtár sorozatba. Gerencsér Miklós gyűjtése műfajilag jóval szélesebb körű, mint irodalmi-napisajtós előzménye (bár a forrásmegjelölések terén olykor a kelleténél nagyvonalúbb), ugyanakkor visszafogottabban

válogat, és természetsszerűleg az 1990 előtt hallgatásra ítélt „másik oldal” szemléletmódjához igazodik. E tekintetben nagy súllyal esik latba kivételes gazdagságú képanyaga. A mű olvasmányossága annak köszönhető, hogy a közvetlen politikai információkat a mindennapi élet kis híreivel elegyíti. Sőt olykor aligha lehet a véletlen számlájára utalni a közlemények egymásmellettiességét. Például hír jelenik meg arról, hogy Lukács György népbiztos megnyitja a Múcsarnokban a társadalmi tulajdonba vett műkincsek kiállítását. Ezt a tényt gazdagítja Szamuelyné emlékmorzsája 1966-ból, mely szerint férjének A főinkvizitor című kép tetszett a legjobban El Grecótól. „Töprengtem, mit gondolhatott, amikor ezt a portrét, a jellemábrázolás remekművét nézte? Tibor értett a művészethez, de ezt titkolta, mint ahogy dacos szeméremmel palástolta érzelmeit is. Rosszabbnak mutatta magát, mint amilyen volt.” E tekintetben voltak némi históriai sejtelmink... Nem kevésbé tanulságos értesülni pl. arról sem, ahogy Landler Jenő erőszakot kénytelen tenni – táviratilag – internacionalista hadtestparancsnoki érzelmein. „Nem zárkozhatom el jelteni, hogy a jelen pillanatban a nemzeti érzés felkeltése nélkülözhetetlenül szükséges. A Sátoraljaújhely környékén toborzott egyének nemzeti szalag viselését követelik..., amennyiben rövidesen radikális irányzat nem nyilvánulna a kormányzótanács részéről, úgy a frontbomlás elkerülhetetlen lesz.”

Közel egy évszázaddal az 1919-es esztendő után már nem várható olyan primer források tömeges előkerülése, amelyek történelmi információikkal érdemben módosítanák azt a tudást, ami így-úgy jelen van a nemzeti emlékezetben. A már elérhető, de elfelejtett ismeretekkel kellene jobban gazdálkodni – ide értve Lázár István regényének köztörténeti és esztétikai tanulságait is, amely könyv most apropót adott ennek az áttekintésnek a megszövegezéséhez. Egy erőteljes példával illusztrálhatjuk azt, hogy egy-egy (akár marginális) emlékező kortársi írásmű kései felbukkanása hogyan rendezhet át megcsontosodott dogmákat. Molnár Gergely *Orgoványi naplója* egy olyan balos rémmitológát tesz kétségessé, amihez még a jobboldali kutatás is óvakodott hozzányúlani. A 2002-ben megjelent kortársi napló papírra vetője Orgovány református lelkésze, aki – mint a szöveget sajtó alá rendező íróunokája fogalmaz – „a talpkőnek alkalmas legjava magyarok közé tartozott”. Nélküle a kun puszták „közepén” talán ma sem volna templom, iskola, községháza, gyümölcsösök, vendéglő, közutak, tűzoltóság és minden más. Nem volna egy Orgovány nevű nagyközség mint tanyaközpont. És nem volna „Orgovány”, mint a kommünt követő fehérterror emblémája. „A valaha balladás hely – írja a kiadó – véres jelentéstorzulás folytán hírhedett fészekként kerül rá a század lidércnyomásainak szégyenmappájára.” Gábor Andor a pesti kabaré hajdani kedvence talán legdrámaibb versét írja *Orgovány* cím alatt Bécsben 1920-ban: „Valóság-erdő s mégis rém-mese: / Ez Horthy kormányzó gyümölcsöse; / Melyet bús éjjel fergeteg ha ráz: / Az ágain száz kísértet bokáz. / Háromszínű kötél mindnek nyakán, / Fent lóg és lendül táncuk fenn a fán, / Új tánc, mit kormányzó úr agyalt; / Járják a kecskeméti körmagyart, / Keresztény tánc e csont-tánc, nem pogány: / Orgovány!”

És így tovább. Molnár nagytiszteletű úr – akinek nevére írta át majd a rendszer-változás a helységben a korábbi Kun Béla utcát – feljegyzései semmiféle vádak ellen nem hadakoznak, csak elmondják azt, ami itt történt a háború alatt, az összeomlás után és Trianont követően. És nemcsak azt, amit korábban Bécsből és Moszkvából, utóbb a Rákosi- és Kádár-féle szellemi központokból diktáltak, hogy a Héjjas-különítmény hány meg hány „százakat” végzett ki, zsidózott le és rabolt meg, hogy „böllérbicska meg henteskampó”..., hanem azt is, hogy mi zajlott ezen a tájon 1919 tavaszán és nyarán. Ha új kiadásban nem is jelent meg, az interneten ma már elérhető dr. Váry Albert budapesti főügyész eminens 1922-es munkája, *A vörös uralom áldozatai Magyarországon*. (Ennek valahai kézbe vehető kiadása Torontóban jelent meg 1981-ben.) 590 meggyilkoltról számol be a munka, a lehető legprecízebb módon, a lehető legvisszafogottabb modorban. Név, életkor, foglalkozás – hely és idő – a kivégzés módja – ürügye – elrendelője – végrehajtotta ez meg az – az eset rövid leírása – a gyilkosok későbbi sorsa. Ok? Vagy inkább ürügy? „Polgári osztályhoz tartozás”, „zárkából kiment vizet inni”, „vörösörrel szemben tanúsított engedetlenség”, effélék. Technika? „Agyonlövés”, „ledobás III. emeletről”, „megfojtás”, „rohamkészel való összeszúrkalás”, hát így. Apró adalék: Dunapatajon június 23-án 49 embert lőttek agyon. Dunapataj és Orgovány között a távolság közúton 54,4 km (kb. 47 perc), viszont Kisköröstől 24,1 km (kb. 26 perc). „Sűrű” térség. Ez utóbbi helyen működött ekkortájt Petzkay János zászlóaljparancsnok, akinek felesége, dr. Telek Ilona Márta (képét láthatjuk a *Vörös könyv* 384. oldalán), arról híresült el, hogy miközben egy terrorista az akasztott nyakába ült, hogy a kötél minél feszesebb legyen, ő végig fogta a haldokló csuklóját, meddig ver a pulzusa. „Amikor azt tapasztalta, hogy az illetőben igen szívós az életerő, csodálkozásának adott kifejezést, és úgy döntött, hogy huzamosabb ideig függeni kell hagyni az elítéltet.” Azt sem árt tudni, hogy dr. Váry tiltakozik a különítményesek tettei miatt, ezért felmentik; készül összegyűjteni az „idevágó” adatokat is, ezzel a munkájával nem készül el; utóbb nyilasellenessége miatt üldözést szenved, s végül kitelepítésben hal meg; miután az ÁVO némi nyomásgyakorlást követően elrekvirálta adatait a „különítményesekről”, s ezeket – természetesen –, ahogy tudta, föl is használta.

„A forradalomnak óriási mentsége a háború” – Babitstól való ez az állítás, híres-hírhedett esszéjéből, a „Magyar költő kilencszázötvenkilencben” címűből. A kortársakat és az utókor politikai reflexióit is egymástól élesen elválasztó írás ez, egy zilált, önmagát kereső lírai intellektus vallomása. Nem dolgunk most belekapcsolódni ebbe a diskurzusba – tekintsük ezt a kiemelt mondatot most apropónak, s egyben irányadónak az 1919-es „irodalmi örökség” általános jellemzéséhez. Magyarán: a Kommünről írott legkülönbébb műfajú és legkülönbébb elkötelezettségű szövegek java nem tekinthetett el attól, hogy ne a történelmi-geopolitikai kényszerek között beszéljen Kun Béláék 133 napos politikai rémuralmáról. Egy világháború volt a közvetlen előzménye, és ugyanennek a világháborúnak a végső eseményei voltak a kül- és katonapolitikai meghatározói

a Tanács hatalom történelmi intermezzójának. Ez a tény persze senkit nem menthet fel, de a leggaládabb gáztettek mögé is mindig oda kell gondolnunk, hogy egy szerkezetében teljesen szétesett államiság létidejében és egy morálisan végletekig kiüresedett nemzetpolitikai állapotban estek meg ezek. A „léttelen lét” időszaka ez a pár hónap a magyar államéletben és a polgári mindennapokban. „Ami a nemzetet nemzetté teszi: az a lelkekben van”, írja Babits. Nincs ennél fellengzősebben szentimentális mondat – ha nem 1919-ben íródik le. Amikor az apokaliptikus erők tobzódása idején a lélek maradt a menedék. Aztán lassan-lassan mellé társul a gondolat is. Az eszmélkedés, a magyarázat keresése, a tények mögöttesének fegyelmezett szemrevétele. Amikor lassan-lassan megnyílik a tér a regényírónak és a történésznek. Ez a két szerep ekkor, az élmények forró hevületében még majdnem egybeesik. Az igazság keresése – ez határozza meg minden elkötelezett túlélőnél a történetmondást.

*

Ennek a (közhelyes, de nagyon is komolyan veendő) igazságnak a jegyében emeljünk ki 1919 irodalmi üzenetei közül négy súlyos regényt – több más mellett, de azért mégsem egészen találomra. Hallatlanul különbözők minőségükben, irányzatosságukban, tapasztalatuk mélységében egyaránt. Ami összeköti őket az az, hogy nemcsak megörökíteni akarják a rájuk bízott történelmi híreket, hanem meg is akarják érteni őket, méghozzá úgy, hogy tágabb összefüggéseket keresnek az eszmék végtelenül tág horizontján, ahova felemelhetik azt, ami privát, ami esetleges, ami az ő életük. Legjobb pillanataiban ez a szellemi emelkedettség és poétikai elkötelezettség már-már a mitológiák köreit érinti. És mind a négy nagy könyv rokonítható abban, hogy a szövegszerveződésükben szétválaszthatatlan az írói és a történészi elhivatottság és abban is, hogy szinte meghatározhatatlan a „regényidejük”: a téma és a megírás és az olvasókhoz való eljutás idejének egyedi viszonyait értve ezen. Ez a négy beszámoló együttesen talán összegezi mindazokat a problémákat, amikkel a magyar 1919 (és 1914–18) és 1920 (meg ami utána következik) nyugtalanítja az újabb generációkat.

A megírás idejét tekintve Tormay Cécile *Bujdosó könyvéé* az elsőség. Olyannyira az – két kötete 1920 karácsonyán, illetve 1921-ben jelent meg –, hogy számos szakaszában eldönthetetlen: naplóval vagy emlékirattal van dolgunk. Minősítik olykor naplóregénynek is. Bár a könyv kiadásai körül sok a filológiai bizonytalanság, az vitathatatlan, hogy a Horthy-korszakban, idevéve dísz- és emlékkiadását és fordításait is, kultuszkönyv volt. És az lett a XXI. század legelején is: meglepő módon nem a rendszerváltozáskor nyomban, hanem csak 2003-ban jelenik meg újra; közkézen forognak még a 2009-es és 2015-ös edíciók, de egyesek tudni vélnek kalózkiadásokról is. A *Bujdosó könyv* megjelenése alighanem a legnagyobb kulturális botrányt robbantotta ki a legújabb kor „intellektuális” közéletében (már amit ezen érthetünk a szociálliberális hatalomtúltengés éveiben). Emellett hatalmas értelmezői kör jött létre konferenciákkal,

kötetekkel, szoborállítással, emléknappokkal. Az ok nyilvánvaló: egyfelől az egyik legkeményebb újkori liberális tabut sértett meg ez a régi mű, másfelől olyan vitathatatlan esztétikai kvalitásai vannak, amelyek révén helyet igényel magának a magyar irodalomtörténetben. A befogadást nézve tehát: két korszak kultuszkönyve ugyanaz a munka. És ez csak azért lehetséges, mert a választott forma egyszerre szólította meg a saját korát, és hangzik érvényesnek nyolcvan-száz évvel később is. Ami egy naplóféle szöveg esetében legalábbis ritkaságszámba megy. A rendkívüli, szinte riportos pontosság – a rendkívüli, szinte látomásos személyességgel átízítva – Budapest 1919-es napjainak leírásában (és a városközeli térségek rajzában) azt szuggerálja, hogy „ez a történelmi igazság”. Minden eseményt ez a lírai elkötelezettség minősít. Ami – és talán ez a maradandósága záloga – állandóan rájátszik a legkülönbözőbb mítoszokra és kulturális toposzokra. Jórészt önkéntelenül. Középpontjukban mindenesetre a magyar nemzettudat elemi erejű sokszázados önképével, a bujdosóéval. Egy különös, szinte nem nélküli „flaneur”, „kóbor lélek” járja kényszeres cikázásban a várost (akinek minden mondatában azért ott lappang a „női szempont”), és mint médiumon hagyja magán átzuhogni a látványokat, torz mondatokat és rémál-mokat. Az író el tudja érni, hogy a maga személyes-családi-szociális fenyegetettsége a nemzetpusztulás rémét erősítse föl. Néhol a „naplóregény” szinte egy alvilági utazás „eposzába” fordul át. És hát a háború... Az elbeszélő Pestről menekülve ott bujdosik, ahol a „vörös diktatúra” honvédő harcot kénytelen folytatni. Ez az abszurditás, amivel az elbeszélés nemigen tud „mit kezdeni”. Ezek az események nem ábrázolhatók azzal a démonologikus eszköztárral, amivel a főváros utcái, magán és politikai terei.

Ha meghökkentő, ha nem, itt érdemes átváltani egy másik könyvre, egy olyanra, amit ég és föld választ el Tormay művétől. Illyés Gyula *Beatrice apródjai* ez a „regénynek” mondott kései emlékirat. Nincs név és nincs esemény, amelyben ne különbözne Illyés álláspontja és emléke a Tormayétól. Az alapkérdése? „Terítették le vajon valaha népet körvadászibb módon, kerítő falkásan, mint akkor a forradalommal védekező magyar munkásosztályt?” A könyv 1979-ben jelent meg, de már a folyóiratos publikációt éles hangú viták kísérték, ahogy a tíz évvel korábbi – a félszázadik évfordulóra írt – Illyés-tanulmányokat is. Tormay írásának modorával ellentétben a *Beatrice apródjai* a rekonstrukció poétikájával él: a „regény” hat évtizedes emléktöredékek szeszélyes rendbe állítása és hat évtizedes irodalmi és politikai tapasztalatainak foglalata többnyire „pontoskodó” empátiával, ám sokszor távolságtartó ironiával. A maga módján ez a könyv is egyedi megújítása a memoár – formai elemeit tekintve különben eléggé „parttalan” – műfajának. Önéletrajz és dokumentumregény, szépírói szituálás és dialógusszerkesztés, esszéista, sőt teoretikus betétekkel. Minden elemét áthatja az az ars poetikus határozottság, hogy az elbeszélő önmagát tanúságtevőnek tételje, így súlyosbítsa hajdani jelenlétét. Ebben is rokona Tormaynak, Kassáknak, Sinkónak. „Jelenünket legtisztábban nem a jelenben látjuk, hanem fél század múlva” – írja. Illyés kortársi és későbbi megítélését az

teszi megosztottá, hogy ő eszmélkedése óta úgy óhajtja képviselni a társadalmi kérdésekben a baloldali értékvilágot, a „szegénypártiságot”, hogy az ne különüljön el a magyarságközpontú eszmevilágtól, a „nemzetpártiságtól”. És tudjuk, hogy eme kettős ideálvilágot a magyar történelem csak pillanatokra engedti harmóniába rendeződni. A *Beatrice apródjai* elbeszélője hasonló „flaneur”, „lépteit szaporázó”, mint a *Bujdosó könyvéé*, azzal a nem kis különbséggel, hogy amíg az a démonai elől menekülő és alvilági tereket maga köré rajzoló árnyék, ennek a serdülő főalakja „konkrét” illegális pártmunkája során (mint a Vörös Segély ágense) járja a várost, kivégzésre váró baloldaliak családtagjai között forogva. „Az 1919-ben levert magyar szabadságharc utáni haladó ifjúság változatlanul előre nézett.” Megjegyezhető, Illyés „forradalom utáni” városképei ugyanolyan mocskosan sötétek, mint Tormayé a Kommün alatt. Ami a lényeg – Illyés visszatekintve is azt vallja, amit résztvevőként-szemlélőként hajdan a kettős történelmi eszmevilág egyidejűségéről, kényszerekkel teli aktualitásáról: „a Tanácsköztársaság létrejöttében közelítette a két alapkérdés megoldása egymást... A proletár osztályharc e pillanatban emberi-nemzeti szabadságharc lett... Ez alatt a kilenc hónap alatt (alighanem 1918 októberétől számítva) az ország törvényes vezetése a haladás embereinek kezében volt.” Nem lenne nehéz kitenni a legújabb idők nemzetpolitikai kérdőjeleit ezen állítás után, de semmi okunk erre, ahogy arra sem, hogy – mondjuk – az író (néhol bizony meglepően) „toleráns” Károlyi- és Kun-portréit szemlélve, feledjük későbbi heroikus nemzetvédő költészetét és publicisztikáját.

A következő regényes visszaemlékezéshez való áttérésre keresve se találunk Illyés művénel alkalmasabbat. Ez a könyv Sinkó Ervin *Optimistákja*. A *Beatrice apródjai* hangsúlyosan szerepelteti ezt a különös sorsú és nehezen meghatározható identitású („jugoszláv”) író és hajdan éppen nem jelentéktelen közéleti szerepet játszó feleségét, Rothbart Irmát. (Sőt – kortársi emlékekről lévén szó egy viszonylag zárt városi térben – nem lepődhetünk meg azon, hogy pl. a „visegrádi utcai” Kassák Illyésnél is éles fényt kap, de azon már annál inkább, hogy Tormay elbeszélőjének éjszakai hűvösvölgyi villamosozásai szinte napra nap, sőt „megállóról-megállóra” egybeesnek Sinkó önéletrajzi mesélőjének ottani utazásaival...)

Az *Optimisták* szerzője, Sinkó és felesége egy izgalmas „időszembesítés” alanyaiként jelennek meg a *Beatrice apródjaiban*. Egyrészt mint olyanok, akik a sok évtizeddel későbbi elbeszélőt 1919-ben, naiv ifjonként a legkeményebb teoretikus problémákkal szembesítették, „hatalmuk teljében”, tehetjük némi iróniával hozzá, másfelől mint az „otthonatlan” baloldal reprezentánsai, akik éppen hajdani tapasztalataikat kívánják megosztani az új időkkel. Kommunistaként, magyarként és zsidóként – Moszkvában, Párizsban és az SHS Királyságban. Sinkónak megvolt a maga „legendáriuma” már 1919-ben, amelyben együtt állt a legszigorúbb forradalmi elkötelezettség valami elvarázsolt messianisztikus-népnevelői attitűddel. Együtt „az örök béke hite és vallása” a „társadalom erőszakos átalakításának hitvallásával”. Marx és Dosztojevszkij és Hebbel és Kier-

kegaard... A regény „rengeteg” szereplője közül „sok csak annak köszönheti létét, hogy egy-egy eszmét képvisel”, írja Illyés. A könyv már 1928-ban (vagy 1931-ben) készen van, feleségével lefordítják németre is, az irdatlan papírtömeg egy bőröndben járja Európát. *Egy regény regénye* címmel Sinkó később megírja a mű hányattatásait (hallatlan izgalmas rémanekdotákkal a moszkvai „csisztka” idejéből), amihez azt tehetjük hozzá, hogy az *Optimisták* magyarul 1953-ban jelent meg a „láncos kutya” Titó idejében Újvidéken, és 1965-ben végül Budapesten. Több mint különös elgondolni egy olyan forradalmár 1919-es napjait (és ebben a regény van segítségünkre), aki „testközelen” van Szamuelyvel és Korvin Ottóval, velük – mondhatni – napi „harci” kapcsolatban, s „közben” a megváltás „bibliás” váradalmának prófétájaként szónokol, akinek számára a forradalom lényege az emberek közötti közvetlen, hazugság mentes kapcsolat létrehozása. Ez a regényes emlékezés – a maga naiv, olykor szinte gyermekded szövegalkalításával is – izgalmas színfoltokat tesz a Kommün történetének tablójára. Hasonlóan azokhoz a memoárokhoz, amelyek miközben nagyon következetes ideológiai elemzések óhajtanak lenni, szinte öntudatlanul hagyják, hogy a mindennapok eseményei, látványai beszívárognak a filozofikus eszmefuttatások mögé.

Ha túlzás, ha nem, Lesznay Anna 1966-ben kiadott, New Yorkban írt nagy művét, a *Kezdetben volt a kert* címűt, azon (az egy kézen megszámlálható) magyar elbeszélések egyikeként érdemes szemlélnünk, amelyek hiteles, a klasszikus realizmus útmutatásait követő beszámolót nyújtanak a XIX–XX. század fordulójának Magyarországról, méghozzá egy olyan aspektusból, amire kevés figyelmet áldoz a történettudomány is meg az irodalom is. Ennek a regénynek – vagy kései memoárnak – a tere Magyarország északkeleti, a magyar nyelvhatáron túli szöglete. Alsókörtvélyes „tót-orosz” falu, írta egy régi geográfus. És itt jelenik meg a zsidó asszimilációnak egy „mélymagyar” változata a klaszszikusan feudális világ keretei között. Mondhatni – a Tisza Kálmán-i országvezetés liberalizmusának ideálvilága a regénybeli kastély és falu. A honfoglaló nagy Szirmay család birtoka 1872-ben lesz a Moskovitzoké. S ez az új históriai állapot már nem is Mikszáth „Felvidéke”, de nem is Bartha Miklós „Kazárföldje”. Népbarátság és Kossuth-kultusz, okos gazdálkodás és a legértékesebb kulturjavak birtoklása-élvezete, ezen túl meg a polgári felvilágosultság koreszméi – egészen az emancipált női erotika vállalásáig. Amilyen bensőséges eme idilli világ intimitásainak rajza Lesznai Annánál, olyan okos és elfogulatlan, amikor innen a világvégi békéből a zajgó Pestre vezetnek a családi és baráti szálak. Igen olvasmányos az előadásmód: a félszázados (vagy még régebbi) emlékek jelen idejű bemutatása során jól harmonizál a pletyka és az elemzés, metaforikusan: „uniszónó” a Kossuth-nóta, a Himnusz és a Marseillaise, a tényközlés és a heves kommentár, a magánélet és az 1910-es évek belpolitikai eseményei. Lesznai a polgári radikálisok körébe tartozik, több évig Jászi Oszkár felesége, s jól látja és derűs kritikával ábrázolja ennek az értelmiségi körnek az elvont gondolkodását, „idegenségét”, nem egyértelmű szerepét és viselkedését a Károlyi-féle hónapokban.

És nem hallgatja el néhányuk „őszövségi” gyűlölködését sem. „Nemzeti” érzékenységét (és a zsidó–magyar együttélés sokszínűségét) illusztráljuk egyetlen mondatával, amikor Ady halálhíre elér hozzá. „Ady volt a búcsúzkodó táltos, aki utoljára idézte fel mitikus erővel az ősi magyar isteneket, akiknek tiszteletére néhol még pislákkolt a régi kúriák tűzhelyén egy-egy elfajzott furcsa égő áldozat: a sírva vigadó szenvedély, a nekivadult betyárszerelem és a kelet holt dicsősége, mámoros álma!” Ez is 1919... És amikor a bevonuló csehek kisajátítják a birtokot: „Jobb szeretném, ha a kommunistáké volna. Elvennék tőlünk, de mégis a miénk maradna, magyar. Ápolnák a kertet, művészotthont csinálnának a kastélyból. Én lehetnék a házvezetőnő...” Az 1919–20-as évek emléke így kristályosodik ki az 1960-as évtizedre.

Nem igényelne különösebb erőfeszítést egy lexikális névsor összeállítása azokról, akik 1919-et „tematizálták”, akár az eseményekkel egy időben, akár utóbb, már az értelmezés felé mozdítva a közvetlen tapasztalatot, akár bevalóttan kötődve politikai érdekekhez, akár emancipálódni igyekezve a korszellem kényszereitől. Elképesztő lenne a nevek „együttállása” egy ilyen listán: az imént kiemelt Tormay Cécile, Sinkó Ervin, Lesznay Anna és Illyés Gyula mellett Krúdy és Hidas Antal, Nagy Lajos és Batthyány Tivadar, Jász Dezső és Mályusz Elemér, Kun Béláné és MórícZ Zsigmond, Garami Ernő és Füst Milán, Károlyi Mihály és Nagy Lajos, Erdős Renée és Fekete István (a *Zsellérek* a háború előtt 7-szer jelent meg, utána majd csak 1994-ben), Landler Jenő és Ritoók Emma, Breit József és Franyó Zoltán, Laczkó Géza és Dénes Zsófia, Balázs Béla és Bohuniczky Szeffi, Prohászka Ottokár és Barta Sándor, Szász Zoltán és Buchinger Manó, Weltner Jakab és Veres Péter, Pásztor Árpád és Háy Gyula, Várkonyi Nándor és Böhm Vilmos, Kosztolányi és Fenyő Miksa, Kodolányi János és Pekár Gyula stb., stb., stb. Írók és politikusok és zsurnaliszták, derék magyarok és politikai ámokfutók, hősök és gazemberek, hitvallók és történelemhamisítók.

De ha csak a pusztá „információs szolgáltatást” nézzük, egymás mellett van a helyük. Információn értve a hazugságot is. Anekdota? Osvát Ernő megállítja a Bristol Kávéház előtt Lukács Györgyöt. Milyen könyv van a kezében? Hegel. „Hegel – az egy rossz író” – így Osvát. Az anekdota mint politikai pornográfia? Harmincvalahány évvel utóbb – „19” öröksége immár valóság... – Gellért Oszkár így meséli. Milyen könyv van a kezében? Hegel. „Hegel rossz író, de Engels jó író” – így Osvát. Vagy Gellért? Osvát – teszi hozzá Lukács jó pár évvel utóbb – soha életében egy sort sem olvasott Engelstől. Nem komoly információ, de benne van néhány tény, három irodalmi közszereplő és harmincvalahány magyar esztendő.

*

És végezetül tegyük fel azt az alapkérdést, ami ezt történelmi-irodalomtörténeti vázlatot mintegy „kiprovokálta”: hol a helye ebben a politikai és szellemi térben Lázár István 1920-ban megjelent *A vörös számum* című regényének? És

egyáltalán: ki is ez a Lázár István? Ez utóbbira könnyebb a válasz: egy elfelejtett magyar író a két világháború közötti évtizedekből. Olyannyira nem létezővé vált (1936-ban bekövetkezett halála után), hogy a hatvanas évektől egy jelentősnek éppen nem mondható (rendszerpárti) szociográfus-publicista fesztelenül használhatta ezt a nevet. Nem tartozott a századelőn ama néhány legendássá híresült, a civil mindennapokból és normák közül kivonuló „ködlovagok” közé – ami keveset tudunk róla, annak alapján egy polgári életvitelű, azaz hivatali is viselő, szolid íróembert rajzol fel a képzelet. Akinek műve és működése mégis telis-tele van meglepő tényekkel. Az irodalmi lexikonok pár sorban megemlékeznek róla, az irodalomtörténeti összefoglalásokban nyoma sincs: a XX. század elejének kánonját a *Nyugat* határozta meg, és ő ebben a lapban soha nem szerepelt. Az egyetlen kivétel Várkonyi Nándor 1942-es szintézisének szabatos – bár szelíd közhelyektől sem mentes – ötsoros kisportréja: „Romantikus történeti regényei többnyire a Székelyföldön játszódnak, de szívesen megy távoli, exotikus tájakra is. Élénk képzelettel költi mozgalmas történeteit: a magyar élet rajzában nincs híjával a jellemző készségnek sem. Bibliai tárgyú regényei közt a *Krisztus* címűben vállalkozott a legmerészebb feladatra.” Gyergyószentmiklósi születésű (1881), magyarörmény származású volt, jogot végzett, hallatlanul sokat publikált, lapot szerkesztett (*Magyar Világ*), amely kora legjelesebbjeit is foglalkoztatta, írt verset, filmszcenáriókat (pl. a *Gyimesi vadvirágét*), egy darabig államrendőrségi alkalmazott volt. Erős jelenléte tapasztalható a Trianon után megerősödő „turáni” mozgalmakban. Halála után érdemben először a 2014-ben az Erdélyi Örmény Gyökerek Kulturális Egyesület által kiadott *Távol az Araráttól... című, a magyarörmény irodalmat bemutató antológia foglalkozott munkásságával. Ám volt nevének-könyvének még egy hangsúlyos említése: ott láthatjuk az 1945-ben frissiben összeállított A fasiszta szellemű, szovjetellenes és antidemokratikus sajtótermékek jegyzékében, amely listába vett műveknek a megsemmisítését maguk a szovjet hatóságok ellenőrizték, „az orosz-magyar fegyverszüneti egyezmény 16. pontjának értelmében...” (Remek emlékeztető arról, hogy miféle szellemiség és politikai indulat vette át a hatalmat Magyarországon a háborús vereséggel.) Magánmegjegyzésnek szánva: Lázár István életének és életművének kutatása remek doktori disszertációs téma lehet(ne) – forrásként kínálkozva a magyar filmtörténet éppen úgy, mint a *Napkelet*, a *Pesti Hírlap* és a *Magyar Világ* évfolyamai, a Turul Szövetségre csak úgy, mint a Petőfi Társaságra vonatkozó feljegyzések, írt róla Szentkuthy és Nagy Lajos stb.; leánya, a verseket is publikáló Kazatsay Emilné Lázár Jolán, a Madách Színház segédszínésznője 1975-ben halt meg, az író esetleges hagyatéka talán ezen a szálon is megközelíthető. Egyelőre még arcképét sem bírjuk. Mindenesetre úgy vélem, hogy az alapos, kíváncsi és politikailag elfogulatlan műelemzés Lázár „napkeleti történeteit” is odaperelhetné, ahová valók: a századelő magyar szecessziójába, mondjuk, Lechner épülettervei, Csontváry cédrusai és Herczeg Ferenc *Pogányok* című regénye közelébe. Sírja a Kerepesi Temetőben található – ha még: 36/1–1–40.*

Most, hogy a regény kikerült a Széchenyi Könyvtár hajdani Zárt Osztályáról, módja lesz a kritikának, hogy felmérje értékeit, tudatosítsa jelentőségét és elhelyezze a Kommün „irodalmi örökségében”. Ez utóbbira nézve nincs nehéz dolga az olvasónak: azon az oldalon áll ez a könyv, amit az irodalmi emlékezetben Tormay Cécile működése reprezentál. Azon az oldalon, amely a legkisebb megalkuvás (liberális önfeladás) nélkül védi a hagyományos magyar és polgári értékeket, ami azt is jelenti, hogy míg mélységesen elítéli a Kommün intézkedéseit, és megveti azok hangadó képviselőit, megértő azokkal szemben, akiknek megvolt az érzelmi motivációjuk, hogy időlegesen Kunék szavainak higgyenek. Lázár számára megszívelendő a közemberek háborúellenes ingerültsége éppen úgy, mint a munka tőkegyűlölete – azaz a primer elégedetlenségnek mindazon okai, amit a vörös propaganda oly könnyen tudott kihasználni, ha nem is hosszú ideig. A regény legnagyobb talánya maga a létrejötte. Az impresszumban az 1920-as évszám áll, s mivel a könyv cselekménye a Kommün bukása utáni hetekben ér véget, a megírásra és a nyomtatásra fél-háromnegyed évnél több nem juthatott. Ide véve az anyaggyűjtést is.

És itt érdemes megtorpannunk egy pillanatra. Noha *A vörös számum* lendületes narrációjú elbeszélés, noha epizódjai között akad néhány epikai közhely, bámulatosan sok olyan mozzanata van, amit a tudatos – megfontolt és időigényes – anyaggyűjtés számlájára kell írunk. Az ember még arra is hajlamos – bár erre konkrét bizonyíték nincs, de sugalmazó jelzés annál inkább –, hogy némely „meghitt” információkat az író esetleg már/még ekkor virulens állambiztonsági kötődésével magyarázza. Vagy csak „véletlen” egybeesésekről van szó a regény mozzanatai és a hiteles források között? Ma még eldönthetetlen. A „hitelesség” zavarba ejtő bizonyítéka például a perverz Szamuely hatalmas – szinte Ady lázas látomását idéző – monológja a regényben a „vérről”, „az élet szent szökőkútjáról”, és majdnem ugyanezeket a szófutamokat olvashatjuk fennmaradt beszédeiben („A vér a cél: erősíti a szívet...”); a regényben is meg a valóságban is egy Krausz József névre kiállított útlevéllel próbál Szamuely Ausztriába szökni; és a könyvben is felbukkan a fentebb már említett „hiszterikus doktornő”, ez a „degenerált külsejű, férfi-típusú asszony”, aki a hóhérokkal együtt nyomakodik, hogy az alkalmi bitókon függő haldoklók pulzusához hozzáférjen; riportszerűen pontos a leírása a Hollán-féle lánchídi gyilkosságnak – jó pár mellékszereplő a saját nevén szerepel; gyanúnkat erősítheti, hogy a cselekmény mozgatószerepe van egy jobboldali titkosszolgálati ügynöknek, egy „kémnek” (a Vörös Pimpernel-effektus! Orczy Emma világsikerű regénye 1907 óta magyarul is olvasható); s a példákat zárjuk egy anekdotikus aprósággal – a regény körütekintően részletező a mindennapi élet rajzában, ennek során értesülünk az áruhiányról, hogy pl. a piacon csak tököt lehet kapni. Szilágyi Jolán utóbb így emlékezik egy vacsorára, amit „Tibor” rendezett a Nyugati pályaudvar egyik külső vágányán a Lenin-fiúk páncélvonatában. „Tibor öccse, Laci főzte a vacsorát. Tojásrántottát. Ilyen fejedelmi lakomát rég nem ettünk. A szovjetházban az ebéd sovány volt. Rendszerint

tökfőzelék. Akkor mindenütt azt ettek... A fiúk „fáradtak voltak, de jókedvűek.”)

Ha Lázár István regényét szellemileg és nemzetpolitikailag Tormay Cécile alapművéhez kötjük, nem lehet nem szóba hoznunk azt a tényezőt, ami a Tormay-hagyományt (sőt – ha csak „19-et” nézzük – mostanra már hovatovább a Móriczét is) végzetesen, és – alighanem – végérvényesen megosztja. Ez pedig a zsidók jelenléte és politikai szerepvállalása a 133 nap alatt. Kétséges még az előbbi mondat „alanya” is: „a” zsidók? a zsidóság „egy része”? a „zsidószármazásúak”? a nemzetéletbe nem asszimilálódott, de hitüket elhagyó „galiciánerek”? utálkozó hangnyomattal: a „kazárok”? Erről a „jelenlétről” számos vélemény hangzott már el, és mindegyiket óhatatlanul befolyásolták az újabb évtizedek történelmi tapasztalatai, beleértve a holokausztot éppen úgy, mint Izrael állam valósággá válását. Lázárnál a zsidó politikai szereplők látványa és beszédmódja, politikai elkötelezettsége és elemi idegensége a „népbiztosok – terrorlegények” egymást feltételező szerepkettőségében fogalmazódik meg, ahol is a világmegváltás eszméje nincs semmiféle humán megfontolásra tekintettel. Zömükben démonikus karikatúrák, a történelmi tapasztalatnak megfelelően, és nem utólag visszavetített elfogultságok illusztrációi. Nem is Lázár István könyvének védelmében, hanem inkább a közelmúlt közhangulat árnyaltabb megítélése érdekében idézzünk egy igen alapos, noha természetesen erősen „érdekelt” forrást, az Ujvári Péter szerkesztette *Magyar Zsidó Lexikont*. Ez 1929-ben készült el, ám reprint kiadása a rendszerváltozás után kétszer is megjelent, bizonyítván, hogy a mai magyar zsidóság számára teljes mértékben elfogadható, sőt mértékadó munkáról van szó. Lássuk pár sort az Ellenforradalom címszóból, megjegyezve, hogy a szöveg nem rejti véka alá azt, amit nehezményezni kényszerül a Kommunizmus követő antiszemita bűncselekmények felemlegetésekor. Ilyen mondatokat olvasunk: „Természetes, hogy az ellenforradalmi eszme a zsidóság között is megtalálta azokat, akik a hagyományos társadalmi rend hívei voltak...” „(Voltak), akik az életükkel fizették meg a régi rendhez való ragaszkodásukat...” (Váry Albert idézett könyvében 44 zsidó áldozatról számol be.) A Kommunizmus bukása után a Pesti Izraelita Hitközség ünnepélyes deklarációt bocsátott ki: „A hitközség a maga és az egész magyar zsidóság nevében végtelen örömeinek ad kifejezést afölött, hogy az úgynevezett proletárdiktatúra esztelen és erőszakos kormányzati rendszere, amely minden hitközséget és generációk munkájával, áldozatkészségével fölépített gyönyörű intézményeit végpusztulással fenyegette, saját bűnében összeomlott.” „(A hitközség) fájdalommal és egyúttal megbotráncozással állapítja meg, hogy a kommunista uralom vezérkarában és táborában nagy számmal voltak zsidó származású emberek, akik majdnem kivétel nélkül előbb váltak hűtlenné vallásukhoz, mint később hazájukhoz. Minthogy pedig ezeknek szereplése lelkiismeretlen és gonosz emberek által arra használtatik föl, hogy a zsidót a kommunistával azonosítsa, a hitközség konstatálni kívánja, hogy minden egyes zsidó származású kommunistával szemben legalább 1000 zsidóvallású magyar állampolgár áll.” Ennyit illusztrációként – csu-

pán arra utalva, hogy Lázár István regénye manapság „referenciális” olvasatban is mellőzhetetlennek látszik: gazdag a kemény információkban a Kommün napjairól.

Természetesen nem egy kései – majd’ egy évszázadot megkésétt – utószónak a dolga, hogy akkurátus műelemzést adjon, amely tehát nem (elsősorban) történelmi forrásként, hanem szépirodalomként szemlélné és értelmezné ezt a – engedjék meg a vélemény – jelentős regényt. Amely – és ez legyen az egyetlen irodalomtörténeti-kritikai megállapítás ezen a helyen – komoly szépírói ambícióval megírt munka, különös figyelemmel a kor esztétikai-nyelvhasználati törekvéseire. Indulatainak szcenírozásában, expresszivitásában letagadhatatlan a kor, amikor íródott: Ady, Móricz és Szabó Dezső kora ez. A tömegek mozgása, tömeg és egyén viszonyának számtalan változata, a helyszínválasztás tudatos sokszínűsége, a piactól a budoárig, a gyártól a temetőig, a divatszalonról a templomig és a kínzópincéig, a konfliktusok drámai folyamatossága, a szinte brutális erejű szimbólumhasználat (Sámson, Dávid és Uriás), a filmszerűen éles vágások, az erős tipizálás, a néhol szinte öngerjesztetten „zuhatagos” nyelv stb. – mindezek a regényalakító tényezők egyben egy gigantikus történelmi marionettjáték megjelenítő eszközei is.

Mi, akikre a kései néző szerepét osztotta a történelem, aligha tehetünk mást, minthogy vállaljuk azt, amit a megértő figyelem ró ránk: tudomásul venni és értelmezni.

Czigány Dezső: Ady-fej (szén, papír, 1907)

Kövek sorsa

Bordás Beáta: Erdélyi kastélyépítészet a historizmus korában, 1840–1914

Kolozsvár, 2016

Olvastam egy szomorú könyvet az építészetről.

Meglehet, ha nincs első és második világégés, ha nincs Trianon, ha nem sötétlenek mindegyre visszatérő viharfelhők történelmünk ritkán kitisztuló égboltozatán, és ha nincs fel-fellángoló oktan pusztítás, talán másképpen is szólhattak volna azok a sorok, amelyek Erdély historizmus korszakában épült kastélyairól adnak tudományos igényességgel dokumentált látéletet, emellett a múlt ereklyéi iránt fogékony érdeklődők számára egyszerűen magukkal ragadó olvasmányélményt. A Kolozsvári Művészeti Múzeum muzeológusa, Bordás Beáta doktori értekezésének átdolgozott változatát, *Erdélyi kastélyépítészet a historizmus korában, 1840–1914* címmel közös kiadványban jelentette meg a Polis Könyvkiadó és az Erdélyi Múzeum-Egyesület képekkel, térképekkel, tervrajzokkal, archív felvételekkel, frissiben készült fotográfiákkal, valamint színes melléklettel ékesítve, gazdagon.

A porladó kövek története az Idő ráérős munkálkodásának kézzelfogható jeleként e rendhagyó jelentőségű és jellegű kötetben lapról lapra szemünk előtt lebeg. Eközben megismerkedünk a feledés homályából újra az érdeklődés látóterébe emelt egykori kastélyok építéstörténetével, sorsával, lakóival, amelyek a XIX–XX. században, a Monarchia „boldog békeidejében” igencsak virultak, ám nagyrészüket mára szívszorító látványként csaknem romokban hever; másokról viszont pusztán feljegyzésekből, levéltári dokumentumokból, leltári és hagyatéki nyilvántartásokból értesülünk, mivel azóta végleg eltűntek a mulandóság ködfátyolában. Bíró

József kiváló transzszilvanista műtörténész a negyvenes években írt esszéjében így ítélte meg: „A kastély már maga a történelem.”

A historizmus, amely mindmáig némileg mostohán kezelt stíluskorszakként volt számon tartva, az építészet mellett a iparművészet, a szobrászat, valamint jellemzően a történelmi festészet területén a klasszicizmus és a szecesszió közti időszávon bontogatta virágait. A régmúlt jellegzetes stílusjegyeit öltötte magára ahelyett, hogy valódi, testhezálló formanyelvvel ajándékozta volna meg a korszak ízléskultúráját. Voltaképpen a romanika, a gótika, a reneszánsz és a barokk ékeségeiben pompázott újra, ezzel elégtétve ki a romantikus lelkek visszafojtott vágyainak áhított „időutazását” mindaddig, míg végül önnön sokféleségében feloldódva az eklektika heterogén arcával búcsúzott el. Az ezt követő korok frissülő szemléletvilága némileg fanyar mosollyal nyugtázta a XIX. század főleg második felének effajta kifejezőmódbeli megtorpanását, noha a kastélyépítészet területén a kiegyezés után is születtek jelentős művek az egykor pompakedvelő, később gyalázatosan meghurcolt és kisemmizett nemesi, arisztokrata megrendelők, valamint bankárok, gyárosok igényeinek eleget téve. Szerzőnk érdeme, hogy bár a lelkiismeretes és mélyreható alap kutatás bonyolultsága miatt a történeti Erdély csupán három vármegyéjében (Kolozs, Torda-Aranyos, Alsó-Fehér) végezhetette vizsgálódásait, ezzel a rendszerváltásig tabunak minősülő témával immár hangsúlyozottan irányította rá a közvélemény és szakirodalom figyelmét méltánytalanul feledésbe

merült, e kései korban megépített (vagy esetenként átépített) historizáló maszkokkal ékeskedő, romantikus építményeinkre. Bordás Beátának tíz fejezetet magába foglaló impozáns munkája megírásakor a szerteágazó tárgyi háttér igen sok irányból összefutó szálaikat kellett egybefűznie. Eközben nemcsak levéltári adatokra, periodikákra, inventáriumokra, tervrajzokra, katonai és polgári térképekre, képi forrásmunkákra és a jelenlegi alapvető szakirodalom kutatási eredményeire támaszkodott, hanem személyesen be is járta, esetről esetre részletekbe menően dokumentálta a ma még fellelhető beszédes helyszíneket. Segítségére volt Biró József immár alapműnek tekinthető, 1943-as kiadású *Erdélyi kastélyok* című népszerű kötete is, éppen a miatt, mivelhogy ő még láthatta fénykorukban a szóban forgó kastélyokat, udvarházakat, enteriőröket, parkokat. Az viszont némileg meglepő, hogy még a historizmus legfontosabb emlékei sem álltak Biró akkori vizsgálódásainak fő vonulatában. A hajdani nagynevű megrendelők pedig máig fennmaradt levéltári dokumentumaikkal járultak hozzá az építéstörténeti események megvilágításához; hadd említsük közülük a Bethlen, Bánffy, Mikó, Wesselényi, Teleki, Jósika, Lázár vagy Ugron családokat, de jelentős segítségnek minősült – miként szerzőnk utal is erre – Pákei Lajos, a századvégi Kolozsvár elismert főépítésének körülményesen ugyan, de fellelt hagyatéka, valamint B. Nagy Margit kiváló erdélyi művészettörténész jelenkori kutatásai.

A könyv szerkezete világos tagolásban hozza közel olvasóihoz az események kronologikus sorát mintegy húsz kastély monografikus, eseti tárgyalásának bemutatásával. Olyanokéval, amelyek díszes megjelenésükkal, enteriőrjeik emelkedett pompájával igyekeztek felhívni a figyelmet tulajdonosaik társadalmi rangjára és ízlésviláguk egyéni hangjaira. Majd ezt követi a korszak stílusirányzatainak számbavétele. Ebben részletesen kitér a megrendelők, tervezők és építők kapcsolatára

(ami nem mindenkor volt felhőtlen), a munkálatok menetére, azok körülményeire, okaira. Különös élményt jelentett számomra bűvárkodva elmerülni a változatos térszerkezetek és alaprajzok értelemszerűen kialakított rendszereinek útvesztőiben vagy azokban a különféle megoldásokban, ahogyan a gyakori átalakítások során új divatoknak hódolva a beltereket kialakították. A berendezési kellékek szakszerű tárgyalása logikusan vezet el az épületekben elhelyezett gyűjteményekkel foglalkozó, érdekesítő fejezethez, és mindeközben megismertet müködvelő arisztokratákkal is, akik olykor külföldön szerzett értékes szaktudásukkal maguk alakították, formálták környezetük pompázatos hangulatú látványképét. A kötet utolsó részében szerzőnk már-már botanikushoz illő szakírói jártassággal szemlélteti a kastélyoknak azt a nélkülözhetetlen ékességét, amit egykor a barokkos, majd később a szentimentális ízléssel kialakított parkok, kertek, ligetek és az azok zöldbirodalmában felcsillanó tóvilág harmonikus együttese testesített meg.

Mindjárt a kötet elején – hogy néhány példát is említsünk – a szakirodalom szerint méreteiben is legnagyobb, egyben legfényesebb főúri rezidenciaként számon tartott bonchidai gr. Bánffy-kastély, az „erdélyi Versailles” a vizsgálódás tárgya. A XX. századi átépítések előtt még a romantikus historizmus jellegzetes példája volt, de azóta, a nyugati szárny kerti homlokzatától eltekintve, barokk arcát mutatja felénk. A gr. Bánffy György (1746–1822) gubernátor idején elkészült munkálatok egy 1824-es leltár tanúsága szerint erősen romlásnak indultak, ezt később az örökös, gr. Bánffy József (1779–1858) állította helyre, aki a barokk parkot is a korízlésnek megfelelően angolkertté alakította át. Az épület-együttes, legszebb pillanataiban, európai mércével tekintve is mind az enteriőrművészet, mind pedig a parképítészet viszonylatában az akkor elvárható legmagasabb igényeknek is megfelelt. Podmaniczky Frigyes 1844-ben Bonchidán tett látogatá-

sáról ezt jegyezte fel naplójában: „A kastély a renaissance-styl utolsó vonaglásai között épült, s mint ilyen, határozott jelleggel nem bír ugyan, de nem is untat a copf-styl mindennapiságával. Tulajdonosa lakának legnagyobb részét eléggé ízlésteljesen s stilszerűen éppen akkortájt újíttatta meg.” A kastély utolsó lakója gr. Bánffy Miklós (1873–1950), az író, politikus, képzőművész, színpadi rendező, Kolozs vármegye főispánja, külügyminiszter. Ám mindezek után már csak a pusztulás drámai pillanatai költöztek be az épület falai közé, amikor 1944 őszén teljesen kifosztották és felgyújtották.

Az egykor mintegy 15 hektáron elterülő neobarokk és neoreneszánsz stílusban épült választói br. Bánffy-kastély viszont ma is példaértékű enteriőrjeivel emelkedik ki a sorból; pompás faburkolataival, stukkóival, mennyezeti intarziáival, mesztergerendái alól felénk köszönő Atlasz szobraival, hatalmas kandallójával, sőt, neoreneszánsz ebédlőjének bútorzatával is már-már hivatkozón. Talán a fátum szólhatott közbe, hogy a berendezés így kiváló állapotban maradt az utókorra földszinten és lépcsőházban egyaránt, annál inkább, mivel e belsőépítészeti műremek a Németországban saját kedvtelésére asztalosmesterséget kitanuló kastély tulajdonosának, br. Bánffy Ádámnak (1847–1887) saját közreműködésével végrehajtott elképzeléseit testesítette meg. Az 1880-as években két inventárium is készült a helyszínen, így képzeletünkkel akár ma is végigbarangolhatjuk az egykori tereket, hiszen ismerjük a bútorok, berendezések színét, formájukat, helyüket, a díszítő tárgyakat, használati kellékek egész sorát. És a könyvből felénk tekint egy kopottas fotográfia is, amely őszi ködben készült a tóparton, szökőkút mellett a családról vagy talán ismeretlenekről még az 1920-as esztendő egyik messzire szállt pillanatában. Mi más is lehetne az ilyen, ha nem maga a bebalzsamozott idő?

A mezőzáhi Ugron-kastély hasonlóképpen a legjelesebbek közül való, mivel Loire-

menti lovagvárhangulatot idéző középkorias látványával az erdélyi historizáló építészet egyik utolsó, jellegzetes példáját testesíti meg. A szerző említést tesz róla, hogy ez esetben olyan gazdag tervanyag maradt ránk, melyből világosan végig követhetők a historizmus korának jellemző kastélytervezési folyamatai. A falu feletti dombháton magasodik, főként neoromán, valamint neogót formaelemek ötvöződnek benne. Tulajdonosa és egyben építetője Ugron István (1862–1948), aki mintegy három évtizeden át tevékenykedett az Osztrák-Magyar Monarchia diplomáciai testületének szolgálatában. Talán ezzel magyarázható az a műtárgypompa, amely valósággal elborította egykori szalonjait. S noha egy 1919-es leltár még számtalan berendezés pontos helyszíni jelenlétét sorolta fel, az államosítás pillanatától kezdve az értéktárgyaknak, a keleti bútoroknak és a teljes műgyűjteménynek – csupán néhány festmény kivételével – hivatalos személyek „gondos” kezei között veszett láthatatlanul nyoma.

A marosújvári gr. Mikó-kastély a műfaj másik ritka példájaként emelkedik ki a sorból stílusértékeivel mindenekelőtt. Osztotva társai sorsában, ugyancsak zivataros időket kellett megélnie, amikor a szabadságharc idején hűbéruraik ellen fellázadó román parasztok rabolták ki és égették fel. Még épen megmaradt egykori barokkos arculatát a jeles kolozsvári építész, Kagerbauer Antal (1814–1872) formálta át újstílszerűen, gótizáló, romantikus díszletekbe öltöztetve akkori lakója, gr. Mikó Imre (1805–1876) guberniumi tisztviselő és erdélyi kincstárnok megbízásából. Külön érdekességként említi a szerző, hogy ez a kezdetben gyümölcsöző kapcsolat előre nem látott fordulatot is hozott, amikor a megrendelő és építész között egy 12 évig elhúzódó, összezőrdülésektől, sőt pereskedésektől sem mentes viszony nehezítette a munkálatok befejezését. Részben a lépcsőkoriátok kinézetének eltérő jellege váltotta ki a főbenjáró vitát (ennek papírra vetett terv változatrajzai mind a mai na-

pig fennmaradtak), ám az évek során megrendelt egyéb épülettervek elkészítésének költségtérítései is sorra elmaradoztak.

Miként a szövegből kiderül, az enyedszentkirályi br. Bánffy-kastély jellegzetesen eklektikus megjelenésével keltette fel a mű írójának érdeklődését. Az építettő br. Bánffy Jenő (1845–1903) főrendházi tag, akinek nevére az oromzat mozgalmas körvonalai fölé magasodó szélvitorla még ma is jól kiolvasható perforált BJ monogramja is utal. Alatta húzódik a manzárd emelettel ellátott változatos fedélrendszer, valamint az ötemeletes torony laternával magasított sisakja, amely minden irányból más-más képpel ajándékozza meg a látogatót. Ma is magával ragadó ennek a Maros partján emelt épületegyüttesnek a látványa; egykor rendezett park és vízmedence is ékesítette kis szigettel, reá vezető híddal. A tervezők személye ismert: Pákei Lajos (1853–1921) Erdély késő historizmus korának kiemelkedő építésze és Maetz Frigyes (1847–1896) építőmérnök.

Sisa József művészettörténész, az MTA doktora, a tárgyalt korszak építészetének kiváló szakértője Bordás Beáta munkájáról így vélekedett: „Az utóbbi néhány évben öröndetesen megnövekedett az érdeklődés Erdély historizáló építésze, illetve azon belül a historizáló kastélyépítészet iránt. Számos tanulmány és cikk foglalkozik a korábban figyelemre alig méltatott emlékekkel, szinte mintegy varázsütésre születnek meg az egyre újabb tudományos eredmények. Ennek a folyamatnak egyik állomása, és – tegyük rögtön hozzá – fontos állomása [...] ez a munka.” Lövei Pál művészettörténész, ugyancsak az MTA doktora is jelentősnek értékelve

a kortörténeti tanulmányok erényeit, a következőket vetette papírra: „A szakirodalmat a korábbi szerzők iránti kellő tisztelettel, de adataik szükséges kritikájával kezeli saját levéltári eredményei alapján, szükség esetén rámutatva a szakirodalomban időnként megcsontosodott tévedésekre.”

A mű alaposságát, átfogó méreteit kellőképpen érzékelteti a fejezetek után csatolt dokumentációs anyag rendkívüli gazdagsága. Erről szól a mintegy 22 méretes oldalon felsorolt 1200 jegyzet, a 27 oldalra kiterjedő felhasznált irodalom, az internetes és levéltári források, a leltárak, a fontos részletekre kitérő fekete-fehér képjegyzék, valamint a színes ábrák akár kisebb tanulmányoknak is beillő képmagyarázatai. Majd a szóban forgó épületek alaprajz gyűjteménye következik egykorú térképek társaságában, részletes jegyzék kíséretében; végül helynévmutató zárja a művet.

A munka céljáról hadd idézzük a szerzőt: „A téma feldolgozásának aktualitást kölcsönöznek a folyamatban lévő visszaszolgáltatások, amelyek következtében az épületek szakszerű felújítás vagy rosszabb esetben újabb funkcióváltás és romboló átalakítások alá esnek. Sok esetben azonban az emlékek jelentős része rohamosan pusztul, így minél előbb szükséges a kutatásuk, ennek segítségével örökíthető meg a múltunk e jelentős szelete.”

A vérzivataros idők rombolásai láthatóan drámai módon tizedelték meg boldogabb korok kő-szemtanúit. Ám a műből sugárzó melankólia ellenére olyan munkát vehettem kézbe, amely tartalmában tanulságosan gazdag, pörgő stílusával pedig minden kétséget kizáróan magával ragadó időutazás volt.

Árkossy István

ÁRKOSSY ISTVÁN (1943) festőművész, grafikus. 1967-től két évtizeden át a kolozsvári *Utunk* című irodalmi hetilap szerkesztője volt. Budapesten él.

Morális dilemmák fáradhatatlan krónikása

Pörös Géza: *Krzysztof Zanussi világa*

Kossuth Kiadó, 2016

A 2016-os esztendő a hazai filmes könyvkiadások korábbi szűkös éveivel szemben kivételesen jó periódusának számított, ugyanis tizenkét hónap alatt közel tucatnyi különféle filmtörténeti és filmelméleti témájú kötet jelent meg.¹ Csak remélni lehet, hogy ez az örvendetes tendencia nem hagy alább, hanem még sokáig folytatódik. A tavaly napvilágot látott filmes témájú könyvek listája semmiképpen nem lehet teljes Pörös Géza *Krzysztof Zanussi világa* nélkül.

Pörös a klasszikus és a kortárs lengyel filmművészet kiváló szakértője. Rajta kívül még Kovács István, Pályi András, valamint Szijártó Imre is a lengyel film jeles hazai szakemberei, ám minden bizonnyal Pörös a Zanussi-életmű legkitartóbb és legalaposabb ismerője. Szakértelmét nemcsak elméleti, hanem gyakorlati munkássága is igazolja, ugyanis számos portré- és dokumentumfilm rendezője, producere –

melyek közül több foglalkozik a XX. századi Lengyelország fontosabb történelmi eseményeivel vagy olyan művészekkel, mint Wojciech Kilar, aki Zanussi állandó zeneszerzője –, utóbbi években pedig a *Filmvilág* hasábjain rendszeresen számol be a lengyel játékfilmek mustrájáról (Gdynia), a legfrissebb lengyel filmekről, valamint a kortárs lengyel film jellegzetes irányzatairól. Pörös évtizedek óta rendíthetetlen követője Zanussi munkásságának, ezért nem véletlen, hogy már a rendszerváltozás éveiben könyvet írt róla,² legfrissebb kötete ennek következetes kibővítése, kiegészítve a rendező elmúlt huszonhat évben készült nagyjátékfilmjeivel és televíziós produkcióival. „Ami a tanulmány építkezésmódját illeti, arra törekedtem, hogy újonnan írt fejezetek szerkezete, beszédmódja és stílusa összhangban legyen a bő húsz évvel ezelőtt lefektetett fundamentummal”³ – írja a szerző. Elmondható, hogy e tekintetben Pörös célját maradéktalanul teljesítette, ám négyszáz oldalas kötetnek számos erőnyei közül ez csupán az egyik. A szerző ugyanis nemcsak Zanussi nagyjátékfilmjeit, vizsgafilmjeit, dokumentumfilmjeit és tévés produkcióit ismerteti részletesen, hanem kivételes tájékozottságával betekintést enged a rendező családi hátterébe és magánéletébe, valamint kitér a lengyel és a nemzetközi filmművészetben betöltött szerepére is. Ennek köszönhetően az olvasó megismerheti

1 A teljesség igénye nélkül: Varga Zoltán: *A magyar animációs film: intézmény- és formatörténeti megközelítések*, Apertúra Könyvek; Varga Balázs: *Filmrendszerváltások*, L'Harmattan Kiadó; Zalán Vince: *Film van, babám!*, Gondolat Kiadó; Gelencsér Gábor: *Váratlan perspektívák*, Kijárat; Deák-Sárosi László: *A szimbolikus-retorikus film – Szóts, Jancsó, Huszárik, Mundruczó, Tarr és a modernizmusok*, Magyar Napló Kiadó; Lichter Péter: *A láthatatlan birodalom – íráskísérleti filmről*, Scolar Kiadó; Virginás Andrea: *A kortárs tömegfilm – (tömegkultúra, műfajok, médiumok)*. Egyetemi jegyzet, Ábel Kiadó; Felméri Cecília: *A rendezői döntések filmelméleti/esztétikai megalapozása és gyakorlati rendszere*, Erdélyi Magyar Filmszövetség; Pintér Judit Nóra: *Az örület perspektívái – Íráskísérlet pszichológia és film határoidékén*, JATEPress; *A sci-fi. Válogatott tanulmányok*, KHM PRINT.

2 Pörös Géza: *Illuminációk (Krzysztof Zanussi filmjeiről)*. Tatabánya, 1991, József Attila Megyei Könyvtár-Új Forrás.

3 Pörös Géza: *Krzysztof Zanussi világa*. Budapest, 2016, Kossuth Kiadó, 12.

Zanussi gyermekkori élményeit, tudomást szerezhet arról, hogy milyen történelmi hatások érték, melyeket több filmjében is megidézett (II. világháború, sztálinizmus), hogyan formálódott világszemlélete, miképpen vált a „lengyel iskola” utáni generáció kiemelkedő, majd a hetvenes évek erkölcsi nyugtalanságának meghatározó alkotójává, illetve miért kényszerült külföldre a nyolcvanas években. Pörös nem felejt el megemlíteni, hogy Zanussi nem kizárólag filmrendező, hanem egyúttal rendkívül sokoldalú művész: megbízható producer (számos magyar filmben is közreműködött), állhatatos színházi rendező, szenvedélyes pedagógus és nagy tiszteletnek örvendő, karitatív közéleti személyiség.⁴ A szerző tehát nem kisebb feladatot vállal, mint hogy átfogó, ugyanakkor mélyreható és aprólékos képet fessen a kelet-közép-európai filmművészet egyik meghatározó alkotójáról.

Filmrendezőkről írt portrék egyik jellegzetes vonása, hogy a szerző választott személye teljes munkásságát általában egy markáns gondolat, visszatérő motívum vagy téma köré fűzi fel. Ez magában rejtja a szöveg redundanciájának veszélyét, ugyanis ami a befogadó számára eleinte izgalmasnak hat, az a végére unalmassá válhat. Valamelyest könnyítheti a szerző munkáját olyan alkotók pályájának bemutatása, kiknek művészete jellegzetes formanyelvi újításokban nyilvánul meg – például Orson Welles vagy Jean-Luc Godard esetében –, vagy egymástól könnyen elhatárolható korszakokra lehet tagolni (például Milos Forman), ugyanakkor a feladat különösen nehéz olyan rendezők életműveinek ismertetésekor, akiknél nem nagyon található egységes formai stílus, hanem a hősökre és azok világnézeti konfliktusaira fókuszálva érzékelteti egyéni látásmódját. Pörös szerencsére nem esik bele ebbe a hibába, mert noha Zanussi filmjei már az első szárnypróbálgatások óta landadatlanul ugyanazokat a témákat járják

körül, a szerző így is kiemeli az adott rendezői periódus sajátosságait, ugyanakkor kiválóan helyezi őket kontextusba az életmű más darabjaival. „[...] műveit nem köti össze valamiféle csak rá jellemző egységes stíluseszmeny, az egyes filmek formakoncepcióját a mindenkori konkrét feladat határozza meg. Az életmű természetesen nem tekinthető valamiféle homogén halmozatnak, minden korszaknak megvannak az uralkodó jellegzetességei, s a különböző időpontokban készített filmeket számos belső összefüggés és rokon vonás tagolja különböző szempontok alapján felállítható csoportokba.”⁵

A *Krzysztof Zanussi világa* című könyv alapját a szerző gyakran több oldalon keresztül olvasható részletes filmelemzéseik alkotják. Pörös kockázatos kihívás elé állította magát, hiszen a filmek cselekményének ismertetésénél egy szerzőnek kifejezetten ügyelnie kell arra, hogy szövege ne legyen túlságosan részletező, valamint a jelenetek leírása ne váljon vontatottá a befogadó számára. A könyv írója ezt a feladatot is sikeresen oldja meg, ugyanis kiváló arányérzékével jól tudja, mikor kell befejeznie a jelenetleírást, illetve mikor érdemes új gondolatmenetet elkezdni. Pörös stílusára azonban nemcsak a fegyelmezettség, hanem az érthető, izgalmas, olvasmányos fogalmazásmód is jellemző, és ennek, valamint a filmes terminológia minimális használatának köszönhetően szakmabeliek és a rendező munkásságával éppen csak ismerkedők is bátran forgathatják a könyvet. A szerző nem csupán Zanussi életművében, hanem a filozófiában, illetve más társtudományokban is otthonosan mozog. Öröndetes tény, hogy a különféle szakírók (Emmanuel Levinas, Roman Ingarden, Bolesław Michalek) releváns gondolatait szintén közérthetően önti szavakba, és társítja a filmek gondolatvilágához, szélesítve ezzel azok értelmezési horizontját. Pörös – kiváltképp a kötet bevezetőjében – érzékelhetően tiszteli és szereti Zanussit

4 Pörös Géza: uo. 47–48.

5 Pörös Géza: uo. 40.

személyét, filmjeit, ám szerencsés módon nem esik túlzásba, nem glorifikálja, hanem visszafogottan sugallja választott rendezője iránti lelkesedését.

Az elemzések olvasásakor – a cselekmény, a fontosabb konfliktusok, bizonyos esetekben teljes párbeszédok leírása mellett – szépen lassan egy olyan filozofikus alkotó képe rajzolódik ki az olvasó előtt, aki szüntelen válaszokat keres, és kétségek között őrlődik. A filmekben ábrázolt hősök eltérő nézetei Zanussi énjét képviselik, az ő vívódásainak manifesztumai. Mi az emberi létezés célja? Mi egyáltalán az ember? Fizikai, kémiai entitás vagy isteni teremtmény? Zanussi filmjeiben állandó visszatérő téma a hit és a létezés témaköre, valamint azok a nehéz, morális döntések, melyeket az egyénnek kell meghoznia. Hallgassunk a szívünkre, vagy cselekedjünk racionálisan? Maradjunk erkölcsileg tiszták egy velejéig lezúllott világban, vagy idomuljunk hozzá? Milyen áldozatokkal járhat az alkalmazkodás? „Minden film centrumában egy-egy döntési helyzet áll, amely arra kényszeríti a hősokeket, hogy azok egzisztenciális és erkölcsi aspirációknak megfelelően válasszanak”⁶ – fogalmaz a szerző.

Döntési nehézségek és bizonytalanság nemcsak a filmek hőseit, hanem magát a rendezőt is sújtják. Erről lehet olvasni a kötet figyelemre méltó fejezetei közül az egyik legizgalmasabb szakaszában, melyben a szerző Zanussi rendezési módszereiről értekezik. „Mintha évtizedekkel a háta mögött is megmaradt volna töprengő és folyvást kételkedő filozófusnak, aki miközben igazgatja a stábot, instruálja a színészeket, legbelül kétségektől gyötrődik”⁷ – írja Pörös Géza. Különösen érdekes, mikor a rendező az amerikai rendezési stílus sajátosságairól szerzett tapasztalatait osztja meg.⁸ Elmondása szerint a tengerentúlon azokat

a rendezőket kedvelik, akik a teljes alkotási folyamat során (az ötlettől az első bemutatóig) magabiztosságot sugároznak, és egy pillanatra sem bizonytalanodnak el, szemben azokkal, akikben a kétely legapróbb szikrája is megmutatkozik. Zanussit tehát állandó kételyek között alkot: mikor lehet elégedett a rendező saját munkájával? Hányszor kell felvenni egy jelenetet úgy, hogy a rendező azt érezze, ez sikerült a legjobban? Mennyi kompromisszumot kell megkötni? Megannyi kérdés, melyekre nem könnyű választ adni, és akkor arról a csalódásról még nem is beszéltünk, hogy a film ötlete végeredményében sosem vagy csak igen ritkán nyeri el rendezője korábban elképzelt formáját. Mindazonáltal elmondható, ha rátekinünk Zanussi kivételes filmográfiájára, a sok kételkedés ellenére nem egy bizonytalan, hanem különösebb megszakítások nélkül, általában két-három évente jelentkező, következetes alkotó benyomását kelti. Ez sokban köszönhető kiapadhatatlan ötleteinek, munkakedve lankadatlan kitartásának (hetvennyolc évesen is aktívan dolgozik), illetve ahogy maga is megjegyzi, a támogatók, producerek bizalmának.

Zanussi filmjei, különösen az erkölcsi nyugtalanság érájában, igencsak rendszerkritikusnak számítottak, ám a rendező mérsékelt és higgadt személyiségének köszönhetően sosem bíráltak nyíltan. Zanussi mindig általánosságban fogalmaz, művei, játszódnak bármely korban, a lokális problémákat emelik univerzális szintre. A *Védőszínek* (Barwy ochronne, 1976) – mely Andrzej Wajda *A márványembere* (Człowiek z marmuru, 1977) mellett az erkölcsi nyugtalanság kulcsfontosságú filmje, és nincs híján társadalmi és rendszerkritikai hangoknak –, ahogy a szerző is fogalmazza, szimbolikusan is értelmezhető, szereplői, a lelkiismeretes, fiatal tanársegéd Jarosław, valamint az idősebb és cinikusabb docens Jakub az emberben létező kettősséget reprezentálják. „Egy interjúban a rendező arról beszélt, hogy a docens és a tanársegéd alakjának megformálásakor személyes

6 Pörös Géza: uo. 32.

7 Pörös Géza: uo. 44.

8 Pörös Géza: uo. 45–46.

élményekre is támaszkodott, mindkét hős az ő énjét is hordozza. A *Védőszínek* drámája minden külső jel ellenére bennünk történik, Jakub és Jarosław párbaja a ráció, a pragmatizmus és a lelkiismeret örökös versengését példázza.⁹ Zanussi életművét végigkísérik a XX. század második felének jelentősebb lengyel történelmi eseményei, ám legyen szó akár a Szolidaritás kialakulásáról, a hadi állapot bevezetéséről, internálásokról vagy a rendszerváltozásról és annak a társadalomra gyakorolt hatásáról, történeteit és impulzusait, a lengyelség sorsát mindig az egyetemesség prizmáján keresztül ábrázolja. Ilyen általánosságokat fogalmaz meg a rendező olyan alkotásaiban is, melyek nem korának hétköznapijaiban, hanem születésének idején, közvetlenül a II. világháború kitörése előtt játszódnak, mint a *Bármerre jársz* (Gdziekolwiek jest, jeśliś jest..., 1987) esetében. Zanussi nem szorítkozik konkrét történelmi események bemutatására, hanem szembeállítja egymással a kultúrát, a természet és civilizációt a közeledő pusztító, az ember legalattomosabb ösztöneit felszínre hozó infernával. „Ebben a műben a háború nem politikai vagy történelmi eseményként jelenik meg, noha az életanyagnak ilyen felidéző rétege is van, hanem a nyers és humanizálatlan természet, az állatiság térhódításaként.”¹⁰ Hasonlóképpen fogalmaz az ötvenes évek eleji Lengyelországban játszódó, önéletrajzi elemekből is építkező *Vágtá* (Cwał, 1996) című filmjében: Zanussi nem naturális történelmi tablót kíván festeni a sztálinista terror kegyetlenségeiről,¹¹ hanem olyan kérdésekre keresi a válaszokat, mint hogy miképpen lehet (vagy kell) diktatúrában élni? Megőrizhetjük-e a szabadságunkat egy cini-

kus, fölényeskedő, erőszakos és elnyomó hatalommal szemben? „Zanussi ezúttal is választékos és elegáns, a nyers színektől tartózkodik, a korra egyébként jellemző brutalitást, kínzási jelenetet csak egyetlen alkalommal látunk, akkor is utalásszerűen, átfutó melléktémaként.”¹² A rendező kételyei, újra és újra előkerülő dilemmái a rendszerváltozás után sem csitultak, ez jól látható egyik legsikeresebb filmjében, *Az élet mint nemi úton terjedő halálos betegségben* (Życie jako śmiertelna choroba przenoszona drogą płciową, 2000), valamint a *Persona non gratia*-ban (2005). Utóbbi alkotása különösen érdekes abból a szempontból, hogy főhősének, a Szolidaritás egykori tagjának a rendszerváltozás után azzal kell szembesülnie, hogy minden a diktatúra megdöntéséért és a szabadság, egy jobb világ kivívásáért folytatott küzdelem talán hiábavaló volt, hiszen az új évezred Lengyelországa voltaképpen alig változott, a csalás, a korrupció és a képmutatás ugyanúgy a mindennapok részei, az egykori értékek pedig lényegtelennek váltak. Zanussi most is általánosan fogalmaz: „Zanussi ezúttal sem törekedett valamiféle teljességre, nem reprezentatív tablóképbe sűríteni a Visztula menti nagy generáció csalódottságát, hanem inkább az érdekelte, hogyan lehet jelentékeny karakterek jellemrajzába és szereppárbajába ágyazni az egykori győztesek kudarcát. Vagyis a kiszorulásnak, a semmivé válásnak mint a személyiség megpróbáltatásának a drámája vonzotta.”¹³

Krzysztof Zanussi világában tehát az egyén mindig, minden korban válaszút előtt áll. Hallgasson a lelkiismeretére, éljen tisztességesen, vagy alkalmazkodjon egy morálisan lezüllött világhoz? A rendező megfogalmazása, főképp az erkölcsi nyugtalanság éveiben készült filmjeiben, egyértelmű: az egyénnek, ha céljait kívánja megvalósítani – még ha erkölcsi világké-

9 Pörös Géza: uo. 137.

10 Pörös Géza: uo. 239.

11 Ennek kendőzetlen ábrázolására Zanussi kortársa, Ryszard Bugajski vállalkozott *Kihallgatás* (Przesłuchanie, 1982, 1989) című filmjével, melyet annak elkészülte után azonnal betiltottak.

12 Pörös Géza: uo. 295.

13 Pörös Géza: uo. 343.

pével összeegyeztethetetlen is –, kompromisszumokkal, megalkuvásokkal alkalmazkodnia kell a környezetéhez, különben a társadalom margójára szorul.

Zanussi filmjei azonban nemcsak az egyéni dilemmák ábrázolása és az univerzális fogalmazásmód miatt figyelemreméltók, hanem mert élenként foglalkoztatják a közelmúlt eseményei és azok jelenre gyakorolt hatásai. Ez különösen érvényes a rendszerváltozás után készült alkotásaira, azon belül főképp a *Hétvégi történetek* (Opowieści weekendowe, 1995–1996; 2000) című nyolcrészes tévéorozatára. Az állampárt összeomlását követően korábban tiltott témákat szabadon fel lehetett dolgozni, a hatalom nem korlátozta a művészi szabadságot, legfeljebb a piactudás. Zanussit azonban nem a történelem feldolgozatlan területei érdekelték, hanem egy olyan múltkép kialakítása, mely nem megosztja, hanem összhangba hozza a jelen társadalmát. Nézetei nemcsak a lengyel, hanem a régió valamennyi volt szocialista országára (így a magyarra is) érvényesek, amit Pörös pontosan és tanulságosan fogalmaz meg: „Az elszámolás és az elszámoltatás azért fontos, mert pontos múltkép, kollektív önismeret hiányában nincs mire építkezni. A történetek kölcsönös elbeszélésére és értelmezésére lenne szükség, hiszen a győzteseknek és a veszteseknek, a különböző oldalakon állóknak továbbra is együtt kell élniük, a közös jövő megvalósításához pedig elkerülhetetlen valamiféle konszenzus megteremtése.”¹⁴ Rendkívül fontos és aktuális mondatok, szinte felhívás arra, hogy a történészek, szakemberek, illetve a különféle művészeti ágak képviselői (festők, színházi rendezők, írók vagy filmrendezők) behatóan foglalkozzanak a múlttal, és lehetőségeikhez képest dolgozzák fel azt. Mindez különösen érvényes a kelet-közép-európai régió XX. századi történelmére. Nem nehéz olyan nemzeti tragédiákat, ellentmondásos sze-

mélyeket és eseményeket találni, melyek több mint negyed évszázaddal a rendszerváltozás után is élesen megosztják az adott országok társadalmait. A múlt alapos ismerete, értelmezése, a kétoldalú kommunikáció azonban segítheti a feldolgozást, a nézeteltérések enyhülését.

Pörös, tanulmányozza bármelyik Zanussi alkotást, remek elemzőképességről tanúskodik. Stílusának izgalmasságát leginkább talán az igazolja, hogy a szövegek olvasásakor a befogadó örömmel tekintné meg magát az elemzett filmet, ugyanakkor hamar rá kell döbbsennie, hogy ennek kivitelezése nem egyszerű feladat. Noha három évvel ezelőtt a Kultúrbarlang jóvoltából öt Zanussi film is megjelent,¹⁵ a rendező többi alkotása Magyarországon – legális úton – hozzáférhetetlen. Sajnos a honi DVD-forgalmazás még másfél évtizeddel e lejártsági forma berobbanása után, mikor maga a DVD-formátum kezd lassacskán kiszorulni a piacról, súlyos hiányosságokat könyvelhet el. Habár egyes kiadványok, például szovjet, olasz vagy japán klasszikusok, illetve Andrej Tarkovszkij filmjei az Etalon Film Kft.-nek köszönhetően már fellelhetők, ám finoman szólva felháborító tény, hogy számos lengyel¹⁶ és magyar¹⁷(!) remekmű még mindig nehezen beszerezhető, és akkor a kortárs

15 Időrendben: *Ritka látogató* (Zycie rodzinne, 1971), *Védőszínek* (Barwy ochronne, 1977), *Konsztans* (Constans, 1980), *Az élet mint nemi úton terjedő gyógyíthatatlan betegség* (Zycie jako smiertelna choroba przenoszona droga plciowa, 2000), *Persona non grata* (2005).

16 Csupán néhány példa: *Véletlen* (Przypadek, Krzysztof Kieślowski 1981), *Mater Johanna* (Matka Jonanna od Aniolów, Jerzy Kawalerowicz, 1961), *Tájkép csata után* (Krajobraz po bitwie, Andrzej Wajda, 1970), *Menyegző* (Wesele, Andrzej Wajda, 1973), *A márványember* (Człowiek z marmuru, Andrzej Wajda, 1977).

17 *Hideg napok* (Kovács András, 1966), *Párbeszéd* (Herskő János, 1963), *Recsk, 1950–53. Egy titkos kényszermunkatábor története* (Böszörményi Géza, Gyarmathy Livia, 1988).

közép-kelet-európai alkotók munkáiról még nem is szóltunk. Zanussi műveit, legalábbis a fontosabbakat, már csak azért is érdemes lenne könnyen hozzáférhetővé tenni, mert a filmjeiben bemutatott egyetemes erkölcsi dilemmák – játszódjanak a második világháború idején, a közvetlenül a rendszerváltozás utáni vagy a mai Lengyelországban – minden korban, így napjainkban is aktuálisak.

Ha némi hiányérzet merül fel az olvasóban, azért nem a szerző, hanem a kiadvány okolható. Ugyan a könyv színvonalas, jól szerkesztett és más filmkönyv-kiadásokhoz képest rengeteg érdekes fotót tartalmaz Zanussi pályafutásának különféle állomásairól, egy névmutató elfért volna a jegyzetek, a filmográfia, valamint a színházi munkák kronologikus listája mellett.

Hasonlóképpen hiányzik Pörös Géza eddigi pályafutását bemutató néhány sor, mely a belefektetett munka és az imponáló tudásanyag tükrében legalább elvárható lett volna. Mindazonáltal nyugodtan kijelenthető, hogy a *Krzysztof Zanussi világa* egy professzionálisan megírt, pontos és fölöttébb érdekes szakkönyv, melynek minden könyvespolcon ott a helye. Nemcsak azért, mert a teljes eddigi Zanussi életműről, valamint a XX. századi lengyel történelem és filmművészet alapvető eseményeiről és változásairól szerezhetünk ismereteket, hanem mert egy olyan alkotó pályája rajzolódik ki, aki nemcsak rendező, hanem a szó legmélyebb értelmében európai polgár, egy nagy tudású, modern humanista filozófus, a morális dilemmák fáradhatatlan krónikása.

Zalán Márk

ZALÁN MÁRK (1983): filmkritikus, filmtörténész. A Színház- és Filmművészeti Egyetem doktorandusza, valamint a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Kommunikáció- és Médiatudományi Intézetének óraadó oktatója.